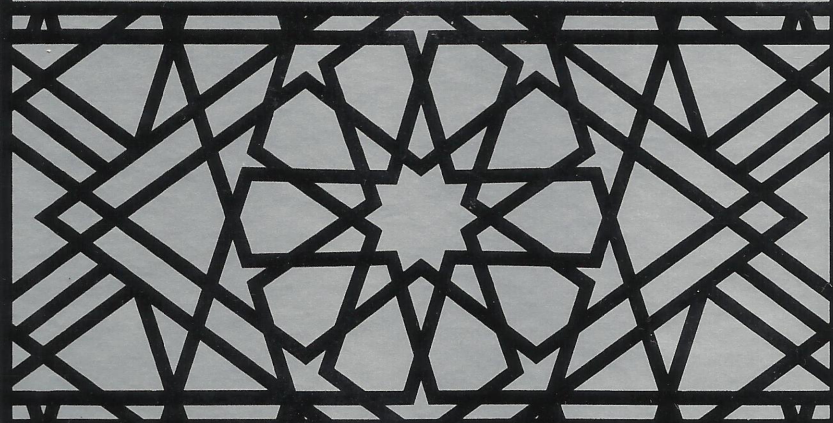

ХВИЛЬОВИЙ

повне зібрання творів

2

XXBIMVBOBIMV

2

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ
ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТИ ТОМАХ

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТИ ТОМАХ

За загальною редакцією Ростислава Мельникова

ТОМ 2. ЕТЮДИ

*Упорядкування, редакція і примітки Ростислава Мельникова,
передмова до тому Віри Агєєвої*

Київ
«СМОЛОСКИП»
2018

УДК 821.161.2'06Хви1
Х30

Микола Хвильовий (1893–1933) – знакова постать українського модернізму, поет, прозаїк, ідеолог культурного відродження 1920-х років. Поява нашого п'ятитомника – унікальний шанс ознайомитися з найповнішим зібранням його творів. У другому томі подано малу прозу та частину епістолярію. Тексти супроводжує передмова Віри Агеевої, яка прояснює основні мотиви новелістики Хвильового. Подані примітки дозволять краще зрозуміти контекст творчості автора. Видання розраховане на якнайширше коло читачів, які цікавляться українською літературою і культурою.

Х30 Хвильовий, Микола.

Повне зібрання творів у п'яти томах. Т. 2. Етюди / за заг. ред. Р. Мельникова ; упоряд., ред, прим. Р. Мельникова ; передм. В. Агеевої. Київ : Смолоскип, 2018. 344 с.

ISBN 978-617-7173-93-8

© Р. Мельників, упорядкування, редакція, примітки, 2018
© В. Агеева, передмова, 2018
© «Смолоскип», 2018

*Повне зібрання творів Миколи Хвильового
здійснено коштом Зої Семашко на пошану
Тамари Левченко і Тимофія Семашка*

ПОШУК ЗАНАПАЩЕНОГО ЧАСУ

Редактор Карк, один із шерехи приречених безґрунтовних романтиків Миколи Хвильового, гірко допевняється, чому небесна голуби́нь, простори, непридатні для життя, так приваблюють і знаджують своєю неприступною красою. Мрійники обманулися у високих поривах, легкосиня даль, осяйна казка обернулися занапашченою, хворою, брудною реальністю. З прірви національної поразки немає рятунку, всі дороги закуто у безвихідне коло. Замкнений часопростір ранніх новел «Синіх етюдів» та «Осені» загрозливий: якщо висоти лякають смертоносним холодом, то низини – застоюною хвороботворною тванню. Коли б шукати визначальної, очевидної характеристики світу, в якому опинилися внаслідок безоглядно сміливого соціального експерименту («ударом зрушив комунар / бетонно-світові підпори», – узагальнював один з найавторитетніших поетів доби) герої Хвильового, то найперш спадає на думку поняття безформності чи принаймні потворної деформованості. Зрушення підпор спричинило небажані руйнації, замість вимріяного, з доктринерською скрупульозністю розпланованого «будинку нового світу», постало щось неочікуване. Не враховані теоретиками дрібниці (принаймні такими їм вони здавалися) обернулися повсюдною ентропією й хаосом.

До цієї фантазмагоричної дійсності ставлення було різним. З одного боку, ті, – як-от неокласики, скажімо, Максим Рильський чи Микола Зеров, – що почувалися до вчиненого не надто причетними, швидше жертвами, аніж учасниками, оцінювали революційну руїну з позиції людей ще певних свого культурного ґрунту, зв'язку з традицією, якої вони за жодних обставин не хотіли зрікатися. Натомість персонажам Миколи Хвильового непорівнянно складніше знайти точку опори й систему ціннісних координат, бо вони якраз і належать до кола експериментаторів, винуватців постановня цього не підконтрольного їм більше хаосу. Бунтарі по-хлоп'яцьки (прозаїк часто підкреслює

незрілість, молодість своїх героїв, які здебільшого пішли в революцію просто з гімназійних стін, як-от чекістка Мар'яна в «Заулку», Майя в «Санаторійній зоні» чи Дмитрій Карамазов у «Вальдшнепах») порушили всі заборони й табу і тепер не могли дати собі ради з непередбачуваними руйнаціями. Голос сімнадцятого року, який почув редактор Карк, – це голос сліпого, що просить про допомогу. І хвороби тіла, і хвороби духу бачаться спадком революції.

Порвався зв'язок часів; зрадили навіть календарі, час чи то пришвидшився, чи то збився з ритму, бо, наприклад, тепер «Новий рік був раніш Різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не диканські фантазії геніального Гоголя, а просто – факт». До того ж на Різдво припала «майже весняна теплінь», «дивно: під Новий рік весна». Що вже що, а підганяти час у пориві до світлого майбутнього тоді любили, ось і герой «Синього листопаду» з гордістю згадує про «неопоетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію». В «Елегії» йдеться про «гору переможених днів»: «Так ріс час: – у грандіозній боротьбі падали дні, на них падали ще дні, і росла гора, від Гавризанкару вища, глибша від океанських глибин». Переможений, заперечений, знеособлений і знецінений час урешті лишає по собі гнітючу пустку, безчасся. Теперішнє завжди розділене між минулим і майбутнім, напоєне й почасти визначене як спадком, так і очікуванням. Рішучим жестом відітнута, проклята минувшина лишає пустку, збіднює, навіть катастрофічно вивалашує сенс сьогодення, завислого у гнітючій безформній неокресленості.

Розрив часів спричинив і травматичний поділ людей на «колишніх», «бувших», «іскопаємих» – та нових. Теперішність просто зникає, западає в якесь провалля, бо, – констатував прозорливий діагност доби Микола Бажан, – «між новим і старим не лягли мости, / на два стани розпався вік». Зайвим, учорашнім людям («тепер усі бувші і все бувше») боляче змиритися з такою долею, вони і не можуть, і не хочуть жити «в стилі УСРР». Генерації, що веде родовід «від Грушевських, Петлюр та інших», – «цих скоро не буде», «незабаром станем їхтіозаврами, матеріалом для археологів».

Прокламований «стиль УСРР» насправді не надто тішить око. Хвилювий ніби колекціонує ознаки виродження, розпаду, хвороби, гниття. Ця дійсність виглядає привабливо, хіба коли на неї дивитися, як закликає знеможений сухотами персонаж «Синього листопаду», – з ХХV віку. Тоді видається, що всі сучасники сліпі, не здатні зрозуміти грандіозність епохи й почути «величну симфонію» майбутнього.

Надривний, мало не фальцетний мотив екстатичної віри в прийдешнє геть не суголосний з революційними буднями. «Зима зовсім згнила», «мряка чвирі», брудні вулиці й смердучі смітники (словосполучення «смітник історії» належало до найбільш тиражованих пропагандистських кліше). Заперечивши міщанський побут, з водою вихлюпнули й дитину, бо замість обіцяного міста-саду (цю візію особливо любили авангардисти; над її ефемерністю іронізує, до слова, Майк Йогансен у фіналі «Подорожі ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію») – поставило вмируще місто-звалище, місто-руїна, у якому обідрані напіврозвалені фасади соромливо прикривають хіба численні портрети вождів та керманічів. Повсюдне вселенське запустіння: не ходять поїзди («на станції було порожньо, майже нікого: дві-три фігури в постолах, і було прокисло», вагон «вшивий», «коли вітер рветься в щілини, а пічки ще нема»), хлібина коштує сто тисяч карбованців, бракує найнеобхіднішого. Довкілля мало придатне для життя: «Зима в п'ятім році нової ери була хора <...> Зимою були калюжі, і туберкульозний город (90 % сухотних) занидів у журі». У країні переможного матеріалізму катастрофічно зникала матерія, і найстрашніше, що нескінченна «чвиря» гнітить психіку, руйнує внутрішній світ, девальвує цінності. Здається, ніби в багатолітніх бойовиськах ніхто не здобув звитяги: «На душах темно. І на тих, і на других, і переможці, і переможені – а хто перемиг?»

Криза постає з розуміння того, що звитяга зброї ще не запевнює утвердження вартостей, тим більш – постання нової людини, не обтяженої зв'язком з минулим. Навіть зміна ідеології, прокламування початку небаченої ери мало що вирішує без нарощування тривкого культурного шару. Якраз у середині двадцятих Хвильовий переживає глибоку світоглядну й культурну переорієнтацію. Уже в першому листі до Миколи Зерова, датованому десь літом 1923 р., він пише про потребу «одкараскатися» від небажаної спадщини. Ідеться про вживлений батьковими впливами «народницький душок» – портрет Михайловського, з яким не розлучався вчитель Григорій Фітільов, син не повісив на стіну лише тому, що не було дому й осідлості. З того мандрівного «пролетарського» життя й залишився в нього «дух протесту». Народницькі ілюзії найтяжче, здається, пригнічують редактора Карка: «шумувала Україна», димилися повстання, але по тому знову й знову все забивали глухі непрохідні бур'яни. Для цього героя вітчизняна історія – насамперед шереха селянських бунтів і революцій.

Ранні месіанські народницькі уявлення Хвильового мають виразне романтичне забарвлення. Згадана ним бездомність виглядає не лише побутовою, але й буттєвою: від неприйнятної реальності безґрунтовні протестувальники втікають і в часові, і в просторові далі. Звідси в ранній новелістиці неймовірна ряснота екзотичних географічних назв: у мріях постають то Великі Зондські острови, то вулкан Смеру, то Гавризанкар чи далека Іспанія, п'янять пахощі «мальтійських мандаринів і африканського мигдалю», згадуються лицарські походи й славетні битви. Сучасність просто губиться, зникає, умалюється на тлі розгорнених навсбіч історичних алюзій та перспектив ХХV віку. Проте ж романтичні екзальтації рідко рятують від ніщоти дня нинішнього; схоже, редактор Карк усвідомлює це найглибше – і його думки все повертаються й повертаються до рятівного браунінга як останньої надії на самозгубче звільнення. Два епіграфи до новели «Редактор Карк» якраз і увиразнюють ці колізії розриву з народництвом. Строфа російського поета Василя Александровського про одвічну боргову залежність митця, який – плоть од плоті свого великого народу-богоносця: «Связан я узловыми дорогами, / на которых повесилась Русь. / На которых трактиры с острогами / хоронили народную грусть». Їй передує знамените Тичинине зречення російського месіанства: «І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв / Росія, Росія, Росія моя» – і всупереч імперському хору підносить нарешті голос «сторозтерзаний Київ» і «двістірозіп'ятий» український поет.

Задивлені в прийдешність романтики починають заклопотано, з непевною ще надією озиратися в заставроване минуле у пошуках традицій і зразків, відповідей, яких більш нізвідки сподіватися. Ось ця зміна перспективи бачення надзвичайно інтригує в ранній творчості Миколи Хвильового, тим більш, що водночас відбувається сувора й прискіплива ревізія отриманої спадщини. В «Арабесках» сформульовано суворий присуд митцеві, котрий репрезентує колоніальну культуру, відлучену від мейнстріму, затінену непорівнянно краще знаним у світі імперським контекстом: «Поет знав, що в історії народів його божественно-незрівняній країні, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, принаймні на першу півсотню літ одведено силою рабської психіки тільки два рядки, і то петитом; і на ці два рядки ніхто й ніколи (аж поки пройде півсотні літ!) не зверне і уваги. І поет, що крізь огонь своєї інтуїції побачить нові береги, загине, як Катерина на глухій дорозі невідомості». «Нових берегів» не вдалося дістатися одним потужним зусиллям, авангардистське поривання «в електричний

вік» виявилось лише мрією. Шлях торується повільно, сад не виростає водномить.

У ранній новелістиці прозаїк охоче варіює метафору бур'янів (тож закономірно постають і садівницькі алюзії), вона вочевидь акумулює якісь особливо важливі смисли доби. Причому контекстом тут може бути творчість багатьох найпомітніших письменників двадцятих: згадати хоча б знамените Тичинине «А навколо злидні – як гудина, як гич! / А навколо земля, столочена, руда... / Тут ходив Сковорода»; промовистим було й винесення слова «Бур'ян» у назву одного з найгучніших романів кінця десятиліття. Хвильовий говорить про «степову бур'янову безвість» і «степову бур'янову пісню», про «тіні з бур'янів», які вияскравлюють знаковий для революції «колір хаки», урешті, невинищені «бур'яни революції» якраз і закривають ширші горизонти. «Тобілевичо-старицькі бур'яни» уособлюють для автора «Синіх етюдів» неприйнятний стиль мало шанованих літературних батьків-реалістів. До того ж саме ці хащі заглушили, забили, позбавили життєдайного сонця велику барокову традицію (в інтерпретації художньої еволюції Хвильовий найближчий до Павла Тичини), яку письменник означає ім'ям Григорія Сковороди: «...а може, тут десь проходив Сковорода Григорій Савич, великий український філософ, а тепер, кажуть, могила бур'яном поросла». Поросла бур'яном могила стає символом забуття, втрати. Революції стрясають Україну («народні бунти, селянські повстання, Хмельниччина, Павлюк, Трясило»), дими закривають небо, але означені дороги знову щезають у непрохідних нетрях: «важко торувати... твердий ґрунт, реп'яхи».

Персонажі ранньої прози Миколи Хвильового живуть у світі, покинутому Богом, недобра вість про його смерть пригнітила ціле покоління. Проголошуючи нове літочислення, несамовиті ревнителі осяйного майбутнього споневажують релігію. Революція скасовує істину Голгофи, започатковує нову еру всесвітньої історії: місце Бога має зайняти людина. Зрозуміло – нова людина, захмеліла від свободи й небачених грандіозних можливостей, та, яка повірила, що їй усе дозволено. Але оскільки безмежно досконалий homo novus не постав одразу в усій своїй довершеності внаслідок великого суспільного перевороту, то небеса й храми тим часом зостаються порожніми.

Комунари, революціонери в прозі Хвильового – це здебільшого ідеалісти, які не цураються релігійної екзальтації. В акті творення нового світу вони посягнули на прерогативи божественні, кинулися притьмом виправляти помилки й описки Творця, а побачивши замість великої гармонії безмежний хаос, жахнулися вчиненого. Між тим для

них немає Всевишнього, від якого можна сподіватися розгрішення й відпущення, їм немає кому покаятися і висповідатися, адже порожні небеса асоціюються, як у того ж редактора Карка, лише зі смертю. Натомість екстатичні звертання адресуються різним інстанціям. Майже по-футуристськи звучить у ранній поезії: «І молився я: Отче наш – електричної системи віку!» Однак уся ця нетрадиційна лексика, якою авангардисти так прагнули відсвіжити вітчизняну поезію, непридатна для висловлювання болісних кризових психічних переживань, досвіду поразок і втрат загубленої, полишеної на саму себе, безпорадної збунтованої людини.

У «Силуэтах» нову молитву творять неприкаяні романтики: «Ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця: “...Слава в верхів'ях революції і на землі радість”». Слова ці звернені радше до порожніх небес, проте неприховані перегуки з ідеями «горньої республіки» Григорія Сковороди наснажують їх принаймні культурними контекстами. Молитовні та агітаційні інтенції безбоязно поєднано і в сповідях персонажів новели («Дема творив сантименти: – Це не від Луки, а від повстання»), і в авторських роздумах: «І чути ще боянову молитву під тихий акомпанемент земного хору – весняного шуму. Стоїть чітка Віфлеємська зоря». Недавнє минуле виразно ототожнюється з миттю Творіння (герої Хвильового тужать за тим часом як за втраченим раєм, з якого їх вигнано); однак у пересотвореному світі високі сподівання не виправдалися і божественне Одкровення не пролунало.

Аби відповідати прокламованому «стилю УСРР», наївно шукають нових назв для вічних речей, сутностей і цінностей (бажанням переназвати світ, дати відповідні часові імена революційна доба таки справді одержима; урешті, іншого, більш результативного, способу змінити довкілля просто не було, тож слово чи не прирівнювалося до діла). Щодо сутності й назви релігійного переживання, трансцендентного досвіду, то ось показовий діалог персонажів новели «Кімната ч. 2»:

«Макс казав:

– Уй, яке гарне небо!

Питала:

– Ти віриш у небо?

– Гм! Навіщо вірити... споглядаю.

– Тобі хочеться молитися?

– Так. Я хочу споглядати...

Вони йшли в синагогу».

Героїня допевняється у свого співрозмовника питомих смислів, він швидше грається словами й боїться чи не власноруч виплеканих страхів. Віддя, менше залежна від всевладної ідеології, навіть зближується з сусідкою-євангелісткою, сподіваючись знайти цілющу розраду, якусь просту (не книжну, не вчену, а інтуїтивно осягнену) остаточну істину, відповідь на ті прокляті питання, яких не пояснюють наймудріші трактати. Жінка певна, що зв'язок між філософією й життям остаточно втратився, і переконує себе, нібито в очах неписьменної сільської бабусі бачить Христа. Але й це лише ще одна ілюзія, усі неприкаяні реформатори приречені шукати й не знаходити.

Серед інших діагнозів, поставлених нездоровій епосі, згадано і хворобу романтики. У «Синьому листопаді» Вадим та Марія навзаєм означають симптоми: «а на це хворієш і ти – на романтику». Щойно спалений сухотами комісар інфікованість вірусом визнає, а жінка рішуче заперечує, вважаючи свій вибір раціональним і реалістичним. Романтичний порив остаточно заводить на безвість. Марія, безбоязно вглядаючись у дійсність, розрізняє навколо себе невгамовних і навантажених. Належачи до перших, вона починає заздрити другим: «...мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках і знову мчаться. Вадим каже – “поезія”. Припустім... Але, може, дороги не мчаться? Марія думала ще про глухі заулки нашої республіки, де увечері молодь співає “Інтернаціонал”, а вранці йде робити на глітая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

П і д е ш н а п р а в о – з а г р и з е в о в к ,

П і д е ш н а л і в о – у б ' е ш с я в я р к у .

Ц е п р а в д а . Ц е д і й с н і с т ь . П р и н а й м н і д л я н е ї .

...А от знову глухі заулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може, це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться н е в г а м о в н і , а з боку доріг плентаються н а в а н т а ж е н і . І ясно дивляться навантажені. Відкіля ця я с н і с т ь ?»

Магістральні шляхи, отже, віддано, мрійникам-ідеалістам, реформаторам і перетворювачам. Але чим навантажені мандрівці з узбіч? Чи не тягарем традиції? І чи не цей збережений зв'язок стає джерелом неприступної для романтиків ясності?

Жертви, принесені на олтар високої романтики, надто тяжкі. Що вражає в знебоженій реальності, де опинилися бунтарі-ідеалісти, то

це якесь збайдужіле прийняття, баналізація повсюдного насильства. Селянська повстанська стихія чинить наругу ніби й справді за Шевченковим «без милосердя і зла». Оте редакторове «на душах темно» стосувалося і переможців, і переможених.

Автор не зупиняється перед демонстрацією найжахніших натуралістичних деталей. Страшний присуд приймає герой «Бараків, що за містом». За вбивство німецького солдата, живцем закопаного в могилу, його карають такою ж смертю:

«...Над цвинтарем проходив туман важкий – осінній.

...Всяка буває смерть, і буває, коли від неї смердить трупами.

– Лізь!

Мазій подивився безоднями в туман і поліз у яму, в гору людського м'яса».

Тут вороги розмовляють різними мовами, це конфлікт окупантів із завойованими. У «Солонському Яру» непримиренними супротивниками постають земляки, сусіди, і знов же ніщо не стримує звірячу, хіба розливом крові тамовану («Мов пороссяча, кров лилась, / Я різав все, що паном звалось, / Без милосердя і зла», – свідчить Шевченків варнак) лють. Сільрадівський голова Савко гине, впійманий повстанцями з Солонського Яру:

«Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле.

Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

...Млинки мовчали.

...За вітряками голохвастівці зупинились:

– Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

...А потім, двоє одійшли в бік, підійшли до хати й пустили два червоні півні».

У «Легенді» жінку – повстанського ватажка – саджають на палю, пригадуючи найлютішу смерть. Насильство поширюється і на непричетних, навіть на дітей. «Товариш Жучок» у хвилину відвертості розповідає про своє вбите козаками на очах у матері немовля. Редактор Карк згадує про згвалтовану дружину комуніста, яка не встигла евакуюватися. (У листі до Миколи Зерова Хвильовий говорить про автобіографічне підґрунтя цього травматичного досвіду. «Уявіть, дорогий Миколо Костевичу, людину, яка до божевілья любить шоколад, яка кожної миті відчуває густий запах життя, яка, нарешті, вічно в колі химерних асоціацій, – уявіть цю людину на прекрасній вечірній сніговій дорозі, коли тільки-но смеркло і на селі перекликаються

собаки, коли зимова тиша так, як віфлеємська зоря, стоїть над оселею, уявіть цю людину на такому фоні в колі дикої гайдамаччини, яка везе цю людину на розстріл. Це – я, і так один раз, і так – другий»).

Уся ця поетика жаху підсумовується хіба експресіоністськими агітаційними закличками, аж до зухвалого зізнання в «Редакторові Карку»: «Я хочу написати агітаційного листка». Героїка обернулася трагедією:

«...Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не знайде веселого шляху.

...Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша батьківщина...»

Комуністичне сяйво темряву не розвіяло, треба було шукати інших шляхів.

У новелістиці Хвильового з часом усе більшого значення набувають історичні альянси, інтертекстуальні ремінісценції, – схоже, його персонажі починають відчувати потребу звірити годинники, співвіднести новий час з якоюсь історичною перспективою (найочевидніші порівняння раз у раз виникали з Великою французькою революцією), спробувати заново навести зруйновані мости хоча б на деяких напрямках.

У «Вступній новелі» (за жанром це все ж швидше есеї) шлях «в електричний вік» «починається десь у минулих віках і шкутильгає осінньою елегією через шведські могили, через Сорочинський ярмарок і далі, аж до Гофманської фантастики (між іншим, можна сказати не тільки “Три мушкетери”, але й “три *мушкетонери*”. Мушкет, аркебуза – це одно, а мушкетон – це старовинна рушниця з набоями в кілька куль, що одразу летять у кілька сторін)». У «Житті» гетьманський ліс на Полтавщині змушує згадати гетьманщину, Гоголя, татарів, Карла XII тощо.

Мазепа й Карл XII означають, виглядає, в історичній концепції Хвильового той момент трагічного перелому, коли й збочився непоправно шлях, коли втрапилися культурні орієнтири. (Якщо говорити про ширший контекст, спадщина барокової доби виявилася у двадцяті роки найбільш актуальною. Зеров і Бажан, Домонтович і Хвильовий, Рильський і Куліш, Курбас і Нарбут шукають у ній витоків, символів, твердого ґрунту, аби почати будувати нову браму, наснажити нову культурну потугу. В навітленні згадок про поразку Мазепи та шведські могили ім'я Гоголя стає у Хвильового чи не символом переосмислен-

ня моделі національно-культурної ідентичності, модернізації самого поняття українства. Роздвоєність Миколи Гоголя / Ніколая Гоголя, письменника, чия жадоба слави спонукає зробити вибір на користь російської словесності, осмислюється не лише як акт «зради» (скажімо, за Нечуєм-Левицьким, «нерозумний Гоголь» писав «на потіху нерозумної московщини»), а радше як феномен побутування літератури бездержавної нації – навіть великий дар не допоміг відчутти животворність замулених джерел.

Згадок про контрверсії «двох душ» і конфлікти ідентичностей у ранній прозі Хвильового немало. До прикладу: «У редактора Карка очі, як у Гаршина, а очі Гаршина писав Репін, а Репін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалось, що в очах Карка – степи». (Цей мотив повернення втрачених культурних набутків простодушно й простолінійно висловлює інший знаковий персонаж двадцятих, Іван Ступай-Ступаненко в Кулішевій «Патетичній сонаті», нарікаючи, що росіяни в нас цілого композитора Глинку вкрали, але відтепер уже злодіям не попустимо.)

Про російські впливи й загрози романтики Миколи Хвильового роздумують багато, дехто з них таки не може подолати завороженість імперською культурою, на якій сформувався, дехто пробує її ревізувати й деконструювати засадничі міфи. «І калузькі нетрі, і Іван Кали-та, і московська сила – велика, велетенська, фатальна, від варязьких гостей іде». А насупротив – сила українська, теж могутня й фатальна, «тільки від варязьких гостей вона не йшла». Ця українська сила у Хвильового незмінно поетизується як селянська стихія, і досвід революції, яку випало пережити його власному поколінню, прозаїк вписує у контекст козацьких і гайдамацьких повстань багатьох століть. «Муралі революції» невідомо звідки взяли на гребені боротьби й кудись зникли, щойно в степах затихнув тупіт кінноти; вони «ходять по бур'янах революції, носять сонячну вагу, щоб висушити болото». Відтоді «минуло... я не знаю, скільки минуло: може, це було вчора, може, позавчора, а може, промайнуло двісті літ». Пережите стає легендою, романтичним міфом, і художній час новелістики Хвильового часто має риси міфологічного часу.

Між недавно відгримілою епохою й сьогоднішнім – прірва. Революція була спалахом, поривом, натхненням мрійників, але прийшла натомість не голуба казка, а «харя непереможеного хама». І редактора Карка мучать болючі сумніви: «А я от: Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя.

І я згадую тільки, що це була житниця». Героїв Хвильового лякає неподоланий і неподоланий розрив, протистояння між містом і селом; революція, може, його лише поглибила. Карк оцінює махновщину як «трагедію інтелігенції Лівобережної України». Тим часом саме слово «інтелігент» стає в новому побуті підозрілим і образливим, романтики опиняються між двох сил, зацьковані й приречені. Село так і зосталося «на глухій шляху», на узбіччі історії, випало з модерного часоплину: «якийсь чад, якийсь сумбур ходить по селах, і виють собаки по селах», як і сто, й триста років тому. Але в революції воно ненадовго стало суб'єктом історії й відплатило місту за одвічні кривди. «Чорнозем підвівся і дивиться в очі» – однак витримати цей погляд національні провідники й керманічі не завжди здатні, вони знічуються й маліють, до того ж екстремі чорноземної помсти незрідка жахають. Це якраз сюжети Григорія Косинки, Михайла Івченка, Юрія Яновського, Валер'яна Підмогильного... Хвильовий застановляється над конфліктом одним із перших. Київ, – жорстоко формулював у «Третій революції» Підмогильний, – «на колінах» приймав ганьбу, коли його вулиці залили махновські повстанські лави. Усі цивілізаційні, культурні приписи й розрізнення враз ніби було скасовано.

У контексті прози двадцятих років урбаністичний простір ранньої новелістики Хвильового видається, може, найбільш загрозеним і понурим. Революційне полум'я згасло, лишивши нудотні запахи на румовищах: «Так після пожежі: стоїш на руїнах – важко, бо смердить трішки й нагадує...» Це побутове й суспільне запустіння корелює з ідентифікаційною й культурною кризою. Столиця в прозі Хвильового – це, звичайно ж, Харків, місто «велике, але не величне – забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари – чудово, воно ховає сьогодні в своїх завулках криваві легенди на сотні віків». Столиця за визначенням мусить символізувати тяглість державності, множинність та ієрархічність історичних зв'язків. Радянський експеримент із її «переселенням» на схід тільки й того, що з усією очевидністю продемонстрував значущість, навіть абсолютність згаданих символічних конотацій, бо новозбудовані урядові споруди так і не надали пролетарському червоному Харкову належного статусу, отої маєстатичної «величі», за якою сумує Микола Хвильовий. На знамените питання «Харків, Харків, де твоє обличчя, / до кого твій клич?» – Павло Тичина дає доволі простолінійну відповідь у згоді з панівною ідеологією (хоча, можливо, й щиро намагаючись перейнятися новими цінностями).

Угрудий «в глевке многоріччя» центр – «темний, як ніч», і безперспективний («тупу на 'днім місці, тупу»). Столичне середмістя дивним чином переміщено на робітничі околиці:

Відповідають з туману заріччя:
Сокири, і пилки, і дзеньк...
Отут твоє, Харків, обличчя,
Тут твій центр.

Але опоетизований перегук заводських гудків музикою нового часу стати не міг. І Тичина, і Хвильовий згадують про великий циферблат над містом. У другому вірші циклу «Харків», попри всю гнітючу безвихідь, «сніг-мочар», «вітер да тьму», рефреном звучить протиставлення: «І тільки вгорі годинник горить над тобою, / над твоєю, над нашою головою». Так утверджується надія на відновлення катастрофічно розірваного зв'язку часів. Для героїв Хвильового світляний годинник на міській башті, коли «в діадемі ночі горить казковим огнем циферблат», має якусь магнетичну притягальність.

У середині двадцятих вітчизняна проза все очевидніше стає урбаністичною. Хоча державу втрачено, але тим наполегливіше це петлюрівське покоління інтелігенції намагається обстояти культурний суверенітет. Живописання збунтованої селянської стихії (скажімо, у Миколи Хвильового, Юрія Яновського, Валер'яна Підмогильного) поступається сюжетам про завоювання й обживання міста, про зміну його національно-культурного ландшафту. Хвильовий посилає своїх героїнь в ініціативні мандрівки, які мають потужний символічний смисл.

У новелі «Життя» актуалізовано один із базових архетипних мотивів, долю покритки, котрій нові історичні обставини вже ніби дають можливість вибору й щасливішої альтернативи. (Письменник із його повсякчасною настановою на автотематизм і автоінтертекстуальність свідомо реінтерпретує класичний претекст, до того ж оголюючи прийом і розкриваючи карти своєму читачеві. Оксаніне рішення йти до міста порівняно з вигнанням Катерини: «Коли б вона читала “Кобзаря”, вона б знала Катерину, але вона була неписьменна». А в «Арабесках» контекст поширюється: «Але моя мати не пішла дорогою – на Сагайдак – шевченківської Катерини й моєї Оксани із “Життя” – з тієї книги, що “Сині етюди”, яких, етюдів, я вже ніколи, ніколи не буду писати, бо я пишу – роман».) Оксана та її коханий мріють про Київ: «Тепер можна, і ти будеш учитись. Тепер усім можна, тепер для бідних школа. <...> Думала про життя, думала про Київ, думала, що в Києві

невідоме життя, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до життя». Покинута дівчина не знає, що чекає її попереду, за семафором, але вона принаймні не хоче лишитися в селі зацькованою жертвою.

Уже в ранній новелістиці з'являються мотиви культуртрегерські, модернізаційні. У «Синьому листопаді» тлом сюжету про зневірених романтиків звучить алфавіт, з натугою вивчений бійцями, і жінка-комісар береться допомогти солдатів опанувати складну літеру «чи». Може, якраз у цей момент невгамовна романтична героїня бере на свої плечі вантаж, приєднується до тих, хто повільно плентається узбіччям героїчної епохи... Тож шлях до міста пролягає тут, імовірно, не так у просторі, як у часі: село – це прадідівщина, «татарщина», «глушина», «темний заулук» минулого, натомість місто з його електричними вогнями уособлює для персонажів майбутнє. Героїня «Життя» намацує дорогу швидше інтуїтивно; Б'янка в «Сентиментальній історії» робить вибір уже свідомо. Але це також вибір між учора та завтра.

У «Синіх етюдах» місто поставало хворим, умирущим, занапашеним і поганьбленим, простором цілковитого відчуження, у якому людина могла хіба плекати відчуття власної приреченості, отої безвихідної «чвири», «тоски» редактора Карка та багатьох інших безґрунтовних і зневірених персонажів Миколи Хвильового. Вони тужать за героїкою, за барикадами й боями, за епохою високого Творіння оновленого світу на руїнах старого. А може, принаймні неусвідомлено, ще й за чіткою, неоманливою однозначністю протистояння «своїх» і «чужих», за часом, коли не треба було перейматися досягненням складності, відповідальністю за повсякчасне непросте розрізнення добра і зла. Натомість у кількох пізніших текстах (еволюція прозаїка втиснена в неповне десятиліття, тож розмежовувати етапи й переходи тут доволі складно), зокрема в «Арабесках» і «Вступній новелі», інтерпретація урбаністичного простору враз стає цілковито відмінною, песимізм і безвихідь поступаються романтичній глорифікації, наскрізній естетизації. Особливо виразно це видно через зіставлення колористики: замість темних, сірих, брудних і розмитих барв ясніє сяйво «японських ліхтариків», «рожеві вікна» й «хрустальні дороги» вимріяної «голубої Савойї».

«Вступну новелу» Хвильовий писав спеціально для тритомника, який був у певному сенсі підсумковим, десь навіть спробою канонізації вже визнаного сучасниками автора. Програмовість тексту дикту-

валася ще й тією обставиною, що з'явився він у розпал напруженої літературної дискусії, у якій ваплітянський лідер здобув підтримку найавторитетніших майстрів. До того ж, під впливом насамперед Миколи Зерова Хвильовий переймається культуртрегерськими ідеями, формулює лозунги європеїзму й незалежнення від культури метрополії, подолання мистецького епігонізму. Тож передмова була можливістю сформулювати й виповісти свою нову віру. Вже в першому реченні згадано «екзотичну», «тропічну» зливу над українською столицею: «вчора “Березіль” давав ілюзію екзотичної зливи. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ – густий, запашний і надзвичайно теплий». Отже, не література копіює дійсність, а вона сама взорується на мистецькі зразки. Коли так, то влада художника-деміурга стає безмежною. Цей дощ зносить з берегів не раз зневажливо згаданої письменником Лопані всю твань і сморід, весь зашкарублий бруд минулих недобрих часів. І навіть самі містяни відчують щось незвичайне, вони не ховаються від зливи і «ловлять язиками солодкі краплі», омиваючись, оновлюючись у потоках води. Вона, вочевидь, витікає з якихось вишніх сакральних джерел, бо струмочки й краплини стають синіми.

Друзі-ваплітяни (Хвильового тут супроводжують Юліан Шпол та Олесь Досвітній, це якраз їх, ваплітянських очільників, називали «трьома мушкетерами»), тож згадка про роман Дюма та про різницю між мушкетом і мушкетеном не випадкова, вона натякає на добре відомі сучасникам колізії літературної боротьби) мандрують затопленими вулицями, як аргонавти, у передчутті знахідок чи відкриттів: «Сьогодні моє любиме число – 13. Отже сьогоднішній день мусить принести нам якусь приємну несподіванку». Усі дороги ведуть до кав'ярні Пока – такого собі емблематичного центру харківського літературного ярмарку, бо ж за її столиками залагоджувалося чимало творчих і навколотворчих справ. Принагідно подорожні весело розправляються зі своїми опонентами, висміюючи і невігластво червоного професора Канашкіна (у такому макаронічному звучанні прізвище голобельного критика соціологічного штибу Анатолія Машкіна викликає асоціації чи не з доволі частотною в текстах Хвильового лексемою «каналья»), і претензійність лідера панфутуристів Михайля Семенка. Семенкова «Нова генерація» (недоброзичливці пойменовували журнал «Новою дегенерацією») таки боляче скубла хвильовістів, і з редактором поквиталися, що називається, на його ж території: у кафе Пока поет висиджував цілоденно, пишучи там і вірші, і статті, тож

Анатоль Петрицький навіть його портрет написав на тлі кав'ярняної вивіски. Полишивши роздратованого Михайля, у держвидаві невдовзі зустрічають Сергія Пилипенка й одразу ж затавровують його як автора «закінченого роману “Малоросія”», «белетризуючи» таким чином ідеологічне «малоросійство» плужанського лідера. Оскільки ж ідеться про день, коли «трапилось диво», коли всю скверну змивають сині небесні струмені, то ні погрози Семенка, ні нахваляння Пилипенка, котрий певен своєї редакторської влади дозволяти чи забороняти твори ваплітян, не мають жодного значення. Столичні вулиці ведуть прями́сінько на мистецький олімп, де чи то муза, чи меценатка Раїса Азарх одразу ж і висвячує в класики, пропонуючи видати тритомне зібрання творів Хвильового.

Тож треба визначитися зі своїми стильовими орієнтаціями та ставленням до традиції, зорієнтувати читача в складних перипетіях тодішніх модернізаційних процесів та міжгрупових протистоянь. «Наймолодшу збірку» «Сині етюди» схарактеризовано як песимістичну й початківську. Етюди, за визначенням, мають стати заготовками для майбутніх великих форм. Стилем доби (а разом і авторським світоглядом) проголошено романтизм, полемічно протиставлений скептицизму зневірених сучасників: «Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи (мій сюжетний любовний роман “Вальдшнепи” буде в третьому томі) – все те, чим так пахне сумновеселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як леопард. І ще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки (“садок вишневий коло хати”) і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни». Відкинувши звинувачення в наслідуванні Бориса Пільняка «та інших серапіонових братів» («українським пільнячком» Хвильового без особливих підстав охоче називали критики, не надто заморочуючись естетичним аналізом і текстовими зіставленнями; власне, спрацьовував шаблон позиціонування «підпорядкованої» літератури як неодмінно вторинної щодо письменства імперського, тож Пільняка, зрозуміло, ніколи б не визначили як «російського Хвильового», і в такому контексті випадок проти «серапіонових братів» має значно більше значення, аніж просто наголошення власної письменницької самобутності), автор «Вступної новели» сам береться назвати своїх

літературних батьків («Сорочинський ярмарок і далі, аж до Гофманської фантастики»). Вдячно згадано Василя Еллана. Запевнено, що обриси «майбутніх городів нашої миргородської країни» вже видніються на обріях.

Нові виднокруги, якими захоплюються персонажі Миколи Хвильового, окреслилися з утвердженням нової віри. «Вступну новелу» завершено екстатичним реченням: «Я – вірю!», і це кредо надихається певністю в успішності боротьби за культурний суверенітет. Затяте «влада ваша, а земля наша», ставало програмою, реальною повсякчасною діяльністю. І згадка про Еллана-Блакитного у фіналі «Вступної новели», – зрештою, у цьому тексті назагал немає випадкових деталей, – дуже знакова. Це саме він послідовно розбудовував українські культурні інституції, витягував саме із чекістських смертницьких підвалів уенерівських вояків, формував національну політику. Зміну тактики завважила і влада, швидко усвідомивши нову загрозу. (1926 року таємний обіжник ГПУ УСРР «Про український сепаратизм» визнав небезпеку «культурної роботи» для самого існування більшовицького режиму. «Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперішнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів. Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики. Термін “культурної роботи” заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилася»).

Українізація дала надію на повернення зросійщеного відчуженого міста (закритого отими осоружними «хмарами», що ними переймався ще Нечуй-Левицький). Хвильовому випало стати харизматичним лідером цього культурного руху; водночас ренесансні мотиви й сподівання звучать чи не в усіх помітніших письменників середини двадцятих. Пафосом розбудови культури перейнятий «Майстер корабля» Юрія Яновського. Натхненна сповідь То-Ма-Кі про прекрасну наречену, «що для неї я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу й за неї підставляв під мечі важкий щит», – закінчується несподіваною в контексті усїєї використаної риторики ідентифікацією обраниці: «Культура нації – звать її». Навіть програмово відсторонений од політичної злоби дня співець синьої далечині Максим Рильський у збірці 1925 року «Крізь бурю й сніг» пов'язує добрі надії з юнаками, котрі пробивають засніжені дороги, кваплячись до школи. Цей «Микула новочасний», для якого неслухняна «буква чи» вже не буде неперебор-

ною перепоною на життєвому шляху, «дасть землі» «незнану міць – і процвіте земля». Зрештою, завоювання Києва Степаном Радченком у «Місті» Валер'яна Підмогильного – це теж опанування високої урбаністичної культури.

«Арабески» Хвильовий починає екстатичним: «Я безумно люблю гóрод», замилувано пригадуючи і шум бульварів, і рип далекого трамваю, і «міради міриадів» химерних асоціацій, породжених творчою уявою. Це вже не те місто, що безнадійно «забуло своє народження», йому тепер повернено культурну пам'ять. У пізнішому оповіданні «З лабораторії» іронічно згадано «доморощених Марселів Прустів». Утім, іронія іронією, а втрачений, з авангардистською погордою затаврований було час покоління двадцятих якраз і намагається повернути, вибудувати нову культурну ідентичність, ґрунтовану на переосмисленій, модернізованій традиції. «Психологічна Європа» стала в памфлетах Миколи Хвильового символом культурної переорієнтації й культурної суверенності України. І хоч невдовзі мистецьку вежу зі слонової кістки захоплять, як скаже один із найталановитіших ваплітянських поетів Микола Бажан, «чорна залага» і «снайпери чорні», хоч обіцяний у «Вступній новелі» «любовний роман “Вальдшнепи”» так ніколи й не з'явиться в тритомнику, але у відведеному їй тісному історичному часі генерація все ж зуміла нарешті подолати страх впливу «шановних корифеїв», від яких дуже послідовно намагався дистанціюватися Микола Хвильовий, і утвердити нову стилістику, нове письмо. Сам він не раз називав свої новели лише пробами пера, сподіваючись опанувати романну форму, однак на великий епос часу вже не стало. Дух і настрої епохи, запах її слова зберегли таки сині етюди.

Віра Агеева

ЕТЮДИ

ВСТУПНА НОВЕЛА

Вчора в «Седі» безумствувала Ужвій, і «Березіль» давав ілюзію екзотичної зливи. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ – густий, запашний і надзвичайно теплий. Горожани зовсім збожеволіли з такої несподіванки й висипали на вулиці. Про тропік Козерога вони знали тільки з географії, а тут трапилось чудо, і тропік Козерога завітав на Лопань. Натовпи суєтяться, ловлять язиками солодкі краплі тихої тропічної зливи й ніяк не думають ховатись під навісами домиків.

– Чудесно, – говорю я й булькаю в теплі калюжі.

Юліян Шпол, автор комедії «Катіна любов або будівельна пропаганда», мовчки ступає за мною: я завжди забігаю вперед. Весь він як мокре курча, і – дивно! – з його капелюша тече чомусь синя вода. Я повертаюсь до нього й говорю:

– Сьогодні моє любиме число – 13. Отже, сьогоднішній день мусить принести нам якусь приємну несподіванку. Як ти гадаєш, що це має бути?

– Очевидно, зустрінемо професора Канашкіна, – серйозно відповідає мій приятель.

І дійсно: в кав'ярні Пока до нас підходить названий професор, і підходить з такою, знаєте, усмішкою, ніби він допіру наївся карамелі. Він нас вітає, робить нам кніксен та кілька компліментів, розповідає щось про критичну оглоблю й тут же читає нам свій науковий труд під такою назвою: «Що таке липа, як так трапляється, що професорська катедра раптом стає липова, що таке, нарешті, липовий професор, його роля в марксистському суспільстві, а також про соціальне коріння богемських ухилів серед наших еспанських письменників».

– Чудесно! – говорю я, похлопавши Канашкіна по плечу й узявшись двома пальцями за його піджачну петельку. – Чудесно! Ти подаєш великі надії, і я певний, що суспільство на слідуючий рік оберете тебе членом свого парламенту.

– Ну, що ви! – червоніє мій професор. – Я зовсім не припускаю, щоб моя робота мала такі несподівані наслідки.

Але ми – я й Юліян Шпол – стоїмо на своєму: мовляв, без бляхи тут не обійдеться, мовляв, на слідуючий рік ми вже саме Канашкіна

будемо обирати, мовляв, він же знає, що в цьому році ми таки зуміли провести кількох своїх кандидатів.

– Дякую, дуже дякую! – говорить професор, і ми виходимо з ним на вулицю,

Нас зустрічає та сама тропічна злива. Я запевняю, що «Три мушкетери» написав несамопитий Ринальдо Ринальдїні, а професор Канашкін запевняє, що цей твір не належить перу «письменника Ринальдо Ринальдїні, а належить перу французького письменника Гофмана Молодшого, що писав під псевдонімом Дюма (батько)». Тоді до нас підходить Олесь Досвітній (переступає через калюжу) і каже:

– Драстуйте, товариші! Драстуйте й ви, професоре Канашкін!

– Драстуй! – говоримо ми й ловимо язиками краплі теплої тропічної зливи.

Олесь Досвітній інформує, що він допіру скінчив свій новий твір під такою назвою: «Собор Паризької Богоматері». Виценазваний професор виймає олівець і записує: «Олесь Слісаренко написав удосвіта новий твір “Собор Паризької Богоматері”». Потім до нас підходить відомий панфутурист Семенко й одразу ж починає ображати мене дотепами й лаяти за французькі фрази, що я їх вживав у своїх памфлетах: мовляв, це ж французьке парикмахерство. Я з ним погоджуюсь, і таким чином виявляється, що я творив *свідоме* французьке парикмахерство. Тоді беру «Зустріч трьох» і питаю:

– А що значить NR, що стоїть над кожним твоїм віршем у цьому збірнику?

– Як що! – каже Семенко. – Це значить кінська сила!

– Боже мій! – скрикнув я. – Та ж кінська сила має зовсім інше позначення.

Панфутурист нічого не відповів, і таким чином виявилось, що він творив *несвідоме* латинське парикмахерство.

Юліян Шпол зареготав. Семенко зблід і пішов до Красної гостиниці. Ми його не затримували, як і професора Канашкіна.

Нарешті підійшли до Держвидаву. Там ми обтрусилась від дощу й зустріли ще кількох творців читанок («папа режет, мама клеїт»). До Держвидаву мусив зайти сьогодні якийсь начальник, і тому в одній кімнаті пахло репейним маслом – саме тим, що не з *agrimonia eupatorium*, а з *ларра*. В кімнаті Аркадія Любченка, автора «Буремної путі», кількох талановитих оповідань і незакінченого ще роману, до нас підійшов Пилипенко, автор «Байківниці» й закінченого роману «Малоросія», і каже до мене:

– А в цьому році вашого прізвища в держвидавівському календарі не буде.

– Під рубрикою «історичні події»? – питаю я.

– І під рубрикою, і без рубрики! Ніяк не буде!.

– Та невже? – кажу я й сідаю до столу, щоб трохи поплакати.

І я плачу гіркими слізьми. Тоді Пилипенко, Юліян Шпол і Олесь Досвітній (як і Аркадій Любченко) починають утїшати мене. Але як утїшити? Я говорю крізь сльози:

– За що? За що? – і, вийнявши з кишені жменю підсмаженого насіння, вибираю гарбузові кабачки й з смаком лузаю гарбузові кабачки (мовляв, «за що? за що?»).

Нарешті, поговоривши про садизм, пролетарських письменоводителів і рябу шкапу, ми йдемо до нашого мецената – Раїси Азарх. Вона зустрічає нас милою усмішкою.

– А... – говорить Раїса Азарх. – Дуже рада вас бачити! А тебе, Nicolas, особливо!

Вона мені пропонує перевидати мої твори під назвою – «Твори». Я, звичайно, відмовляюсь. Словом, я проти. Вона – за. Я проти! Вона – за! Виявляється також, що за і мої приятелі, як-от Аркадій Любченко. Тоді я погоджуюсь, і ми складаємо умову.

...І от умову складено. Я знову перечитую свої оповідання (до речі, страшенно нудно перечитувати) і сідаю писати «вступну новелу». Але що писати? Знаю тільки, що написати обов'язково треба, бо ж і я все-таки несучу відповідальність за себе.

...І от я відповідаю. По-перше – «твори». Це зовсім не «полное собрание сочинений», це не претенсія – це непереможне бажання моїх меценатів: Раїси Азарх, Сергія Пилипенка й Аркадія Любченка. Отже, за всякими справками з приводу назви звертайтеся, будь ласка, до вищеназваних меценатів. І далі (щоб не забути): в перший, у другий, як і в дальші томики я вкладаю речі ще ніде не друковані.

А тепер про зміст. Свою наймолодшу збірку я писав на початку тридцятих років нашого століття (в 1921–1922). В кімнаті, де я працював, було страшенно тісно (жило багато народу), так що я міг сідати за стіл лише вночі. Саме тому, мабуть, у моїх творах і мжичка.

Ні, мабуть, не тому: я просто фіксував настрої тридцятих років.

Тепер про форму. Я, знаєте, належу до того художнього напрямку, який сьогодні не в моді. Я, пробачте за вольтер'янство, я... романтик! Саме відци й іде розхристаність і зворушливе шукання самого себе до ста двадцятьох років (я думаю прожити сто п'ятдесят).

Впливи. Я погоджуюсь з тими вельмишановними критиками, що не бачать у моїх творах нічого оригінального. Вони мають рацію: весь я в лабетах пільняковщини та інших серапіонових братів.

Мова. Мова моїх творів надзвичайно кострубата. Окремі вирази бувають буквально безграмотні. От приклад: «Балачки його нічого собою не уявляли». Про мову моїх творів можна прочитати в професора Сулими.

От і все. А коли сказати, що я можу бути автором тільки одного твору, який хочу написати через багато років і до якого я дійду, очевидно, через етюди, то це вже буде рішуче все!

Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи (мій сюжетний любовний роман «Вальдшнепи» буде в третьому томі) – все те, чим так пахне сумновеселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних женщин з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як леопард. Іще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки («садок вишневий коло хати») і знаю, як пахнуть майбутні городі нашої миргородської країни. Я вірю в «загірню комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я – мрійник і з висоти свого незрівняного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку. Ну, і так далі.

А тепер – поки що до побачення! Зараз іду в робітничий квартал до радянських робітничих домиків і буду там слухати, як заливається гармошка бродячого музики.

Вона заливається якось сумно, і я думаю: тут я все-таки не зустріну професора Канашкіна, і я пригадую, що попереду мене стелеться великий життєвий шлях. Він починається десь у минулих віках і шкутильгає осінньою елегією через шведські могили, через Сорочинський ярмарок і далі, аж до Гофманської фантастики (між іншим, можна сказати не тільки «Три мушкетери», але й «три *мушкетонери*»). Мушкет, аркебуза – це одно, а мушкетон – це старовинна рушниця з набоями в кілька куль, що одразу летять у кілька сторін).

...Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово! Хай живе тропічна злива – густа, запашна й надзвичайно тепла. Я – вірю!

...Юліян Шпол, автор комедії «Катіна любов або будівельна пропаганда», мовчки ступає за мною. Весь він як мокре курча, і – дивно! – з його капелюша тече чомусь синя вода.

Драстуй, Юліяне Шпол! Драстуй, запашне життя! Тисну вам руку!
Завтра піду на могилу комунара, автора «Ударів молота і серця».
Я понесу йому пучок синьооких фіалок і там згадаю про свою загад-
кову смерть. Драстуй, Юліяне Шпол! Драстуй, запашне життя!
Я – вірю!

ЖИТТЯ

I

Коли за лісом зав'яне молодик, там десь, на степах, над озиминою, цвіт стелеться, а він зав'яне – в оселях сутеніє, розливаються цебра синяви – тихої, блідої, і вмирають каганці. Тічки тоді бігають, тріщать тини, скаженіють пси, найбільш крихкотілі – дужі пси мовчазно шкульгають за переможцем, а крихкотілі в спорзній солоднечі гризуться. Спорзно тоді в повітрі. Тому: наші прадіди теж у цей час бігали тічкою, а наша кров – прадідівська, червона і теж горить.

А от клуні. Так, клуні. В них торішня солома, а на ній зеленіє коханя. І до клунь тріщать тини. І риплять вони теж спорзно. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зітхає, так вона зітхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні.

І от: на одному боці Ворскла – Дамаївка, на другому – хутір Комарівка. Недалеко гетьманський ліс, а далі – Диканька (диканське пиво й меди опішнянські – недалеко біля Полтави). Дивишся на гетьманський ліс, згадується: гетьманщина, Гоголь, татари, Карло XII і т. ін. Тоді могили жевріють, ніч, день, ранок, світанок – все одно... Над степами гойдається шуліка...

Із Дамаївки приїздили двоє: Павло й Мишко-комуніст. Приїздили на човні до Степанового городу. Степанова дівка – Гандзя, казали – повна пазуха грудей. У Степановій клуні спала й Оксана. З Оксаною от що: їй 17 літ, батько її, Рубан, сюсюкає, а мати теж сюсюкає. Оксана ходить «корольком», груди що яблука тверді, й несе їх уперед, от і спокушала парубків.

Казали:

– Оксано, пора на вечорниці!

А батько не пускав. Парубки обмазали ворота дьогтем, а на ворота солом'яного діда поставили. Рубан перелякався й засюсюкав:

– Сарас іди носювати в клуню!

Оксана:

– Що ви, тату?

– Сарас, сьоб мені сього гріха більс не було.

І виштовхав із хати, а сам пішов у комнезам скаржитись. А було це вдень. Оксана подумала й пішла до Гандзі. Та ж спить з парубками уже

шостий рік. Порадила: лягай зо мною. Послухала. Гандзя з Павлом на возі, а Оксана поки що сама. На другий день Павло приїхав з Мишкою, і Мишко ліг біля Оксани.

Було й так: Павло забаритьсь, а Гандзя чекає. Тоді виходили з клуні, щоб парубки не почули, і через город до дошок – прали удень білизну там. Сюди приставав Павлів човен.

Комарівка була на узгір'ї, і з дошок майоріли силуети будівель. З річки йшов дух – може, татарський, задвістілітпозадній, може, з баговиння, і річка була далека в своїй глибині, вона з Дніпра в Чорне море бігла, думалось, що й вона морськими синіми бурями дихає, казали – Комарівка над баговинням замислилась, так: вечори ходили по Комарівці – сірі, тихі – і далі – далі... І Оксана мріяла. А Гандзя булькала у воді ногами, спідницю заковувала й співала:

*Маруся отруїлась,
В больничной дом везуть.*

І груди її високо підіймались, ніби хотіли полинати в темно-сині простори. І ще вона співала, і співи лагідно лунали за рікою. А потім зітхала й нудьгувала. Оксана дивилась на Гандзя й теж хвилювалася й думала про очерети, про комуніста, про комуністів, про продподаток – батько лаявся – а вони полинуть восени – качки, про качок думала, а куди – невідомо. І мріялось, і ще мріялось...

Нарешті з-за коси виринав човен, наближався скоро, але тихо, щоб ніхто не почула. Павло гребе, мов справжній рибалка, а Мишко в душогубці з очима заплющеними – боязко. І Гандзя завмирала, і Оксана завмирала, і всі завмирили. Ах! Павло... Павло... поспішає – міцний, бадьорий і злий.

Збентежено ховалась в очеретах вона – ніч. Зорі горіли хоробливо й у солодкій тузі падали на поверхню.

...Потім учотирьох ішли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала – і солодко було. Тріщав віз – і було тьмяно. На вулиці і по городах, і по садках блукали зайві парубки й лякали ніч штучним іржанням:

– І-го-го! І-го-го!

І чути було ще тоскний заспів:

Не за Леніна, не за Троцького...

А в другім кінці співали:

*Чий я козак, звуся Воля,
Українець з Гуляй-Поля.*

*Гей шумуй, моє вино,
Йде за правдою Махно!*

Біля Оксани лежав Мишко, мовчки цілував їй волосся, а вона мовчала. Мишко брав її руку й теж цілував. Оксана пручалась тихо.

– Господи, не треба, у мене руки брудні.

Мишко важко дихав і уперто не пускав її руки. Було тремтіння. І так цілу ніч: він її руки цілував, а вона пручалась. Іноді він її брав за груди, але зараз же «вибачався» і казав, що це якимось так. Світало – і вони розходились. Дивно, яка ніч була коротка! Оксана козою бігла додому, і цілий день туманіло в голові.

...А від дошок відпливав човен, а десь дзвеніли червоні дзвони зорі.

II

Минали дні, і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки єсть село і хутір – а що тут раніш було? До татарви? Га? Так, село і хутір – і далі – далі... А що через сорок років? Га? Гоголь, Мазепа, Карло XII.

Моя люба соціалістична Україно! Степи, шуліка і літнє сонце відходить за обрій, а за ним молочна стежка співає білих, а може й червinkових пісень, мукають корови, з пасовиська бредуть – і далі – далі. Ферми, електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах!.. І далі – далі... Молочна стежка співає – яких пісень?..

Ішло літо, куріли сіновали, думали підстрижені луки. Проходили громовиці, відходили блискавиці – далеко-далеко, тільки на обрії блимало золото, і ріка тихо хоронила післядощовий глибокий смуток.

Мишко казав Оксані:

– Я скоро поїду до міста. І ти поїдеш. Я докінчу вчення – тепер тихо. Тепер можна, і ти будеш учитись. Тепер усім можна, тепер для бідних школа.

Оксана не любила комуністів, усе село не любило, а в Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів.

...У липні ночі були душні, із степів дзвонило – неясно, із невідомих химерних дзвонів. Тоді Мишко казав:

– Оксаночко, яке життя! Хоч би скоріш до міста. Як мені хочеться до міста. У Київ поїду я...

Думала про життя, думала про Київ, думала, що в Києві невідоме життя, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до життя.

І ще проходили дні, і в спогадах поринали ночі. І знову куріли сіновали. Але стало неспокійно.

В Дамаївці партизани вбили двох комуністів, а Мишко втік.

Із повіту приїхав карний загін. І Мишко знову збирав продподаток, але в Комарівку їздив рідко, бо боязко було. Коли приїздив – був несміливий, прислухався, не говорив про чудесне, тільки Оксані чудесно було.

І от: Оксана до колодязя йшла, назустріч – Гандзя. Гандзя:

– Чула... виїздить твій?

Захмарилося обличчя:

– Не знаю.

Оксані й гарно було і погано було – чи візьме й її з собою? Каже Гандзя:

– Не випускай: комуніст гарний – може, оженився... Та тільки чорт їх розбере. Мій дід крепак був, розказував, як колись такі ж паничі теж установлювали владу. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

Оксана замислилась і пішла на вигін, дивилась і прислухалась, як за суховієм вечір тече. Згадувала, що комуніст їй казав.

Він такий несміливий, а каже так хороше.

...На світанку після однієї солодкої ночі Мишко віддався Оксані й Оксана віддалася Мишкові. Гандзя й Павло спали, а вони не спали. Тоді в клуні було тихо, тільки зрідка миша шаруділа в золотій соломі...

Ах, яка тоді була чудова ніч!

У неї такі тугі зітхання, як яблука з антоновки, і величезні очі, де цвіте життя, щирість і тихий сум кохання... Хто бував на соломі?.. Тоді було передосінньо. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було. Ішов дух від свіжих снопів і нагадував широкі безмежні лани. Крізь щілину жевріла зоря. Тоді Мишко згадав, що в цю мить (читав десь) цвітуть на серці чайні троянди. А Оксана не призналася Гандзі – їй гарно було хоронити в собі велику таємницю зачаття. Тільки в її кривих японських очах відбився передосінній зажурний шелест тополі, і серпнево виглядали її груди, наче стіжки молоді на стерні блідій.

Оксана вже не ходила до дошок вичікувати човна із-за коси. Вона знала, що скоро приїде Мишко, забере її з собою, і вони поїдуть у далеке, невідоме місто. Туди – далі – далі, де курить і дзвонить життя, найбільше, наймолодше. Боялась тільки, щоб повстанці Мишка не вбили: вони частіш чужинців убивали, а він був чужинець – з іншої губернії.

Потім пішли дощі, і зелина зажурилась. Зрізали очерет, і сумно стало на річці. В Дамаївці майже кожного дня ховали когось, і похоронні дзвони заповнювали річку – голу, сиротливу, осінню, заповнювали її глибінь. Комарівка слухала ці дзвони й дивилась на хмурий гетьманський ліс, на змарнілі степи.

Потім іще пішли дощі.

III

Зими не було й знову було мокро й осінньо. Мишко чекав наказу виїхати до міста й уже майже не їздив у Комарівку. Партизани вже не ховались у лісах і приходили з повинною. Ліси були нудні й жорстокі, чорні, як смерть, вишкірялись навіть. Оксана почула, що вона завагітніла. Уночі вона лапала свій живіт, їй здавалося, що він росте й вона це чуває.

Виходила на вигін, дивилася на поле, на тумани, до станції (за сорок верстов Кочубеївка була), і були гони, і верстви, і тракт, і стовпи, і було тоскно, і хотілося невідомого. А вдома батько сюсюкав, і мати сюсюкала, і комунію лаяли, і ще раз її лаяли.

Дівчата повернулися з буряків і вечорниці улаштовували – і не хотілось на вечорниці. Увечері батько приносив газету й крутив з неї цигарки, а Оксана дивилась на рядки й думала, що там написано про Київ, про місто. А батько ще приносив газети – у волості їх багато було, й ніхто їх не читав, вони лежали в шахві в писаря і їх крали в нього курії, а на базарі говорили про Петлюру, про румунів, про кінець радянської влади.

За цілий місяць Мишко приїздив один раз – і вже не говорив, а коли говорив, то про якусь суворість, про нудоту й ще про щось – Оксана не пам'ятає. А вона брала його біленьку руку й гладила нею свій живіт і усміхалась загадково. Потім вона говорила з Гандзею, але й на цей раз хоронила тайну народження. А в хуторі почали ходити темні чутки, що повстанці нахваляються вбити Мишка. Тоді прийшли тривожні ночі. У вікна бив напівдощ, напівсніг, у бовдурі гув вітер, і снились далекі, брудні дороги без кінця, без краю. Верстви, гони, стовпи і шляхи, і знову шляхи...

...І знову зими не було, і було мокро і осінньо... І припадала осінь до Оксаниного серця і стискала його.

Але не гадала Оксана, що в цій чвирі життя кине свою першу важку тінь на її прекрасну молодість, і тому, коли їй було переказано, що Мишко виїхав з Дамаївки, вона навіть здивувалася: як, невже зовсім?

Їй сказали, що зовсім. Вона не заплакала, вона навіть не почула, як їй заболіло – так пекуче заболіло. Вона пішла на Полтавський шлях і дивилась у той бік, на Полтаву. І пригадала липневу ніч і неясні дзвони із степу. Потім сіла на зрубаного дуба й дивилась на болото. Вітер носився по Комарівці – чіткий, колючий, жорстокий. І знову, як крізь сон, солодкі ночі й зорі в синім мареві. Але треба було щось думати. І надумала:

– Піду.

І пішла. Коли б вона читала «Кобзаря», вона б знала Катерину, але вона була неписьменна. Вона чула тільки про Київ, а що Мишко – ах, Мишко! Мишко!..

Увечері Оксана збрала таке-сяке шмаття й вийшла за ворота. Сіріло й дощу не було. Сунулись хмари невідомо куди, сунулись далеко-далеко – у далечинь. Чоботи грузли в багні, а навкруги голе поле й тиша. І ще мріяла про липневі світанки, про неясні дзвони із степу. Думала про великі міста, і ще про щось незнайоме, таємне. Зрідка назустріч їй тягнулися підводи, із станції їхали. Коні пнулися і з великим напруженням витягали з багна вози. Люди підозріло оглядали її, оглядалися і ще раз оглядали. Проходили верстви, проходили й гони, а криві очі виразно, з сумом дивилися на мовчазні станційні огні, що заблищали за могилами. На обличчі застигла скорботна, ледве помітна посмішка. Гетьманський ліс залишився далеко збоку, а вона дивилася на нього й згадувала Мишка і його жагучий шепіт на соломі. Знову налетіла темна хмара й забризкали сірі води. Повернулася – Комарівки не видно. Було тоскно й було радісно. Згадала газети, батькові цигарки й подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні огні наближалися. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити.

...Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів потяг і зник в далині.

Оксана підходила до семафора.

КОЛОНІЇ, ВІЛЛИ...

Так от: єсть вілли, біля міста в кучерявих лісах засіли, і шосе до них гадючиться. Єсть вілли, єсть і колонії – дитячі. Вілли: специ, їхні жінки відповідальні, взагалі – кваліфікація, цвіт. Ну...

– Ну, я цю гладку корову й близько не допустила б. Ганьба! Годуємо паразитів.

– Да, не порядки.

А вдруге вже друга на першу:

– Подумайте: їй одно місце на віллі, а вона цілу сем'ю притягла, ще й «друга дома» притягла... Безобразіє...

...Отара білорогих баранців посунула до сонця: то хмари, то небо за голубе поле... Ну... І третя на другу:

– Сволоч! В городі одержує тринадцять пайок, ще й тут у три горла.

Їдять шоколад, п'ють каву, молоко – поправляються. Так живуть.

Синіє вечір – під'їжджають автомобілі. Тоді гості їдять і всі їдять.

...Слобожанські ліси й тракти і досі були тривожні. Ходять бандити по лісах. На віллах тихо тому. Купражили гульгтя колись, літали по шосе мотори, кавалькади, й гомонів ліс від музики, гамір буржуйський, купецький ходив по корчах... Тепер тихо, тепер їдять...

...Колонії пішли далеко в ліси. От колонія, скажемо. Цвітуть діти, ростуть з молодняком дубовим, бронзові шиї, очі блищать, як спілі вишні після дощу. В колонії виховательки – тьотя Бася, соцвосниця... да...

Господарською частиною завідує Гіль. Гіль ходить і співає: «ми смело в бой пайдьом за власть саветов»... Цілий день співає. Соловей. Очі йому теж цвітуть, як спілі вишні після дощу. Відки він – борода-тий, мамулуватий? Хто його знає – революція родила. І він у свою матір конче закоханий – у революцію. Не знає нічого, крім цієї пісні, – і не треба.

– Та покиньте ви співати, – кричить Анфиса Павлівна, гладка, охайна – німецької породи.

Гіль зникає.

Є ще стара діва – Павлина Анфисівна, – так кажуть, так звуть, – це не так.

Ну, і так далі...

Тьотя Бася – фанатичка. Зустрічає незнайому жінку:

– Що ви читали з жіночої справи? Що? Бебеля «Женщина і соціалізм» не читали? Та невже?

Витягає «Женщину і соціалізм». Читає, слухачі тікають.

Вона молиться на Колонтай і Ліліну. А Анфиса Павлівна розказує анекдоти:

– Я вам по секрету. Цілий скандал був... Колонтай кричить: «Стерво! Тебе в публічний дом». А Ліліна як схопиться: «Ах ти, розпусто! Тобі жалко, що я з Зінов'євим живу?..» Ха! А вона ж молода, а та стара.

Павлина Анфисівна, як заходить сонце, іде до ставка, до купальні, роздягається, оглядає тіло й зітхає. Співає з надхненням: «місяченьку білдолиций, за хмари швидше ти б сховався».

У ставку купається сонце – на ніч. Десь далеко залізниця, десь потяг далеко.

.....

Б'ють корову в кошарі. Корова замукала й рогами – в землю. Пахне кізяками, парним молоком і свіжою кров'ю.

Прибігла економка (це вілла):

– Када ви, нарешті, уб'єте єй?

– Та зараз.

–...Та січас, – кричить економка і біжить – її покликано.

Сидір чухається:

– От стерво! Жалко їй народнього добра.

Микита не чухається:

– Нехай. Все одно вже сховав.

Здивований Сидір:

– Що?

– М'ясо!

– Те, що буде?.. Тьху! От прахтикант!

Микита закурив цигарку.

Пахне зеленою, пахне кізяками.

Сидір умочив у цеберку ножа й перехрестився:

– Яке-небудь стерво та ще й лізе. А спитати б тебе: де ти було, як ми власть завойовували?

Ех! Одно слово – ех! Та й тільки.

Потім він ріже, але не мовчить.

– Більшовицька власть, щоб ти знала, не печериця печена. Це значить воля й слобода. Як ти набиваєш собі пельку, то й іншим не перешкоджай. О!

Микита хитає головою:

– Правильно!

...Вони ріжуть корову.

.....

В колонії сідають обідати. Виховательки, діти.

Анфиса Павлівна подивилась на Павлину Анфисівну та й подавилась. Павлина Анфисівна сама ж невинність: вона ж не знала, що Анфиса Павлівна дитячу котлету їла.

Анфиса Павлівна запивала водою:

– Хотіла попробувати...

Павлина Анфисівна:

– Так, так...

...Приїздить до дітей якась мама. Виховательки люб'язно усміхаються.

– Ваша дитина прелесть, прямо удівітельно.

Мама мліє...

...Набігає хмара літня, пахне дощем. Кричать галки над деревами літаючи – перед громовицею...

...Тільки в тьоті Басі нема корзини, а в інших є. У корзинах – варення, котлети, білий хліб та інше...

...Навіщо?..

...До тьоті Басі приїхав знайомий. Було місячно, всі були над ставком. Місце гарне, поміщицьке: нагадує поміщиків.

Знайомий сказав:

– Уся Україна повстанська, запорізька. Куди не глянь – усюди бандити. Мабуть, і за цими березами сидять, щоб вискочити, щоб переїзати всю колонію.

Павлина Анфисівна скрикнула:

– Ах!

Це вона кокетує. Всі це знають, не звертають уваги. Знайомий серйозничає:

– Чудний українець – то він флегматик, не знає який, то він злодій з великого шляху... то він революціонер...

Тьотя Бася захвилювалась:

– Що то є українець? Пролетар-революціонер.

Знайомий сперечається, тьотя Бася назвала його «соглашателем», лається ще; іде на терасу.

Анфиса Павлівна глибоко зітхає (їй спати хочеться) і теж іде в кімнату – корова.

Павлина Анфисівна була задоволена, взяла під ручку знайомого й повела в садок однієї вілли.

Відтіля їх вигнано. Знайомий обурився.

– Як ви смієте! Ми ж тільки гуляємо!

– Іді, іді! не розговаривай!..

Знайомий пообіцяв поскаржитись голові Вуцвику. А Павлина Анфисівна спитала:

– Ну, скажіть правду: ви ж не комуніст?

Він трічі побожився, що він комуніст, але вона йому не повірила.

...Громоваця не прийшла – пройшла. В лісі було тихо, між дерев ходив місяць і крапав срібне масло в гущавину.

Хтось ламав гілки в лісі – не людина, тріскало в лісі. Вилуплювались солов'ята, і соловей уже не співав, і солов'ї мовчали.

–...Якби ви знали, яка це Анфиса Павлівна: жадна, не дай господи. Годує дитину, а сама більш за дитину з'їсть: дитячу порцію.

...На якнайдалшій віллі сміялись. Підійшли до тераси, а за терасою тихенька пісня. Це надхненний Гіль.

...Тьотя Бася не обідала: її обід з'їв хтось.

.....

Коли поодцвітали вишні (позривали ягоди), поналивались яблука. В яблуках мед, пасіка, бджоли, дід сивенький – смачно...

Летіли трутні по шосе.

...У віллі мешкають два тижні, три, місяць, а то й ціле літо. Одні виїздять, інші приїздять.

Хто приїздить, каже:

– По вулицях голод, а тут...

Через тиждень каже:

– Чому це сьогодні нема какао? Який же це дім відпочинку. Га?

...Пахне кізяками й парним молоком. Ледве світає, Сидір запрягає коні й везе м'ясо на місто.

Насіли: де – хто.

– Захватіть оцього лантуха з яблуками.

– Що за лантух?

– Та оцей.

– Та це ж яблука казенні.

Його просять, він згоджується за двісті п'ятдесят від пуда. Накрив лантух свіжим м'ясом і закаляв у кров.

(Кров і яблука, революція й кров...).

Сидір покликав Микиту й поїхали.

Як виїхали з села – на місто селяни їдуть. Сидір кричать:

– Гей ти, шкапо селянська, не застуй дороги. Роздавлю!

Кричать із воза:

– Не пан, звернеш і сам. То тільки земському звертали колись...

Но-о!..

Почухав Сидір потилицю й згодився:

– Та воно й правда.

Сіпнув за віжку – ліворуч...

...Підводилося сонце – червоне, заспане, невмите...

.....

На вілли (мабуть, і в колонії) залітають амури: людське. Буває випадково, буває свідомо, під кущами, коли думає ліс, коли мовчить ліс, тільки тріщить у глибинах – дрібний звір ходить, буває в садках... А через дев'ять місяців вилуплюється дитина. Це гарно, природно, свіжо й людяно.

Залітають сюди й погані баси – невдачники з міста й дебютантки – балерини і третьорядні скрипники. Тут усе задовольняє. Усіх задовольняє.

Єсть і літній театр.

У суботу висіла афіша:

Грандіозний вечір. Участвуют... etc.

...У неділю тьотя Бася кричала:

– Я не поведу дітей на цю буржуазну гниль!

Її не послушали, й повели дітей. У дітей сьогодні цвіли очі, як спілі вишні після дощу. Кричало голубе небо, і були оплески гучні й сміх дитячий.

Діти задоволені, артисти «в ударі», небо кричить.

Кінчався вечір, заспівали «Інтернаціонал», і скрипник загравав. Тріснула струна в скрипника, й «Інтернаціонал» увірвався.

І розлігся дитячий регіт на весь ліс.

Раптом вискочила з лісу тьотя Бася, бліда, схвильована.

– Як ви смієте! Як ви смієте глузувати?

Стояла біля артистів і махала кулаками. Її заспокоїли, вона – на сцену і плакала. Діти дивились на неї, витріщивши оченята, деякі теж плакали.

Ще з тьотею Басею була істерика, і її повели в колонію: скрипник (що увірвалась струна) і балерина.

.....

Зодіаковий блиск видно весною, як заходить сонце, зодіаковий блиск видно і восени, коли сонце сходить.

Ранком жеврів зодіаковий блиск, ранком умирали чебреці, снились і пахли чебреці.

Ходили з вілли в колонію, з колонії на віллу... Вілли, колонії...

Легенький золотий сум.

...Чебреці, чебреці...

Анфиса Павлівна, Павлина Анфисівна посварились.

– До другої чистки не доживете, все одно викинуть!

Анфиса Павлівна обурилась:

– Безпартейна! Глядіть, щоб знову в тюрму не попросили.

Приїздив ще знайомий: дитячі порції їв. Він був сумний – осінь. У гóроді взимку холодно й голодно.

...Колонії, вілли.

Павлина Анфисівна ще ходила в купальню, навіть роздягалась і дивилась на своє тіло. Але не купалась.

...Ставок думав золоту пісню: «Ой пряду, пряду»... – Леонтович.

І минуло літо.

.....

Глибокого часу-зажури колонії переводили в місто. Засмутніли діти, засмутніли вілли. А Анфису Павлівну викинули з партії, і вона виїхала кудись. Із куців вилізли бандити і, як вовки, скрадались до осель.

Павлина Анфисівна плакала – йшов тридцять п'ятий листопад.

Коли їхали по шосе, із корзинки випала «Женщина і соціалізм» – пом'ята, некрасива книжка.

Тьотя Бася хвилювалась: думала, що це хтось нарочито. Позад усіх ішов Гіль і співав:

– Ми смело в бой пайдьом...

Гудів ліс, падало листя – ішов листопад, прийшов листопад.

...А на віллах ще пахло кізяками й парним молоком.

...Стояли золоті ранки й зодіаковий блиск.

.....

Із першої вілли Сидір кричав:

– Микито! Та йди-бо, бісова личино! Бандите клятий!

Микита не озивався.

РЕДАКТОР КАРК

*І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв:
Росіє, Росіє, Росіє моя!..
...Стоїть сторозтерзаний Київ,
І двісті розіп'ятий я.*

П. Тичина

*Связан я узловими дорогами,
На которых повесилась Русь.
На которых трактиры с острогами
Хоронили народную грусть.*

В. Александровський

I

На стола поклав бравнінга й на нього дивився тривожно – редактор Карк. Згадав: холодний ранок – 1905 року чи 1906, тоді гімназистом був; це було вчора: учитель, а потім учень, а потім їх ховали в той ранок, у холодний, і дні йшли сірі, сірі – мабуть, того холодний. Гімназійна церква й піп із жіночим обличчям. Повітове місто, болото, гуси, хмари й цвинтар на горі.

Кожний бравнінг має свою історію криваву і темну – у нас, на Україні, сьогодні: 3 березня року нашого п'ятого... а взагалі – 1922. Як довго як курс нашого карбованця, як товарний потяг у момент відступу в невідомість – і вогкий день, і на деревах жовті сльози, а біля дерев танок умирання – листя, а біля вокзалу метушаться сім'ї комуністів, а їх не беруть.

Дехто не встиг сісти, і їх ловили по селах... Мого товариша жінку зловили, а потім згвалтували, і вона стала дуренька.

Кожний бравнінг має свою історію: темну, як духовне нутро окремої особи...

Історія бравнінга така: ліс, дорога, втікачі, вороги і хати, і дерева, і всім байдуже, вже дихати не можна, горять груди і згорають – згорають... Постріл... Темна історія. У буржуа відбирали бравнінги, і вони плакали, а потім у нас одбирали, і ми не плакали – не іронія! – а може хто й плакав... Чого одну людину шкода, а до тисячі мертвих байдуже? Почуття колективізму нема – це не з «азбуки комунізму», провірте!

Проте це не щоденник – це справжня сучасна новела.

Редактор Карк підвівся, ще раз тривожно подивився на бравнінга і вийшов.

II

Із тихої вулиці пішов на клекіт.

Жевріло блакиттю.

На північ ішли води – дощ. На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами вже зеленіло – теж ішло, і мріялось сонцем, за сонцем на Американський материк, тому – там океан, там велично й синьо.

Так: телеграфні дроти узгір'ям і проходили на брудні квартали міста, там вони вище над будинки.

Так: після теплої зливи дротом котились краплі, зупинялись, звисали, а котрі налітали – вливались і падали на брук. Жевріло блакиттю.

Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне – забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари – чудово, воно хо-ває сьогодні в своїх завулках криваві легенди на сотні віків.

Зійшов на тротуар. Пробігли трамваї з задумливим світлом: на фоні вечорового повітря електричні лампочки тьмяно-рожеві. Не хотілось знати, що трамваї біжать на край міста, що трамваї повертаються, що нема далі трамваїв, що далі важкі дороги й кістки замучених коней. А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Наприклад: на цій вулиці, на цім місці – тут тепер міщани проходять, провозять свині з околиці – гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами, умирали на автомобілі, коли барикади посувались на північ – інсургенти йшли на північ, а в проваллі раптово зацвіла Венера.

Редактор Карк дивився на вікна: там Чепіга й теж зацвіла. Йшла синя ніч і налягала на будинки, мабуть, заповнювала коридорне повітря – коридори довгі, темні – установ. А в міщанських домах тукали, мабуть, годинники. Тукали, одмірювали простори по культурних, некультурних віках, згадували революції, не знали революцій – народні бунти, селянські повстання, Хмельниччина, Павлюк, Трясило...

І дивився Карк на небо: там голуба безодня, там кінчається життя, а степи України теж голубі – асоціація з небом. Думав:

– Чого так вабить туди – там же смерть? Може тому, що голуба?

Потім повернув додому. Біля цього магазину – тут тепер державний шоколад продають – одного зимового ранку він зустрів нову владу. Згадав, як шумувала Україна – хохол упертий чоловік, а може тут десь проходив Сковорода Григорій Савич, великий український філософ, а тепер, кажуть, могила бур'яном поросла й бджоли не гудуть біля дупла, тільки пчїлка іноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні знову.

Григорій Савич Сковорода – так російська інтелігенція любить: Григорій Савич, Ніколай Романович, Владимир Ілліч, Тарас Григорович. І єсть у цьому якась північна солодкість, упертість, і калузькі нетрі, і Іван Калита, і московська сила – велика, велетенська, фатальна, від варязьких гостей іде. І нема тут вишневих садків – на вишнях у червні проростають зорі – і нема тут лунких дівочих пісень – далеких, край села, а то в заводському посьольку, або коли з сапками йдуть, а навкруги їх зелено, а за ними з цукроварні ледве-ледве манячить у літні, ясні ночі дим.

Дим... Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях, задимилась у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали й упирались у небо димарі. І був огонь і теж – велика, велетенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла.

Коли Карк зійшов на місток, біля ліхтаря його зупинили.

– Пачістім!

Здивувався: уночі? Подивився на хлопчиська – очі благають. Поставив ногу на підставку, але згадав, що грошей нема. Пішов. І згадав, як багато тепер дітей на вулиці – з щітками, з цигарками, стільки бачив у Ясах, чи в Бакеу, в Румунії – там багато кафешантанів, добрі скрипники, а в горах їдять мамалигу, живуть із свиньми, там же носяться вітри, а збоку Карпатські й Трансильванські гори, снігові верхів'я... Коли в Румунії буде революція?

З Лопані дмухало вогкістю.

Лопань теж має свою історію: на березі багато калу й дохлі коні, а вчителі гімназії і досі ловлять удочками рибу й думають – про минулі дні, коли фунт білого хліба коштував три копійки, а півпляшки – двадцять чотири.

Лопань теж має свою історію – вона не знала революції, вона не бачила революції, біля неї проходять червоні крамарі, на ній теж зрідка появляються кайори. Розмова:

– Що за світла ніч, а на душі темно: нема простору. Чека. Госпуп. Ех ти, життя прокляте!

Другий голос:

– Нічого. Сила за нами. Ха! Обиватель. А обиватель – хвиля, дев'ятий вал. Регулятор. Піднявся високо, а ну-бо, нижче! Не хочете? Себе винить. Ми теж дещо знаємо. Налетів обиватель – і човен поринув. Обиватель-регулятор.

З Лопані дмухало вогкістю.

III

Мої любі читачі! – простий і зрозумілий лист. – Я боюсь, що ви мою новелу не дочитаєте до кінця. Ви в лабетах просвітянської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити то є творити. Да. Соловей – от як дерева здалека пухкі, а між дерев біліє, а біля дерева зарясніло – солов'ї не однаково співають, прислухайтесь. Свої Моцарти, Бетховени, чув і Лисенка-солов'я. Переспівувати – не творити, а малпувати. І читач – творець, не тільки я, не тільки ми – письменники. Я шукаю, і ви шукайте. Спершу від новаторів – і я теж – це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній – треба продумати, треба знати... Ах, зелені мої сни за далеким невимовним. Ах, моя молодість – на фабричних посьолках тебе залишив, заблукалась ти ніччю в шахтарських огнях, на степах запорізьких безмежних.

IV

Револьвер системи «бравнінг» не виходив із голови. Про бравнінг: Конан-Дойль добре знав звичайного читача: розв'язка і зав'язка, фабула, сюжет та інше. Шерлок Холмс. Не виходив із голови не тим, що його куплено в повстанця з банди Ангела, а тим, що він лежить у столі, а в кімнаті тихо, домовинно, тим, що є «сьогодні» і нема «вчора» – далекого, несподіваного, великого, особливо на фоні «позавчора».

Карк зійшов на площу й раптом обернувся: його покликано.

– Товаришу!

Дивиться: чоловік розкинув руки, немов повітря хапає.

І ще раз:

– Товаришу!

Відкіля цей голос?

Так, він знає цей голос, це сімнадцятого року, голос сімнадцятого року, голос молоді, бадьорої, червінькової революції, тривожної радості – може глибокої, може синьої, може це не голос, а сон з оточеного ворогами героїчного Луганська.

І що ж: був сліпий, вийшов з лікарні – голодний і радий, і світлий, як усі після хвороби. Він після тифу. І на нього дмухало бузково, ачей ромашками, як дитині, що перший раз стала на ноги або заговорила.

Хотілось обняти сліпого, згадав сентиментальний роман, провів сліпого на тротуар – і тільки.

Той пішов.

– Товаришу, – і руками повітря ловить.

Думав про радість сімнадцятого року.

Пішов тривожний: стояли в очах січневі сніги, іржали десь повстанські коні – думав.

V

Живе редактор Карк близько міського парку, на тім краю, де сонце сходить і блимає в скалках сміття – там вигін, там собаки, а вночі постріли на сполох – вартові. Між іншим, відповідальності за газету жодної, відповідальний інший.

На квартиру прийшов випусковий.

– Entrez!

Редактор Карк завжди: entrez! Випусковий товариш Шкіц і суворий і булий член ЦК есерів. Був на суді – виправдали, тепер щось знає. Поклав останню коректу до підпису.

Редактор Карк:

– Сідайте, прошу.

Шкіц дивиться на всіх трішки з презирством. І на Карка. Безумовно: одні не знають, що є ЦК, а другі – що він булий. Дивився поверх Каркової голови й стояв: Каркові з ним приємно, а коли згадував – неприємно: від ЦК дмухало чимсь величним, мов генерал-губернаторство. І прийшло чогось у голову про величність. Хтось скаржився – їхати далеко: триста верстов. Не міг уявити: сьогодні за фунт хліба заплатив сто тисяч карбованців. За маленький шматок. Що ж триста?

Мовчав. І Шкіц.

Потім Шкіц запохмурів.

– Україна... Да... Прогавили – і пішла від нас. Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі.

І ще суворіш:

– Ми не політики. Ми поети. Нема в нас і північної жорстокості.

Ми романтики.

Редактор Карк:

– Велику французьку революцію поети робили.

Із злістю:

– Французи – нація. А ми без міста, в місті ми музлаї, роззявивши рота ходимо, а в установах революція і на селі революція. А втім, ми не французької вдачі, ми до німців скоріш. Може, вам дивно, а я кажу не дивно. Це ж у нас німець картопельку садить. Не дарма наші культурники до Німеччини їздять. А німецької комерційності в нас і нема. І в цім наше лихо. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається і плює на нас. Він теж романтик. Наш народ.

Редактор Карк слухав, і було боляче й тоскно. Дивився на той стіл, де лежав бравнінг, і було сіро, як у 1905 чи в 1906 році. Було:

– Центральна рада, трудовий конгрес.

Випусковий узяв підписану коректу і в'яло промовив:

– До збачення.

Потім хвилину розглядав біля дверей статуетку – бюст якогось римського полководця. І Карк дивився на статуетку. Він приніс її з редакції: старовиною віяло. В його редакції виходила колись велика газета сімнадцятого року. Розповсюджувалось її по всій Україні... Ну, і від статуетки віяло.

Шкіц, зачиняючи двері, сказав:

– Римський полководець... Дивно.

А за дверима зітхнув.

Приходила ще хазяйка і покликала до себе. Із хазяйчиної кімнати видно дорогу й зоологічний сад. Дорога ховається на краю міста, і на ній пасуться по-провінціальному гуси. Хазяйка підфарбовує щоки, дарма що стара. Унизу її спідниці – шмаття, а все-таки вона лермонтівська пані, з гусарів. У неї квартирує декілька чоловіка. Вона завжди незадоволена з будинкового податку. Говорить:

– З мене беруть податок, а я нічим не торгую. А тепер усі торгують. Або можна прожити не торгуючи?

І ще каже:

– У мене дочка хора, а їй не дають пайки. А тепер усі хорі мають одержувати пайки, бо тепер комунізм.

Це вона каже досить щиро. Редактор Карк п'є в неї чай. За чаєм вона оповідає йому, як ховала фарфорові чашки від реквізицій – вони лежали у відомого лікаря внутрішніх хороб, а в нього реквізицій не було.

Потім вона згадувала минуле. Із станції бігли степові гудки, і хазяйка ще говорила:

– Колись їздила в Крим... Вілла була. Горняшки були – багато. Під'їдемо фаетоном, а потяг уже шипить. Сядемо – гу! – і поїхали. Так гарно в купе колисає. Їдем, їдем – і так без кінця. На віллу в Крим. Все за тобою біжить, як у кінематографі. А тебе колисає...

Думав: все це порожньо, а гарно; спогади за єгипетські сфінкси – для чого? а теж гарно.

Потім він підвівся – іти треба. Похитала головою:

– Ах, редакторе! Працюєте ви багато. Матвій Самойлович...

І замислилась. Матвій Самойлович її чоловік. Розстріляли за контрреволюцію. Це було три роки тому. Висів його портрет над її ліжком, а в рядок – Михайловський. Купила на базарі, казали, що Михайловський теж не з комуністами.

Коли Карк проходив вітальню, біля вікна сиділа Нюся. На качалці: не ходить, ревматизм. Качалка із старими візерунками. Придивившись – щось подібне до візантійських малюнків, а то взагалі до фарбописи якогось минулого століття. Століття – віки. А то нагадує чомусь якогось гетьмана.

Нюся покликала. Коли підійшов, подивилась ясно.

– Драстуйте! – і подала руку.

Рука тепла й м'яка, як його маленька подушка з лебединого пуху, що подарувала мама. Мама вмерла, а подушка нагадувала маму.

Налетіла на вікно сіра хмара, і стало волохато. Замріялось. Нюся казала:

– Чому це в голові два дні одбиває: губ-трамот! губ-трамот! Чому це слово? Ну, я не знаю. Чому це слово? Навіть уночі тривожить: знає-те – гупає й утрамбовує. І боляче. Навіщо?

Вечоріло.

Слухав, як десь прокричав півень.

Нюся:

– А на тім тижні думала про степи. Про махновщину. Довго-довго думала. І думала, що махновщина то є трагедія інтелігенції Лівобережної України. Як ви гадаєте?

Подумав.

– Може.

Потім сів біля неї, а вона ще говорила. Вона говорила краще, як Шкіц: тепло, по-жіночому. І хотілось погладити її руку.

За вікном гуділо місто. Десь ще прокричав півень.

VI

Зауважте, як пишуть молоді українські письменники, Ви їх, мабуть, не знаєте, а їх треба знати, це ще в Шевченка написано. Є повір'я, що наші діди всі грали на сопілках, тим-то й мова така музична. Наші діди були чабани і виганяли товар на вигін по синій росі, а біля підбитого бурею дуба грали на сопілках. А от Рабіндранат Тагор теж народився в нетрях.

Так от, зауважте: вони родилися в нетрях і заблукалися в нетрях. Це погано. Я виходжу на новий шлях, і мені радісно. Поперед мені горить зоря, як і колись горіла. Я її кладу в своє волосся – і вона горить інакше. Да...

VII

На подальшім розділі мій читач зупиниться й продумає те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати невідомими чебрецевими шляхами.

VIII

Для живої мислі читачевої.

IX

Мені хочеться говорити не на тему, і я говорю. Я хочу написати агітаційного листка. Історична справа: великий соціалістичний революції завжди бракувало на талановитих поетів-агітаторів, а халтурили всі, за гонорар. Як мені тяжко писати про халтуру, я дивлюсь у майбутнє, я звертаюсь до нащадків: заплуйте темну тінь моїх сучасників від халтури.

Це – риторика утилітарного походження. Ну, і що ж. З Карком спільного – нічого, а з новелою – багато, з життям – теж багато.

Так от, революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Є ще пролетарська поезія, в українській літературі вона утворює добу, а може епоху...

У мене, як на сеансі на користь голодних, в антрактах – «на користь». Між іншим – читайте оповідання на тему «голод» – це корисно.

...Про вічність твору: де тенденція – межа її, де рафінована художність. Я хочу, щоб твір мій був вічний і величний... Пролетарська поезія – не метелик... Яка загальна композиція моєї новели?.. Важко творити... твердий ґрунт, реп'яхи... Коли я вийду з літератури минулого?

Відчувайте змагання мого класу! Мій клас – пролетаріат – по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

Х

У редактора Карка очі як у Гаршина, а очі Гаршина писав Репін, а Репін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалось, що в очах Карка – степи. Крім того, вона часто читала Бельше, може й тому степи.

Стояли ясні дні і йшли ясні дні. За міськими левадами сторожили простори, і було просторо, а на душах темно. І на тих і на других, і переможці і переможені – а хто переміг? Це редактор Карк думає. Усі були похмурі, того й театри так повно заповнювала публіка... республіка... ха!.. – це редактор Карк думає.

На заняття ходив уже пізніш відповідального. Вчора зійшлись у кабінеті.

Відповідальний каже:

– Читали «Росію в імлі» Уельса? Хай тепер радіє: на вулицях весело – магазини всі одчинено.

Занозуватий чоловік – це видно, і нервовий – це теж видно. Йому повсякчас здається, що з нього глузують. Він лає інтелігенцію, але любить, коли йому скажуть:

– Та ви ж самі інтелігент!

Правда, замахує руками:

– Ізбави бог, ізбави бог!

Каркові він говорить:

– Про присутніх історія замовчує.

Карк інтелігент. Карк червоніє. Відповідальний іде.

В редакції не по собі. В конторі теж. Контора міститься в одній із кімнат другого поверху.

А там, де була контора, губпечать роздає газети.

І там нудно. Згадує, яке життя кипіло тут.

У конторі сидить машиністка, дочка бувшого власника цієї друкарні... (бувшого... тепер усі бувші і все бувше, і в цім глибінь вечірньої мислі...). Каркові шкода її, і він також ставиться до неї, як і до статуї римського полководця, – з повагою, і йому сумно, коли дивиться на неї. Здається, що вона, як і Нюся, вміє говорити, що і в неї такі м'які руки, як у Нюсі. Проте він до неї ніколи не говорить.

Редактор Карк любить сидіти в кімнаті коректорів, а в конторі ні. Тут так тихо, а внизу гудить машина. Голови нахилились над столами. Напруження. Навіть небо працює заглядає сюди: світлі-світлі плями на розісланий папір. Думає: і за триста літ така ж напруженість і байдужість до всього, що діється там.

...Шумить машина внизу.

Пішов знову в кабінет. Йому треба писати передову. Не хочеться. Але він сідає й пише – треба. Потім згадав про губ-трамот, і в голові почало одбивати:

– Губ-трамот!

Потім він пішов додому.

І завтра він ходив додому, і багато днів ходив додому. Дивився: по верхів'ях парку з паровозобудівного в задумі заходив десь дим, ішов за димом і думав про дим знову. По дорозі стрічав знайомих. Як-от: у чумарці, із стьождою, він завжди все знає, улесливий, лагідний.

Він каже:

– Хі! Хочете побачити радянський шлюб? Це інтересно. Справжній робітник, з тютюнової фабрики. І його батько робітник.

Входять у церкву. Улесливий метушиться, вказує на двох, що біля вівтаря стоять, – шлюб. Запевняє, що це робітник, що батько його робітник. А Карк думає, що улесливий, мабуть, бувший есер, мабуть, бувший есдек.

Курить ладан-дим. Церква завжди збирала націю – кирило-мефодіївські братчики, лаври-фортеці. Та от прийшла революція, і закуріло, і не стало церкви, і воскресла церква.

– Христос воскрес із мертвих!..

Пішов дощ.

До Великодніх свят було сіро, холодно, першого (паски святили) заясніло, весело, тепло. І другого. Потім знову дощі. Віруючі думали, що це знамення, і Карк сьогодні трішки збентежений: бачив колись комету з хвостом, чогось тепер зелена, біля Оріону... Нащо комета? А земля одірветься таки від сонця й полетить у провалля. І тоді будуть смішні революції й автокефалії. Буде тільки дим. Дим заповнить повітря, і буде первотвір.

– Христос воскрес із мертвих!..

У церкві співали мелодії з Леонтовича – кажуть він загинув химерно однієї зеленої ночі, а це було взимку, а його композиції французькі діти співають, а в нас у церкві, з ладаном. Вийшов із церкви.

Виходило світло, виходило темно, і йшли за обрій, щоб більше не повернутися. Шуміли трамваї, часом давили людей, а назавтра об'ява:

Комендант міста наказує...

Колись Карк бачив, як автомобіль задавив велосипедиста. Летіли обидва.

Що думав велосипедист? І уявив: Сиваш, тривожна ніч, море і 10000. Махновщина по Сивашу на тачанках. Трагедія інтелігенції Лівобережної України...

...Нюся. Вона така лагідна, а візерунки нагадують гетьманщину. Було сумно.

Вечорами сидів з Нюсею або ходив до відомого українського діяча – з боротьбистів – з рудою борідкою.

Слухав його плани за те, як утворити нову партію – викинути «Р» з РКП, викинути «У» з КП(б)У, утворити єдину КП. Це фантазія, це романтика.

Український діяч ще видавав поганенького журналу й не міг його видавати – самокупаємість сувора, а в нім не було німецького духу.

І була лагідність і скорбота в сірих очах, і було м'яке тіло.

Фантазії розцвітали під блакитним небом. Блакитне небо проточувалось на всі вулиці великого промислового міста.

XI

Зазеленіли міські садки. Виходили няньки й діти, і тут же бліді обличчя з вокзалу – невідомі, невідомо, в невідомість. І хотілось кохати і не хотілось кохати.

Редактор Карк виходив у зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев.

Тягнуло кудись, а на серці наростало слизьке, наростала злість на всіх. У редакції він не хотів стрічатись. Не говорив із відповідальним. Про що говорити?

Була й на нього злість. Росла. Торік думав: рагвену, а відповідальний ріс, і була вже злість. Образливо було за себе, за руду борідку, за тисячі розкиданих по Україні невідомих і близьких. А відповідальний ріс, знову даяв інтелігенцію, і хотілось плюнути йому межі очі, за його неправду, за його лицемір'я. Годинами стояв біля букініста, а недалеко бандурист набринькував про славу України.

Пішов до Нюсі. Нюся розказувала про козаччину, про боротьбу українського народу за своє визволення.

Тоді він говорив – суворий, ніби з борами говорив:

– Ні, Нюсю, я так не можу. Мені важко. Мене оточують люди, а хто вони? Про ймення замовчують. Я не можу жити, не можу творити. У нас жах – одні продаються, одні вискакують – темні, невідомі, рагвену. Бувші соціал-демократи метрополії беруть. Соціал-демократи!.. Розумієте – в митрах соціал-демократи. Це – жах. Я не можу. Це – жах.

Нюся втішала, він заспокоювався, і вона знову говорила про козаччину, про Хмельниччину.

Редактор Карк:

– Мені сняться зелені сни – навкруги простори, а на мене лізуть гадюки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть...

Нюся:

– Покладіть на мої коліна голову.

Він клав, і вона пестила йому м'яке волосся. Вона усміхалась:

– Губ-трамот! Губ-трамот!

І він усміхався хоро:

– Губ-трамот! Губ-трамот!

А потім він знову думав про бравнінг, і було тоскно, бо хотілось жити, руда борідка теж хоче жити – одірваний від життя із своїм журналом радянський автомат.

І було його шкода. А от варязька сила – велика, велетенська, напирє, ще напирє. І мовить руда борідка з сумом:

– Не придавить зовсім!

...Підхопився. Хотілось вилятися, кріпко, цинічно, матюком.

У голову лізли соціал-демократи в митрах...

Простогнав:

– Нюсю!

Вона одкинула руку, подивилась на його обличчя – воно було мертве. Сказала схвильовано:

– Ідіть, випийте води!

Редактор Карк підвівся і, як хорий, пішов до дверей.

XII

Вогкий ґрунт притягує: вогкість на сонці. Майже щодня ходив у ярк і вбирив у легені вогкість. З ярка чути було далекий шум, у ярках блукало сонце. Знаєте, сонце вміє жити: ранком воно веселе, вдень – працювите, увечері – задумливе, коли за обрій відходить, а біля нього купчаться хмари, обгортають сонце; воно задумливе, як мудрець.

Удень бачив, як гурток дівчат біля акацій із сапками. Смішні в шумнім місті: у них такі ноги бронзові й м'язкі. Знаєте: ґрунт, рілля – пухко; тільки що важко пройшов плуг, а недалеко панський маєток, а десь збираються води, і зелена буйно б'ється вгору. Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини. Ах, як природа дивиться на машину! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після нічної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини – і все за-

думливо. А вгорі одне небо з зорями – і тільки. За заводським парканом тиша – ніч. Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя, і моя голова підпирає темно-синю височінь.

Редактор Карк заговорив до дівчат:

– Відкіля ви?

– Хі! хі! хі!

Але одна сміливо сказала:

– Що тобі, паничу? Подивись на себе: тобі жити два дні. Хіба тобі до дівчат?

Здригнув.

– Відкіля це ти знаєш?

– Знаю! Тепер усе пішло на комунію. Всі знаємо.

І заспівала:

*Ципльонок жареной, ципльонок вареной,
Ципльонок тоже хочіть жить.
Я не совецькой, я не кадецькой,
А я народной комісар.*

І говорила:

– Бач, і той лізе в комісари – ципльонок.

– Да... – сказав і одійшов. Думав...

...Увечері бачив Шкіца. Дивно: почав одягатися краще, навіть надто. І комуністи одягаються краще, може й не всі – неп.

Шкіц організовує трест і вже не говорить про Україну, тільки іноді мало.

Але він каже:

– Практика – річ велика. Це життєва пошлість, але й життєва мудрість. Треба жити. Так після пожежі: стоїш на руїнах – важко, бо смердить трішки й нагадує... та треба жити.

Карк нервово кинув:

– Після пожежі не смердить!

Шкіц уперто заявив:

– Після пожежі маленький дим і... смердить.

І розійшлись.

Знову наростала злість. І на Шкіца. Був самотній, сунула непереможна жажна стихія: степова пожежа... А потім буде дим. Крізь дим вирисовується дірка на чолі...

...Цілу ніч горів степ, бігли отари товару, ревли, і душно було в повітрі...

Так снилося.

XIII

Справа посувається до розв'язки. Як ви гадаєте, чим закінчиться новела? Американці не читають творів із нещасним кінцем, слов'яни, навпаки – така вдача в тих і других. Я буду щиро казати: я сам не знаю, чим закінчиться вона.

Проте над новелою я працював чимало. Я нарочито не знаю, чим вона закінчиться.

Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому. Все-таки новелу мою дочитайте – інтересно, до чого я прийду?

XIV

Уривок із мого щоденника. Міркую про сучасну українську белетристику. Думаю так: іде доба романтизму. Хто цього не зрозуміє, багато втратить. Реалізм прийде, коли з робфаків вийдуть тисячі, натуралізм – коли конче запаскудимо життя.

XV

В новелі два головні типи: Карк і Шкіц. Я хотів, щоб Ньюся покохала Карка, а Шкіц – Ньюсю. Вони не покохали, і не треба. Проте не можна в кожній новелі про кохання – як ви гадаєте?

XVI

Навіщо стільки розділів?

Така психологія творчого інтелекту: дати як мога більш навіть тоді, коли не можна.

XVII

Ранком заявив відповідальному, щоб підшукував йому заступника.

Спокійно:

– Добре.

Чуття казало:

– Тепер багато знайдеться.

Стрїчав руду борїдку – це не відповідальний. Хазяйка стала суворїша. Шкіц у трестї заправїло.

Каже:

– Практика – велика рїч, хоч і життєва пошлїсть.

Тїльки Ньюся. А хазяйка стала ще нахабнїша.

Не знав, що буде далі, і не цікавився. Без посади? Добре. Далі? Однаковісінько.

Ішов міський вечір: фаркали ліхтарі, шумувало на тротуарах, а брук – тихше.

Сидів проти Ньюсі. Ньюся не говорила про Хмельниччину – дивно.

З вікна видно третину міста – з другого поверху. Місто загадкове, надмірйне. Уносить ген-ген: чогось згадуються лицарські часи в Німеччині, потім бараки з тифозними – тифозні залишилися, а вороги прийшли. Тифозні в гарячці, а палати сумні. І думають палати велику народну думу: де правда?

...Ішов міський вечір, фаркали люкси, шумувало на тротуарах, а брук – тихше...

– А я вам хочу ще сказати.

Це Ньюся.

Карк:

– Говоріть.

– Не думаєте ви, що на Волині й сьогодні ліс шумить? Я гадаю, що шумить. Я в цей момент на Волині.

...Як і завжди в тиху погоду, струмками відходив за обрій дим – над вечором, над містом.

Редактор Карк:

– А я от: Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя. І я згадую тільки, що це була житниця.

На столі стояли фарфорові чашки. Це ті, що лікар ховав.

Карк згадав: український мужик ніколи не бачив фарфорові чашки, а потім він пішов у повстанці – і бачив чашки. Але він не пив з тих чашок – йому ніколи. Український мужик і на заводі – він усюди український. Буває він пролетар – таких багато. Він більшовик і вмів умирати.

Це було в листопаді. Український мужик біг обідраний і темний, з гарячими очима, з порожніми руками на багнети – чимало їх бігло. Вони вмів умирати. Тоді вітер носився з листям. Було й так: приїздили до його, ставили його до стінки розстрілювати. А він казав:

– Простіть, господа... чи то пак, як вас...

Було ще й у ярках – ярки багато знають...

Я: на те революція, на те боротьба.

Він, редактор Карк:

– А все-таки вклоняюсь тобі, мій героїчний народі! Твою кров'ю ми окропили три чверті пройденої нами путі до соціалізму. Почалося з волинців та ізмаїлівців у Петрограді; продовжується в посьолках Донеччини, в шахтах і на тихих чебрецевих ланах.

Так от. Карк казав:

– Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?

Нюся підвела очі, подивилась на Карка й узяла його руку. Вона сказала:

– Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого бога, за неї душу погублю.

...Було тихо. Вулицею пролетіла прольотка. Карк схилив голову:

– Нас не зрозуміють: як погубити?

...Було тихо.

Нюся заговорила ледве чутно:

– Моя мама рада, що нема вибухів, а я не рада. Свідомістю моєї мами життя керує, а моєю ні. Чого це? Я вночі прокидаюсь і прислухаюсь, і мені здається, що я в оселях і там громи. Потім гайдамаччина, махновські рейди, тачанки, а над ними я горлицею. Як мені хочеться бути горлицею! У нас у маєтку був байрак, і там реп'яхи. Коли підходила до них, відтіля пурхали горлиці й летіли до лісу. Потім до нас прийшли селяни, лаяли нас, і ми поїхали в місто.

Карк підвівся й нервово заходив по кімнаті. Пішов до вікна. Вбрав у груди свіже повітря. На першому поверсі грали на піаніно щось стародавнє, далеке. Було в голові: чия музика? Верді?

Стукало в голову:

– Ала-верди! Ала-верди!

І ще:

– Губ-трамот! Ала-верди!

Нюся покликала:

– Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

– Не знаю, я дивлюся вгору – там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почувую. Налетить вітер, розвіє його – я про дим – і нічого не буде. Загориться будинок, і довго на всю вулицю йде дух. Тоді буває тоскно.

Нюся:

– Все так, все дим! Я бачила вчора книжечку, червона, для молоді, про козаччину. Малюнки там. Один малюнок: козаки на морі – величкий малюнок. Над ними буревісники, над ними в хмарах сховано

блукають бурі. Під ними морська безодня. Це символ безумства хоробрих. І от під малюнком надпис: «Козаки випливають грабувати турецькі міста». І текст відповідний... Може й козаччина через сто літ буде дим...

Карк зблід і схопився з канапи. Але не повірив тому, чого хотілось. І було тоскно.

Карк пішов у свою кімнату, сів біля столу, в якому був бравнінг.

Так просидів до трьох годин ночі.

...Близько вікна пролетіла пташина, гасли зорі. На міській башті загорівся циферблат.

XVIII

Новелу скінчено... Що? Так, скінчено...

...Велике промислове місто, велике, але не величне: забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки...

...А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

.....

Нарешті коментарій і дійові особи:

1. Автор.

2. Читач.

Ч и т а ч. Послухай, шановний авторе, де ж твоє авторське обличчя?

А в т о р. Любий мій читачу, це ж Карків щоденник (для того: розкрити природу типа), і тільки зрідка проривався я.

Ч и т а ч. Ну, а хто ж ти, шановний авторе?

А в т о р. Милий мій читачу, редактор Карк думає, що я – parvenu.

Читач став біля вікна й замислився.

А в т о р. По-моєму, я виконав своє завдання. Га?

Читач мовчав.

.....

У кімнату влетів запашний вітер. У далекій кузні співали молотки. За вікном стояв город у вечоровій задумі. А на горизонті відходило шосе в степову бур'янову безвість.

КІТ У ЧОБОТЯХ

I

Отже про глухе слово: Гапка. Гапка – глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то – глухо.

А от гаптувати – це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований – запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах – трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка – це глухо. Ми її: товариш Жучок.

І личить.

...От вона:

Це тип: «кіт у чоботях»? Знаєте малюнки за дитинства: «кіт у чоботях»? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір у червінцях осені.

«Кіт у чоботях» – це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

– Відкіля вони вийшли – товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях».

...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли – це Жовтнева тайна.

...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота в чоботях».

Відкіля прийшов, туди й зник.

... Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

«Кіт у чоботях» – це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі васильковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреньким мураліям. Я дуже хочу, але –

– Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба щоб був –
– Г і м н.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн «коту в чоботях», щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки?

Хіба я створю гімн?

.....

От її одіж:

– Блуза, спідничка (зимою стара шинеля), капелюшок, чоботи.

Блуза колір «хакі», без гудзиків, колір «хакі» – це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти – де колір «хакі».

Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зітхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

– Н а в в е с ь с в і т!

Спідничка теж «хакі», а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж «хакі». Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором «хакі», тому й сорочка була зелена – тіні з бур'янів упали на сорочку.

От.

Капелюшок... а на нім п'ятикутна зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова – не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті –

– чоботи.

Ну, тут ясно:

подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім –

– про неї...

...Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно – жучок. А втім, це не важно...

...Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки м а л е н ь к у пісню.

Але треба й про очі.

Очі –

– теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь, то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс – головка від цвяшка: кирпатенький (Кирпик! – казали й так, поза очі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: «кіт у чоботях».

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї – уривок правди, бо вся правда, –

– то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від «кота в чоботях» – загальноновизнаних подвигів, красивих рухів –

– іще багато чого.

Це даремно.

Ми з товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде: у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтеся до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок – це тільки «кіт у чоботях» із жвавими рухами, з бузиновим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне сонячну вагу, щоб висушити болото...

А яке – ви самі знаєте.

І тільки.

А зав'язки – розв'язки так від мене й не дочекаєтесь. Бо зав'язка – Жовтень, а розв'язка – сонячний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка в гітарних поетів... От: «вони поцілувались, кінець», або «О, моя Дульцінеє! Всаджу собі оцей чингал... Умирає...»

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги є, але вони не наші...

– А чий?

– Ви подумайте!

Так от. Це не роман – це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

II

В цьому розділі я оповідаю про невеличкий, подвиг...

– А чий? Ви подумайте!..

...Зима, фуга, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик борсається в депо: і тут – у депо, і там – у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігти сюди розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми їдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

– Товаришу Жучок!

Так, і товариш Жучок!

...А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте й ніколи не визнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда – то ціла революція.

...На кожній станції тільки й чути:

– Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

– Стоп!

– Що таке?

– Нема палива.

.....
– Товарищі! Всероссийская кочегарка в опасности!

Д'ех, яблучко, куда котішся,

Попадьош до Краснова – не воротішся.

І раптом:

Ой, на горі та женці жнуть.

–...Ей, ви, хохла! Чого завили. Буде панихидити – і так сумно.

...Степ. Фуга. Буруни й ще буруни.

–...Єфто пятой вагон – антірціональної. І скажу я тобє, братяц, про народи. Латиш – єфто тіш, смірной народ, мудрай; оврей – тож нічяво. Ходя – катаяць аль тутарін – суварай і вернай народ. А вот єфто хахол – паняхіда: как завоя про поля аль про дєвчину – тьякай!

...Степ. Фуга. І рейки – рейки.

– Козаки!

– Козаки!

– Де? Що? Як?

– Хто паніку робить? Сволочі!

Вискакують сотні «наганів», «бравнінгів», «гвинтівок».

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набої, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

– Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

...Довго білі ш и р о к і поля. Довго паровик не приходить. Нарешті приходить. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

...Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані д і р я в і вагони:

...«Поїзд генерала (імя рек)».

...Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

...Товариш Жучок дістала палива. А дістає так:

– Тьотю, дайте оцю паличку.

– Що?

– Дайте оцю паличку.

– Бери.

Взяла.

– А може ще дасте?

Подивиться «тьотя»:

...Жучок: «кіт у чоботях».

Іще дає... Товариш Жучок заливається:

– Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто – жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою! Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях».

.....
...Тріщить чавунна пічка – паливо. За вагоном летить, виє дика fuga.

Ідемо на Кубань.

–...Отак... не так. (Це товариш Жучок).

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону – може я, може хто інший, може всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

– Дурня нічого валяти. Думаєш, як приїдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка – і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабочей-крестьянской Красной армии.

...Іноді ми їй кажемо:

– Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожирувати?

Тоді ми чуємо:

– Дзуськи!

Ми регочемось, бо знаємо, що не всім «дзуськи!» – у нас є молодий «пареньок» – так зветься, так звемо: «пареньок». Він теж кирпатенький, і ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

...Ну, то їхнє діло.

...Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

– Чи не скінчила ти була гімназію? – сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

– Гімназію? Гімназія для панів. А для нас – дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

– Це паходной Ленін...

– Да руки порепані.

...А за вікном стояла туга і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

...Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дріт, а завжди:

– Д'єх! Революція – так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг, як воли, і раптом:

– Стоп!

– Що таке?

– Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику фугу, у дикий німий степ.

.....
Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли потяг зупинявся на станції «на неопредельонное время», товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагона невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

.....

Плака́ти! Плака́ти! Плака́ти!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плака́ти! Плака́ти! Плака́ти!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Плака́ти! Плака́ти! Плака́ти!

Німці, поляки, петлюрівці – ще, ще, ще...

Колчак. Юденіч. Денікін – ще, ще, ще...

Плака́ти! Плака́ти! Плака́ти!

Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

.....

Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може це було вчора, може позавчора, а може промайнуло двісті літ?

Коли це було?.. А може це васильковий сон?

– Не знаю!

І от – літо, степове літо. Це степи біля Дніпра – недалеко Дніпро.

...Тепер ночі в літніх степах.

Це так чудово, так каламутно!

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ уночі. А то б я його так змалював –

– їй-право!

...Я приїхав.

На третій день одержую записку: «Товариш, ви, кажеться, приїхали сюди в пятніцу. Препрошую, але пропоную зареєструватися в ячійке».

Кажу:

– Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

Тебе дивує записка?.. «Это чепуха». От ти ще понюхаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

– Що за дискусія?

– Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

...Я пішов.

– Де кімната ком'ячейки?

– Он!

Входжу. Дивлюсь – щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж «кіт у чоботях».

Ото штука!

– Ви секретар ком'ячейки?

– Я...

– Вас, здається, товариш Жучок?

– Так.

– Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але вперше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

...Ясно: минуло стільки-то часу. Товариш Жучок дочитала – прочитала «Что такое коммунизм» (без автора). Издание N боевого участия рабоче-крестьянской Красной армии. І тільки.

А інше так просто: ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції і може й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає й пише: «Предлагаю немедленно зарегистрироваться...»

Одно слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче, що минуло так багато часу, а «кіт у чоботях» і тоді вже був –

– «паходной Ленін...»

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна – «паходной Ленін» – таке ж іноді було суворе й жакне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

– Товарищу! І вам не соромно?

– Дозвольте... я ж... їй-право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

– Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

«Товарищ такой-то в таком-то месяце пропустил столько-то собраний. Получил выговор от секретаря ком'ячейки с предупреждением

винесті его недісциплінованність на обговорення об'єктивного
мніння партії посередством партійного суду на предмет переведення
в кандидати ілі остаточного ісключення із наших комуністических
рядов.

Подпісь».

Точка.

Коротко.

Ясно.

І – трішки того... ніяково.

...Звичайно, як і тоді (тоді – в дикім степу) на ній колір «хакі», бо
революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором «хакі».
Як і тоді величезні чоботи не на ногу. Як і тоді:

– Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик – голівка від
цвяшка: кирпатенький.

...Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, замріяні – літні
степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики триво-
жили наш тил. А з півдня навідав розлютований, поранений (добива-
ли) ведмідь з білого кубла великої російської імперії.

А от дискусія (у печінках сидить!).

Є ходяча фраза: треба бути на чеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

– Дискусія – це бути на чеку, щоб не попасти в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

– Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

– О-ох! У печінках вона сидить! (це, звичайно, не вголос).

– Товаришу! Дайте мені на хвилину «Азбуку комунізму».

– Ах, не мешайте, товарищ. От я і забил: как его? Фу, чорт. Значіт,
капіталізм імеєт трі прізнака: найомний труд... найомний труд...
найомний труд...

Хтось підказує:

– Монополізація средств проісводства. І...

– І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

... А от на другім краю:

– Камедія! Как все заволновались. Товарищ Ларіков, невжелі ви не
волнуєтесь? Не верю. Не поверю, чтоб ви всьо знали.

Це до одного з тих, що все знають:

– Ну, от, еслі ви всьо знаєте, скажіте: когда Тьер разбіл велікую французскую комуну – в 71 ілі в 48 году. А? От скажіте.

– А ви, товарищ Молодчіков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что ви не знаєте. І тогда я вам скажу.

Молодчіков червоніє, і я червонію, і багато з нас червоніє, бо більшість із нас – це ті, що нічого не знають, але цього ні в яким разі не скажуть.

– Це ж дурниці – ці дискусії, наче ми шкільники.

– І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Не достає ще екзамена з інспектором.

Іще чути:

– Да, наконец, дайте мне на мінуту «Азбуку комунізма».

– Фу, чорт, снова забил. Капіталізм імеет трі прізнака: монополізація проіводства... монополізація проіводства...

– От бачите, все ж одно не знаєте.

– Ах, оставьте меня, товарищ...

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх) – громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі – кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може ворожа кавалерія, може, рейд.

І хтось тихесенько, за травами – «може завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крові».

Але те забувається.

...Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

– Ну, товаришу Бойко, все-таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано – історичний матеріалізм? Ви як думаете?

– Дозвольте, товаришу голова, я собственно слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

– Як голова, нічого не дозволяю, а як товариш, прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називалось дискусія.

Товариш Жучок казала:

– Дзуськи! Не так. Ану ви, товаришу Молодчіков?

Вона рішуче входила в роль педагога.

А ми бісались, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу куховарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки – на «кота в чоботях».

...Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштовувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

- Геть сім'ю!
- Хай живе холоста жінчина!

А для плідної жінчини казали:

- Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д. й т. ін.
- ...Товаришу Жучок, можна двох любити?

- Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й «воздержуюсь».

.....

Так от -

- багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спішити на партзібрання, бо там -

- товариш Жучок № 2, а це значить... проте коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

.....

Вона написала так:

«- Товаришу Миколо (це до мене. Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже в Тарашанському полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю, у вас - самолюбство, але в нас - темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом Жучок».

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачились.

Побачились от де.

Уявіть - порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це - муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви.

Це бурса революції.

...Було зоряно, а потім стало темно - пройшли хмари.

...Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути. Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

- Товаришу, не мішайте спати!

...Мовчанка.

Мжичка тихо одноманітно біла у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву – іти на Москву, на північ від ворожих рейдів.

– Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

...Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

– Ходімте!

Я здивовано подивився на неї... Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

– Ви плакали?

– Так!..

І засміялась:

– Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взяв, що товариш Жучок, хоч і жучок і «кіт у чоботях», але і їй буває сумно й буває не буває:

– Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже було байстря і це невеличке байстря –

– повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко.

Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом.

А то була козака помста.

...Я згадав сніговий степ.

...Ішла мжичка.

...Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

.....

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюся у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг – це без сумніву.

А чий? –

– Ви подумайте.

...Товариш Жучок № 2,

№ 3,

№ 4,

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок № 1 нема.

Зник «кіт у чоботях» у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

...Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить сонячну вагу, щоб висушити болото, а яке – ви знаєте.

Так:

– під охрестив Гапка (глухе слово, а от гаптувати – вишивати золотом або сріблом – це яскраво). Ми назвали –

– товариш Жучок.

А історія назве –

– «кіт у чоботях».

Кіт у чоботях – тип.

Точка. Коротко. Ясно.

Все.

ЮРКО

На Донеччині – завод.

Уночі над заводом темно й недосяжно думає небо. Проливається на небо золото золотого шлаку – тоді в посьолку сниться...

На нічній зміні були: Остап, Юрко. Юрко: гори Юри (Швейцарія), юрта, за юртою тайга – холодна, в снігах: бори, бори і нема їм краю.

Був Перекоп, а після Перекопу Юрко сказав: – Або в завод, або за кордон революцію робити.

Послали в завод.

Уночі над заводом, мабуть, проходять хмари; коли з півночі – відходять до моря, коли зі сходу – на запорізький степ.

...Цех. Вийшли. Пізно.

Мовчазно шуміли машини в таємнім напруженні. Зникали постаті за машинами: носили залізо. З гасом стояв дух заводської ночі – глибокої, як море біля японського берега.

Ішли: Юрко, Остап – люди однакові, люди різні. (Проходили дні – холодні й теплі, близькі, далекі... люди однакові, люди різні).

Над посьолком люкс, над заводом ніч. Що думає ніч?

Остап брав великі кроки, Юрко відставав. Дивився на саженну по-стать Остапову...

–...Так, як почнеш шукати правди, то, гляди, і залізеши у кривду. А чоловік я темний, хоч і пролетаріат. Ну, а Наталка хай ходить до вас, я нічого не імю. Лиш би не в шалапути, не люблю я їх: по-свинячому шукають правди, богородиць нароблють – один розбрат.

...Одчинить двері Наталка, трішки заспана, теплий жіночий дух від неї. У неї ноги трішки колесом і, як у молоденької дівчини, зітхання.

–...Був я в партизанах. Ще з Махном ходив, а що до чого й досі не добрав. Така вже вдача: як вип'ю пляшку, то й за власть совітів. Більшовиків подавай – і квит.

Юркові було образливо, а Остап говорив:

– Моє яке діло; хтось добере – нас чимало.

А Наталка хай у ячейку ходить, я нічого не імю.

Болото закумкало ніч. Де болото? То – жаби.

Коли увійшли в двері, Наталка в одній сорочці зустріла. Спитала:

– Товаришу Юрко! Що це таке – емісія? А потім: що це таке девальвація?

– Ти краще постіль постели, – сказав Остап.

А Наталка постіль стелила й уже з сумом:

– Мабуть, довго вчитися нам: революція наша, а слова не наші.

...Роздягались, говорили. Потім Наталка увійшла в Юркову кімнату, білою плямою стала край столу.

– Я забула зачинити вікно.

– Зачиніть.

Вона мовчки вийшла. Юрко думав про неї. Боліли плечі, боліла спина – цілий день носив рейки.

Без революції, коли нема творчості, життя тече нудно, одноманітно (або, або: дух творчості, дух руйнування). Живе в посьолку багато людей. Багато з них творять, багато – так.

Ранком, коли пролетять тьмяні одуди світанку, гудок. Один, два, три. Наталка будить і чоловіка, і Юрка. Остап іде раніш, Юрко – потім. (Потім): кидається до дверей. Наталка зупиняє.

–...Що?

– Підждіть, я вам сніданок загорну, все одно запізнились.

...А то підставляє під його обличчя дзеркало.

– Гарний?

Він знає, що все обличчя в сажі. Йому ніяково: чотири дні лягав не роздягаючись. Не вмивався.

– Ех, Наталю!

Він зітхнув, але зачепити її не відважився. Поспішає через сонний посьолок. Повз Торця парує, а далі парує в степу: тоскно дивитись на степ, де мріє далина. Наталка дивиться синьо, так буває не часто, так дивляться не всі.

І все-таки Юрко звичайнісінька людина, хоч і комуніст (це не Америка, але – істина, здорова логіка). Уже проклинав завод – важко, а коли приходив додому, уперто думав про Наталку.

Тече життєва ріка одноманітно, глухо перекликаючись в осоках (зелене баговиння в громовицю глибоко сидить у воді, і йому не страшно).

Єсть заводський клуб. Улаштовували вистави – заводська молодь (заводська молодь у футбол і лаун-теніс грає). Сьогодні улаштовували таку – на диво. Сам робітник написав: і рай був, і пекло було. Виступали (як треба) промовці: один доповідач, а решта – так, свої, заводські.

Одному кричали:

– Та ти, Юхиме, мабуть, злізь, не шкандаль нашої фірми.

Юхим не слухав і все-таки договорив. І все-таки закруглив. Були оплески. Закінчив «урою».

Хтось ударив по халяві й із задоволенням зазначив:

– Хоч свійський, та хитрий... Щоб тебе дощем намочило!..

Остап, Юрко, Наталка – теж на виставі. Остап теж сказав:

– От тобі й революція: і не видно її, і видно її. Як ота благодать з неба: щось, десь, а в руки не візьмеш, мов ужак, вислизне.

Наталка сиділа поруч Юрка. Її тіло торкалось його тіла, і йому було гарно.

І спитала Наталка:

– А що це таке, що й капітал Маркса, і «Нива» Маркса: директорша колись виписувала?

Юрко сказав Наталці, і зраділа вона:

– А я оце два дні думаю: як же це так, що і в буржуїв був Маркс, і в нас Маркс. Невже одурили Леніна?

Прийшов... антракт. Після вечора були танки. Юрко позіхав.

Заводський паркан перстніє мармурово: сіверко, димно, похмуро. Вийдеш за ворота – жовтява безпорадність ланів. Заглядають, відбігають назад.

Ах, давно це було, за молодості молодої, коли юні дзвони юність молоду дзвонили...

...Кричали, кричали «кукушки», стукали, стукали молотки за брамою, а назад нема вороття.

...Посьолок забайрачився у вітах.

До заводу ходять через залізницю – доріжка така, вторована, повз Торця – ріка така: фабрично-заводська, ховається в степах.

Ходив Юрко. А до Юрка приходили комітетники, секретарі. Казали, що не так лекції читає, що доба епізодичних пройшла. Юрко згоджувався, а десь на споді своєї душі запитував: а ви з в і д к и знаєте? Фамільярно похлопували його по спині, а йому було чогось неприємно. Таранкуваті, мамулуваті, «типічні сурйози», але вони вважали себе за справжніх представників пролетаріату.

...І сказав Остап із кутка:

– Все це гарно, а ще б краще було, коли б хто з вас хоч півпляшки дістав.

Голова фабзавкому примружив око:

– І справді, хлопці, чи не випити?

Юрко запротестував. Тоді підійшли всі й стали його уламувати.

– Пий, та не пропивай розуму, – сказав секретар.

І Наталка підійшла:

– Та що це ви, Юрко! Невже ми в черниці приписалися? Хі б а т а к и Т р о ц ь к и й н е п ' є ?

Він хотів сказати, що не п'є, але подумав, що йому однаковісінько не повірять: «він же з ним не живе».

...Вийшли в садок, горіли зорі, текли потоки, зоряні: аероліти.

...Випили небагато (більш не було) і закінчили. Говорили.

–...От тепер і я скажу: подавай мені більшовицьку владу, а хочеш, то й у саму ком'ячейку записуй.

Наталка сіла біля Остапа:

– Що в п'яного на язичі, то у тверезого на думці. Товаришу Юрко, запишіть його в ячейку.

Наталка говорила щиро, і обличчя її було світле, як винне повітря в осені – ранньої.

...Над заводом знову думало небо – темно, недосяжно.

Секретар сказав:

– Плюю на всіх і вся. Моя влада і баста!

Його спитали:

– А я?

– І твоя.

– А я?

– І твоя.

Наталка взяла за руку Юрка:

– І їхня?

Всі подивились і подумали, а секретар кинув:

– Це гість.

А Остап п'яно й нахабно засміявся:

– Це той, як його... як ото мітинг був... – п о п у т ч и к. Ха... ха...

Юрко спалахнув, а всі зареготали, а секретар похвалив:

– Нічого, хоч попугчик, зате дорогий, – і похлопав Юрка по спині.

...Зорі зазорили все небо. Було тихо, а на залізниці кричав паровик.

Сьогодні возив рейки вагонеткою Юрко, з вальцювального цеху.

... Залізо співало. Надворі дніло, верещали молотки. В гострих лезах тонкого упаду Юркові тихі спогади.

«...Попугчик... так...»

Бантини, бетонні крокви й залізне, кам'яне – ми. Ми – король землі. Ми той, що в сказано рухомому танці машин керує огняною електричною вагою – непереможною, всесильною.

«...Отче наш, електричної системи віку, да буде твоя непохитна воля там – на землі, як тут – у заводі».

...У вальцювальному цеху кипіло штавбування нагартованих шматків. По підлозі вогняні гадюки плазували з дріб'язким сміхом.

«...Попутчик... так...»

Юрко відпочивав, Остап стояв біля розпаленої печі. В руках важка крицева жердина... Крізь щілини проточувались огняні язички, бурхотала біла курява нагартованого кубла. Стогнала – на зовнішнє повітря.

Остапові м'язи залізни, спругові. Він крикнув:

– Е-ех!

Стукнув (енергійно) по землі жердиною і ще:

– Подавай! Подавай!

Підкотилась одноколеска до печі, щільно притулилась, як дитина до матеріної спідниці. Остап із силою одкинув дверцята й зашилив у пашу жердину.

І була біла курява, а в ній казковий велетень – Остап. Він боровся з огнем і знову крикнув:

– Держи!

Раптом полилась біла маса, і бухнувся нагартований опецьок.

– Гата!

«...Попутчик... так...»

Юрко дивився на це не вперше.

Нудить під серцем – так завжди.

Довгі дні цілого року, тиха лютість, спругова Остапова сила.

Підійшов.

– Закуримо?

– Давайте! Помовчали. Говорив Остап:

– Ну, що? Сказали в ячейці, що Наталка пила?

Здвигнув плечима Юрко.

Мовчали...

Вони були люди різні, люди однакові.

...Залізо співало...

Люди жили не тільки в заводі – і за заводом. Люди – не воли. Ходила Наталка, ходив і Остап: «гуляти»; Юрко майже не ходив.

(Я думаю про кінець етюду. Як жили інші – про це в другий раз).

...Блимали червневі зоряниці – це зорі. Палав краєвид – за вечором. Було душно. Заводська молодь уїдливо домагалась, щоб Юрко читав їм лекції. Він говорив, що не має часу, а вони знову приходили й знову домагались.

Остап пішов у трактир (знову був трактир): прийшли о шостій годині з заводу.

У кімнаті був він, Юрко, і Наталка – червона, горіли очі. Підвела очі від книги.

– Гарно...

– Вам подобається книга?

– Мені подобається книга. Він подумав і взяв її за руку.

– Гарно?

– Гарно.

Він сів біля неї:

– Гарно?

...Були останні дні червня, запашні, в садку куделів цвіт, летів.

Зацвіла метелиця – літні курделі.

Держав її руку, вона знизила вії.

Він зрозумів, і йому забилось серце.

...Проходила літня метелиця, а в кінематографі грала музика – міщанський мотив: присмерк, будні, зажури, як до революції.

Пересипались дні, пересипались тижні: у кошику часу – сині ночі, далекі зорі, рожеві дороги, бузкові ранки.

І прийшла неділя.

Наталка сказала:

– Ходімте над берег Торця.

(Остап пішов до фабзавкому).

Юрко:

– Ходімте!

Сказав просто, було не просто.

Пішли левадою. Наталка сьогодні надто весела, сміялась, і стан їй манливо колихався. Була, як і завжди, босоніж, а тому, проходячи повз колпачок або кропиви, вона раз-у-раз голосно скрикувала. А коли вони зійшли на стерню, Наталка сіла на землю й рішуче заявила:

– Я далі не піду.

Юрко сказав:

– Ходімте, товаришко.

Наталка сказала:

– Не піду! Не піду!

Він знав, чого вона хоче, і з незадоволенням кинув:

– Я не Остап, у мене бичачої сили нема.

Тоді вона підхопилась:

– Остап! Остап! Остап!

Поперед них промайнула стьожка срібно-лускової ріки. Підбігли до верби, що самотньо на березі Торця стояла. Сюди зайшов дим Торецького заводу.

Коли сіли в тіні лапастої гілки на піску, Наталка з реготом розказувала, як вона маленькою дівчиною хотіла була колись купатись, та не встигла роздягтися, як біля неї виріс директорів син.

– Тепер, кажуть, за кордон утік. Він хотів зо мною купатися, а я на нього наплювала: таке плюгавеньке та паршиве.

Потім вона спустилась униз, до води. Забулькала, уважно розглядала кущ осоки.

...Біля Торця вогко, а тінь од верби до захід-сонця лапастіша, густіша. За Торцем широкі мовчазні поля. Сонце мжичить золото на ріку. Полями йде легкий смуток.

Юрко сів біля Наталки, обняв її однією рукою. Вона не говорила, дивилась униз. Він узяв її за талію – вона не говорила. Він поцілував їй шию – вона не говорила.

Юрко подивився назад – було широке поле, і все було видно. Вони сиділи цілу годину – так.

Вона не говорила.

Юрко думав її схилити на землю.

Тоді на ріку упала із сходу важка синя тінь – ішла ніч.

І сказала Наталка зажурно:

– От я вже й забула. Ніяк не запам'ятаю емісію й девальвацію. Оце з півгодини думаю – де те, де інше! Думаю, думаю і ніяк не пригадаю.

Тоді Юрко раптово підвівся, а Наталка подивилась на нього здивовано. Юрко сказав:

– Пора додому....

Вона ледве наздогнала його.

Юрко писав до товариша (завтра): «...досі почуваю гармати, досі бачу барикади. Клянуся, що комуніст. Я не винесу цієї тиші. Припустім, я не пішов на завод. Ну? Я завідував би райрибою. Ти розумієш – райрибою!!! А, може, райсіллю? Ха! Чого мене не пускають за кордон?

Я ладен робити замах хоч на самого Пуанкаре. Я родився для вибухів... А на заводі я теж не можу тут треба марудної праці, а я не можу. Я досі почуваю гармати, а завідувати рай-рибою я теж не можу. Я...»

Він (Юрко) писав довго, натхненно.

Ще була вночі тривога і гули гудки – на заводі пожежа.

Остап прийшов пізно – тільки-но ліг. Підвівся, розбудив Юрка:

– Пожар!

– Де?

– На заводі.

Юрко сказав:

– Я захорів, я не піду.

Остап одягався, скаржився:

– Поставлять його за інженера, а воно ні бе-бе. От і пожар.

Юрко не стерпів:

– А ви, мабуть, і сьогодні випили?

І відповів Остап байдуже:

– Це наше діло, заводське.

І вийшов.

«...Попутчик... так...»

Наталка, як пішов Остап, одразу захропла.

За тиждень був суботник: після пожежі прибирали. Пішли на роботу всі. Юрко не пішов: йому лагодиться до лекції.

У посьолку було тихо, тільки діти на вулицях кричали.

Юрко підійшов до Наталки:

– Наталю! – і голос йому затремтів.

Вона подивилась на нього й зблідла.

– Що таке? – і сіла на ліжко.

І він сів.

– Я вам, як товариш, як...

Вона подивилась на Юрка – йому горіли очі, і їй спалахнули очі.

Він узяв її голову й міцно обняв.

Вона тихо говорила:

– У мене не було дітей – Що ви кажете?.. Я не хочу...

...На розі в меду горіла липа – пройшов солодкий дух.

–...Що ви кажете?.. А Остап?.. Не хочу.

(Я зупинився на найцікавішому місці. Правда? І як ви думаєте, чи не час мені плюнути й почати нову новелу? Час, певно, час. Отже, останнє зусилля!).

...Хтось закричав на вулиці. Наталка наставила вухо. Потім підхопила.

– Якесь нещастя.

Заводські жінки чують нещастя – серцем. Вискочила...

...На розі в меду горіла липа...

А потім у кімнату внесли Остапа й положили на ліжко.

З крана зірвалась стальна хрестовина й перебила Остапові праву ногу.

НА ГЛУХІМ ШЛЯХУ

Глибокі борозни літ... І це – тоска... Куди сховаюсь від могил твоїх?
...А втім, добре: і штучні вона мала та з часом повипадали з омети.
А постать її прибила чвирия. Знаєте – чвирия на глухім шляху.
...Мороз коле скло, мережить скло.

Школа, клас...
До повіту – 60, до станції – 80.
Навкруги: глуш,
глуш,
глуш...

Це глибокий чатинник моєї несибірської тайги.

.....
...Знаєте, милий друже, от мініатюрний фрагмент із забутої розві-
яної поеми «Азія».

«...В п'ятому віці – дикім і далекім – від Уральських хребтів, від
Волзьких скель до тихих голубих вод Дунаю: гуни, сармати, германці...
І вбив син Мундцука свого брата Бледу. Сказаний Аттіла, король гунів.

...Проходили віки. І прийшов глухий вік – XIV. І на невідомих азіат-
ських верхів'ях підвелась грізна постать Тамерлана...»

Це nota bene до моєї віри: велика істина землі: сонце
підводиться на сході.

...Сосни гудуть-гудуть...

– Чого так сосни гудуть?

– Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої – азіатський край!

.....
...Школа, клас.

Дітвора співає:

– Ніхто не дасть нам ізбавлення: ні туз, ні дама, ні валет...

...Наталя Миколаївна стурбована. Наталя Миколаївна біжить:

– Боже мій, діти! Не можна так співати: це ж пісня державна!

Наталя Миколаївна скінчила прогімназію – то так далеко! – Нестір –
сторож:

–...Миколаївно! А хліба вже, мати, нема?

Ах, Несторе! Боже мій! Чого ви турбуєтесь?.. Я як-небудь...

Вона... «як-небудь». Нестір:

– Ох, Миколаївно! Святий ви чоловік. Потому, як мені уздривається: забули про нас буржуази... Пожалуйте, махорочки...

Закурюють.

...Нафти нема. Ночі довгі, як степові дороги на великій рівнині. На холодній печі, в ганчірках – фунт сухарів у кутку і старе тіло. А ще старе біля порога: Нестір.

Тоді сни... А може таємна яв?

–...у другому двадцятого століття, двадцять років тому він приїхав, бадьорий і радісний, як сама юність.

Стояв вересень. Стояли блакитні далекі простори. Тоді обрій цвів гарячими маками, і облітали пелюстки і обгортали мозок.

На серці співала струнка, біла, як молоко, береза: у неї пишні молоді перса, у неї золоті кучері...

...(- Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрію!..).

...Над архіпелагом осель, у м'ятову даль линула березова пісня.

...І курів далекий обрій, і пахли в мріях мальтійські мандарини й африканський мигдаль.

–...Наталочко! Моє миле котятко! Я ввесь дзвеню цукровим троском... Там, десь, на Великих Зондських, на вулкані Смеру. Наталочко! Моя зелена наядо!

Тоді кипіла сказано друга молодість, тоді не вірила, що йде тридцята весна, бо в очах темніло, а під ягодою тугої перси ревли від солодких мук отари самців.

Вона:

–...Олексю! Мій божевільний! Я п'янію... Налий усю мене столітнім медом, туманним хмелем, Олексю! Розірви мені сорочку!

...Мчався багряний олень по горах, по долинах часу. Над байраками летіли журавлі! Курли! курли!

І прокинулась ріка до порогів.

(– Гей ти, Дніпре! Гей ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

...Над оселями проходили сторожкі ночі. Проходили ще по осоках, по заводях і далі в простір, лісовими стежками, за узлісся.

(– Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрію!)

–...Миколаївно! Чи чуєте?

– Чую, Несторе.

– Мабуть, прийшов кінець. З'їли сукини сини революцію.

– Бог його знає, Несторе! Та тільки я думаю: все гарно буде. Отже на тому тижні приїздили з наробразу, казали: все гарно буде.

...Сосни гудуть-гудуть...

– Чого так сосни гудуть?

– Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої – азіатський край!

...Чиркнув сірник. Нестір запалив свічку:

– Отож учора був на базарі, так оратор казав: такий із наших... Треба, каже (ч и т а є п о з а п и с ц і)... двадцять п'ять архівоєнських комунізмів... Щоб, значить, була правда... Що ви на це скажете?

...– Пф! – свічка погасла.

– Бог його знає, Несторе!

...Перший осадчий прийшов з Правобережжя через Сагайдак – великий чумацький шлях. Перша хата була на березі. Але ріку випивало сонце, а тросків підрізували роки, і відходила вода в долину. Тоді будівлі стояли на горбах, а вулицею летіли бенгальськими огнями піски...

Співала:

– А я дівчина Наталка, а зовуть мене Полтавка...

–...Наталочко! Моє миле котятко!

...Він приїхав до бунту, коли в глибинах осель ріс бунт. Говорив про бунт – такий гострий, як бритва на горлі, такий грізний, як смерч в океані... шумують, шумують води: вал за валом. На сході – маяк. Рев сирени.

...А друга молодість і в Нестора була: Наталя Миколаївна – це недосяжні кургани зір.

...З Нестором Олекса й посадив цю сосну. Тоді, двадцять літ тому.

...А бунт виріс і положив бритву на горло.

Він:

– Наталочко! Я йду туди, до них!

– Іди, милий.

Він пішов і не вернувся: не вертаються – хто в бунт.

...У Сибір на золоті розсипини по Володимирській пройшов каторжник. І не прийшов.

...І знову сни... а може таємна яв?.. Хіба знала, що в неї закоханий цей незграбний бородатий Нестір?

...Плоть не розцвіла в закладний час. Від нього, від Олекси. І ніколи не було. Школа осунулась. Сосна росла й ховала дорогу, що на Сагайдак.

У п'ятому двадцятого століття проходив останній шквал другої молодості. І після заняття з сумом дивилась (з сумом врізаної стеблини) на Нестора. Як вона хотіла, щоб він зрозумів її.

Але не зрозумів. І одійшла друга молодість... А третя ніколи не приходить.

...Брели роки. Пролітали журавлі, горіли світанки, горіли зорі. А вранці в садках шуміла діамантова паморозь.

–...Чи скоро земля воскресне? І біжить глибокий чатинник моєї несибірської тайги назустріч свіжому вітрові...

День за днем, рік за роком – у вічність... (– Гей ти, Дніпре! Гей ти, сивий! Чи довго ще до навігації?).

...Нестір ходив у суботу по пошту за десять верстов і приносив відтіля пошту й тютюн «Бурас» за дев'ятнадцять копійок, у синій обгортці. До глибокої ночі вони курили й грали в хвильки.

...Азія – не Азія. Провінція – далі, провінція – глибше. Далекий обрій димиться. Темний вітер, сіверко. Білий вітер. Замело доріжки, вовчі стежки, заячі сліди. Повставали замети, набік. За сараєм іржала, вила і рожала замети ніч.

...Сосни гудуть-гудуть...

– Чого так сосни гудуть?

– Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої – азіатський край!

.....

...Уранці підвівся багрянний диск холодного сонця. І стояв чатинник, як бабусина казка. Стояв по груди в снігу. На вітах горіли червінці. Це остання згадка другої молодості.

...Але скоро вітер знову підняв хмари. Вдарив у диск холодного сонця. Розбив диск холодного сонця.

І знову фуга.

...А в школу таки зібрались. У лахміттях федеративного добра. У школі біженець Стасик.

Наталя Миколаївна читає історію:

– Поляки гнітили український народ.

Дітвора до хлопчиська:

– Стасику! А ти ж полячок!

– Бережись, Стасику, задавимо тебе вночі.

І скаржилась Наталя Миколаївна. А Наталі Миколаївні кажуть:

– Навіщо ж ви так говорите?

– Боже мій, нас так учили в прогімназії.

А то ще буває з богом. Діти:

– Ми в класі в бога не віримо, а вдома віримо, бо й Наталя Миколаївна вдома вірить: ми самі бачили.

І ще:

– Наталю Миколаївно! А навіщо ви ікону зняли?

– Ах, діти, ікон уже в класі не можна вішати: наробраз не дозволяє.

...Давно це: до Наталі Миколаївни з'їжджались із сусідніх сіл учителі, вчительки, фельдшери й грали у фанга. Це теж спогади.

А село темне й гниє в пранцях. Медикаменти за горами, за морями. В селі уміють лікувати бешиху.

Вечір. У кімнаті самогонний апарат. Нестір:

– Ну, вже завтра об'язательно продамо дві пляшки, а тоді й хліба купимо.

– Купіть, Несторе!

...Налили по рюмці. Випили... Темніє... І знову на дворі фуга.

...Сосни гудуть-гудуть...

– Чого так сосни гудуть?

– Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої – азіатський край!

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

I

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною хмураються.

В гущавину доріжка по папороті, повз сизих кущів, до Солонського Яру.

Солонський Яр: яр і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром-селом, а нижче в провалля поплентались струнки й темні явори, і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клапоть перламутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями – і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр – природна фортеця.

Солонські острожники казали:

– Є Холодний Яр, а це – Солонський Яр... Атож...

А в Млинківській волості скаржилися!

– І сукини ж сини! Прохвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці. Збирались на сходку. Міркували. Іще чухали потилиці.

– Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

...Коли приходять ніч, Млинки напружено дивляться на темну стіну полтавського лісу й чекають. Але не відомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки вранці шумить село.

Вранці дізнаються, кого обібрано «до цурки».

...Стоїть могутній дуб на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, од вітряків перехиляється на ділянку молодняку.

...У немите вікно волосної ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно й підійшов до натовпу.

– Ну що? І сьогодні обібрано кого?

– А як же: Матвія Юхименка.

Підійшов ще один селянин і безпорадно розвів руками:

– Не інакше як дивізію треба сюди.

Притакують.

У кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

– От напасть... Прийдеться воювати.

Згодились.

– Дивіться, вам видніше... А що напасть – то правда.

Але Савчин сусіда попередив:

– Ти гляди, Савко, п'ять предсідателів ухекали, то... може й тебе отправлять на той світ. Це, брате, тобі не австріяка.

...А в село із Солонського Яру вилазили постаті й зникали за тинами. Іще чути було там про Савка:

– Така йому фортуна: плохий буде – хай головує, а зачепить – лихо буде...

...Над Солонським Яром розтанув останній промінь, у лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

...Пахло дубовим молодняком.

II

«...Наказую не г а й н о виловити банду, що в Солонському Яру. Отрядя прислати не можу, бо майже всі люди в роз'їздах».

Такий папірець від повітового військового комісара.

Савко подумав: «Дійсно пора». Зібрав міліціонерів:

– Гайда!

Міліціонери – старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

– А що, того... можна буде в Солонівці самогону... Чуєш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончани своїх не видадуть.

...Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха й прислухаються до луни, що гулко йде в гущавину від ударів копит.

Глухі столітні ліси Полтавщини і чогось тут журливо.

Насторожились кущі, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на весь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

- Слухай, друже, може не будемо тривожити їх, уладнаємо?
- Це кого? Солончан?
- Авжеж! Савко сказав:
- Наказ єсть з уїзду. Ніззя.
- Ага... Ну, то інше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву шию свого коня.

- Слущ, Савко! Кажуть по газетках – румунський король селянам слабоду проголосив?

- А тобі що з того?
- Та як же: все-таки слабода...

Савко скрушно похитав головою:

- Мало тобі слабоди!.. Під ким ти сидиш: під королем, чи ні? Ну?
- Звісно, що ні.
- Ото ж бо й є. Бандисти ви гарні, як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

...Підїжджали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку.

Пустили коні в гущавину, й зашумів, затріщав ліс.

Загінчани потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли й уперто продирались до ріжі.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Тут ніколи не було сонця, й завжди стояла тінь.

...Порішили: коли відуть на ріжу, гайда на Голохватівський край (це квартал у Солонськiм Яру). Гвинтівки приготувати, але без наказу голови не стріляти.

Іще продирались, і нарешті крізь гущавину прорізалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

...Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

- Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси загінчан метушились у зелені, і з усіх кінців одкликались луни. Савко скрикнув:

- Стріляй у повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертве.

Підїхали до голохватівських будівель.

– Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивилися на загінчан, але впізнавши млинківських хлопців, сплескували руками.

– А, щоб вам ні дна, ні покришки. Як же ви налякали. А ми подумали – і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився й спитав:

– Де ваш председатель?

– Який председатель?

– Та староста ж!

– Так би ви й казали... Марфо! Ану-бо, поклич голову.

Незабаром прийшов і голова. До нього:

– Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

– Де ж я їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава тобі, Миколає-угоднику, не маленькі – є де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

– Пожди, Савко, я, мабуть, піду дістану чогось.

Як же так: гості приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

– Нікоторого гвоздя! Спольняй, що требують.

Рудий міліціонер досадливо почухав потилицю:

– Слиш, Савко, а могорич і не помішав би, їй-богу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь шмаття, а «старості» наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився «староста».

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті розчинено скриню й повибрано з неї одіж на підводу. А від'їжджаючи, Савко пообіцяв ще й спалити все голохвастівське кубло, коли острожники не являться доброхітно в Млинка.

Скоро загін із підводою зник у лісі, і до хатів посунулися чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін у Солонському Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коні за хвосту й вигукували, як і двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горщиків стояли поважні гончарі Полтавщини.

Савко й рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонськім Яру, і викрикували:

– Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикнув пізнати своє.

В натовп падало біле сонце й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

...До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками, і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно й ледве чутно промовив:

– Конешно, Дуньчина... Дуньки моєї...

Але раптом зник кудись: впірнув у натовп. Тільки біля «потребілки» він підійшов знову до Савка й тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

– А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку й зітхнув про себе:

– Конешно, Дуньчина...

...Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують щітинники, й біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

– Люди добрі, пізнавайте своє добро.

...Але не бачить Савко, що за ним стежать солончани; злосливо, лукаво дивляться на нього.

А коли повертається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іще з годину походили – ніхто не признає...

– Що за напасть!

Пішли у волосну раду, зложили солончанське шмаття біля шафи.

...В раді повно народу.

Зайшло декілька чоловіка в кімнату голови:

– Не так ви робите, Савко, не слід його виносити на базар.

– Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезаму, на вухо каже:

– Тут вони.

– Хто це?

– Та солончани ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

- Так он воно чого ніхто не визнає! Покликав рудого міліціонера:
- Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

- Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив гвинтівку й побіг. Ходить повз гончарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках, і весело виблискують гори гончарського добра.

...А голохвастівці, мабуть, запримітили щось недобре – до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся в натовп.

Але вже було пізно: тільки пил закурив до вітряків, що на полтавський ліс.

- Гей, держи!

Савко націлився й вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітьраками.

Кинувся Савко до волості, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера й гайда за солончанами.

...Затривожився базар, гончарі заходились складати горщики на вози, циганчата потягли за хвосту коней, посунули люди до дворів.

Тільки щітинники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Десь кричала перекупка:

- Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі, держіть злодія!

IV

...Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітьраками й ніяк не знайде веселого шляху.

...Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним саявом... Темна наша батьківщина...

...Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

- Втекли!

В рудого міліціонера од скаженого бігу ніс був мов та цибуля. Втирав хусткою піт.

- Повернемо, мабуть, додому, чи що?
- Ні! Гайда на Солонський Яр.

Та чого ж ми поїдемо?

– А того, що треба видивитись, осточортіли вже. Рудий казав, що небезпечно вдвох у таке кубло теліпатися. Але Савко був упертий.

Поїхали.

За півверстви зупинились, позлазили з коней і з гущавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село – усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебули, мабуть, з півгодини. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубняку, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро пахло молодняком. Зірвався заєць і залопотів по листях.

(...Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь).

...Казав міліціонер:

– А може б помирилися... Слиш, Савко?

– Ніззя...

– А то, їй-богу, могорич запили б... Савко гостро дивився в гущавину.

Сонце, мабуть, уплигло за обрій, і в лісі ходив уже важкий при-
смерк.

Коли знову з'їхали на стежку, що веде на Млинки, Савко раптом схопив рукою гвинтівку. Але в цей момент гримнув випал, і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулися з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув ще один випал, і зашумів ліс від цокоту копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

– Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милості не буде. Як божевільний, гнав він свою кобилу на Млинки.

– Цок! Цок! Цок!

Ще далеко позаду солончани, але Савкові треба добігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу. – Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запінилася, важко дихає на дерева... (Невже наздоженуть?).

...Свистить вітер.

...Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал – то вискочила на узлісся ватага солончан.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнулась на землю.

Захропла.

Савко заліз за кінський тулуб і почав одстрілюватись.

Ватага зупинилася.

Але то був один момент: одразу ж солончани пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю й кинувся до першої хати.

Ускочивши в двір, він заліз під комору...

...Скоро в дворі були й солончани.

...Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах.

Зачувши постріли, млинчани поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли з хати хазяїна:

– Кажі, де він? Ти ж бачив, куди він сховався?

– Та я ж... їй-богу... Свиснув чмілем у повітрі нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору. Заревли солончани, оточили будівлю.

– Гей, ти! Чого перелякався, вилазь!

І наставили під комору одрізи.

...Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе й похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле.

Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

...Млинки мовчали.

...За вітряками голохвастівці зупинились:

– Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

... А потім, двоє одійшли вбік, підійшли до хати й пустили два червоні півні.

...На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер. Зашуміли Млинки. Забили в розбиті дзвони. Загаласували вулиці.

– Рятуйте! Рятуйте!

...А глибокої ночі із злизаного пожаром краю, посунулися натовпи людей до голохвастівців.

...Тієї ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни, і гостро пахло дубовим молодняком.

СИЛУЕТИ

Дядя Варфоломій прийшов на далеку закинуту станцію в ортечека (там був знайомий, теж далекий, але він робив посадку поза чергою) й чекав на потяг. На станції було порожньо, майже нікого: дві-три фігури в постолах, і було прокисло. В залі першого-другого класу буфет: дві-три сосиски, тричотири булки. Ще в кімнаті ортечека шипів блідо-зелений самовар, з нього й подавали чай випадковим подорожникам, що випадково застрягли на закинутій станції. І от станцію так далеко закинуло, що тільки скажеш – «дивно!» Навіть повітовий город (маячить відци) прокидається, насторожився, а тут і досі в «мужській уборній» лежить огризок сосиски й ручка від кулемета «Махіт». Але саме ця то станція й ворухила своєю присутністю почуття рішучого задоволення. Тому: тут було тихо, радісно, лише зрідка сторож Матвій збентежить спокій перону різкими дзвонами на повістку. Потім удари одлунають – і знову тихо. Дядя Варфоломій вийняв з кишені телеграму й перечитав її ще раз. Стефан писав так: «І д ь т е . З г о д н и й». Це значить, Стефан поведе наступ на Вероніку. І слід: на то він і брат. Не можна ж її залишити в таких становищі. І тут же дядя Варфоломій подумав: «Чудово! Божественно! Приїде – курочок розведе!» А потім ще подумав (по традиції: «хто не був молодий, той не був дурень»): «А літа вгамують, навчать, Ох-о-хо! Суета житейська».

Нарешті потяг подали. Тоді Варфоломій забрав клунок і вийшов з далеким знайомим з ортечека. Звичайно, за дорогу (вшиву, коли вітер рветься в щілини, а пічки ще нема; коли придавлять так, що тільки охнеш; коли одноманітний стук коліс заколисає й присниться все, що пройшло, що відходить – і жах, і грук, і чорт знає що), за таку дорогу остаточно розболиться тіло. Потяг летить за гори, за ліси, на північ. Дядя Варфоломій дримає. І сниться йому це:

...Стефан. Дема. Вероніка. Вероніка кричить. Вероніка в кучеряшках (в каштанових, як каштан) і так нагадує строкатий плакат, ніби він висить на перших громах повстання.

«...Ну, добре! Коли тобі так плакатно, що ти забула, не хочеш знати родину, то...»

...Дядя Варфоломій хвилюється: –... Добре. Добре. Так. Так. І кінчай, будь ласка, скоріш. Дай і мені сказати.

Змовкла.

–...А тепер я тобі скажу. Приїжджає в наш город, провінціальний, так сказати... Ми ж люди темні, провінціальні, так сказати (іронія)... Приїжджає, скажемо, ваш ячейківський губерніяльний секретар і кричить на всю горлянку:

«Што тут розвешалі різних Мазепов да Коцюбінських!» І що ти йому на це скажеш? Ну?

Тоді Вероніка кричить, що Коцюбинський – син Михайла – живе у Відні й більшовик і, як резонно замічає Стефан, Вероніка нічого не доказує.

Дядя Варфоломій тріумфує.

І розказує ще про другого, «оні, так сказати» –

– Проехал двесті вьорст по Україне і не нашол мови, но зато, правда, нашол українські настроєнія.

– Ага! Ага!

Дядя Варфоломій ще тріумфує. А на мольберт прорвалось анемічне проміння й тускло пішло до дверей. З вулиці запахло бензолом. Стефан збирає книги: через чверть години на лекцію. Дема надхненно дивиться на небо, відкілья прорвалось сонце. Стефан сказав:

– І все-таки я за Вероніку.

Дядя Варфоломій розмахує руками. Подається корпусом:

– О, безумовно! Як же: рука руку миє.

Тоді Стефан ще каже:

– Ви, дядю, вчитель гімназії, і я уявляю, що є ваші учні – мабуть, безпросвітна тупість. Ви не ображайтесь, бо я звик агітувати в фабричній аудиторії. Невже й вам казати, що треба дивитись глибше на речі? Хоч би посоромились цього ж Коцюбинського. Як ви гадаєте: який обсяг між вашим політиканством і автором «Він іде»?

Дядя Варфоломій хвилюється:

– Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюди, каже:

– А ти б чого хотів?

– Як чого?

– Якого хвістика?

Христина – сива бабуся й мудрих слів не розуміє. Тоді, звичайно, тріюмфує Вероніка. Дядя Варфоломій розмахує руками і –

– бац!

– побіг на вокзал, не попрощавшись, на дачний потяг, щоб знову на закинуту станцію, в ортечека й випити там з далеким знайомим чаю, а потім уже додому, на заняття....

І знову кімната. Десь проходять вітри, десь стоять пружкі сніги. І от раптом за вікном димить туман. На сивім фоні в імлі маячить постать. Це Дема. Дема стоїть біля мольберта й з мукою дивиться на лінії. Він каже: «Коли я нарешті напишу картину?...» А далі йде міська ніч, десь тривожно б'ється калатушка нічного сторожа. Потім калатушка змовкла. Іде світанок анемічний, матовий, зажурний. Дема стоїть біля вікна, здавивши голову, під очима лежать синці, і погляд його блукає. Дядя Варфоломій спитав: «Стефане, чи не збожеволів він?» А Дема підійшов і написав:

«Мане, факел, фарес»...

...Десь закричала Вероніка.

.....

Дядя Варфоломій прокинувся.

Чорт знає що лізе в голову! Це ж було так давно! Хіба Вероніка та? Дядя Варфоломій каже тихо, ледве чути: «І слава богу!.. Потяг мчить». У дяді Варфоломія одна радість: сестричі, і він давно вже ховає теплу надію, що змовкне нарешті дзвін шабель: тоді засвітить хтось своїм сміхом у цім домі, що на Тарасовій вулиці, вище від гімназії, в тихім повітовім місті... Чудово! Божественно: в кімнаті музика – це співає тиша свої тихі мелодії, за дверима садок і пищить птвичка: «чик-чирик! чик-чирик!» А хтось каже: – Дя-адя! – нарозпів, і тьохкає солов'єм серце. Дядя Варфоломій ще згадав телеграму. Ще раз вийняв її з кишені, полапав пальцями в темряві вагону й зітхнув з полегкістю.

...Потяг мчав на північ. Стукали одноманітно колеса. Знову дрималось. Тра-та-та-та... Тра-та-та-та... І тут смерділо прокисло, а вітер рвавсь в щілини.

...І сниться все, що пройшло, відходить – і жах, і грюк, і чорт знає що.

...Потяг мчав на північ.

Дядя Варфоломій приїхав. На порозі стрічає Стефан. Дема спить, хропить. Посередині мольберт і розкидані пензлі. Дядя Варфоломій каже:

– Нарешті. От доріжка!

Стефан дивиться крізь сині окуляри тихими, розумними, як в оленя, очима й мовчки розв'язує клунок. Дядя Варфоломій спитав:

– Ну, як діла?

– Нічого.

– Добре. І ми нічого, живемо – хліб жуємо. «Красную Ниву» випи-
сую. Єсть і віршики, і «техніка» – все як полагається. А то іноді після
обіду політичний огляд послухаєш, і недорого, і гарно, і промовці
приличні.

...Вузлик розв'язаний. Пахне свіжим хлібом, ще чимсь смачним,
солодким. Стефан каже, що це дуже до речі, бо якраз вийшли продук-
ти й живе з Демою на сухарях.

–...Як же Вероніка? Часто буває в тебе?

– Два тижні не бачились.

– Два тижні?

– Так, і не знаю де, бо жила раніш за раднаргосом, а тепер треба
шукати...

Дядя Варфоломій перебиває:

– Так ти з нею досі не говорив???

– Ні.

– Нехорошо. А викликаєш телеграмою.

– Я написав тільки про згоду...

– Нехорошо.

Дядя Варфоломій має вигляд остаточно ображеного, і це для того:
завоювати Стефана. А в душі він зовсім не ображений. В його душі
співають зараз Олесівські солов'ї, і пахнуть там українські троянди,
знаєте: пелюстки, що в альбом провінціальной баришні.

...В холостяцькій кімнаті поетичний розгардіяш. Наприклад, на
столі: «Капітал», тараня, калоша, повидло, фарби, Мікель-Анджело і –
чого тут тільки нема!

В кутку бліді плями шумного міського дня. В коридорах крики
мешканців, чути – кричить, гримає брук. Город підвівся, і летять мо-
тори, і біжать тротуари. Дзвін, грюк, рев заповнили кожний заулок.
Над городом нависли велетні південно-західних хмар.

Дядя Варфоломій приїхав, скинув пальто й капелюх, поговорив
із Стефаном і сів на кровать. Тоді відхилив ковдру й лоскоче п'ятку
Демової ноги. Дема мукає. Дядя регоче. До Стефана:

– В драмі був?

– Ні, на концерті молоді філармонії.

Дядя Варфоломій ще лоскоче:

– Ах ти, ячейко!

–...і от Республіка УСРР. Коли подивитись на південь крізь сиві масиви весняних хмар туди далі – звичайно його не видно, а він є на півдні: маленький городок і біля нього закинута станція. Колись Вероніка казала:

«Це мій милий степовий край, і по ньому тікають дороги на Донеччину». А Дема казав з патосом – «Ой ти, краю мій тривожний – виконками й сум!..»

...І, значить, у цьому городку жила-була сім'я: папа, мама, брат, сестра й т. д. Це Стефанова родина. І от вийшло так (із драми батьки й діти): папа прокляв дітей – Стефана й Вероніку, тому що вони пішли... Потім папа й мама сіли на корабель і не пішли, а поїхали в Болгарію. Дядя Варфоломій, очевидно, не прокляв. Між іншим: Дема іншої фамилії, просто товариш... І от городок (крізь сиві масиви весняних хмар на півдні), закинута станція, спогади, революція. І кричить революція над ухом: Бундзз! Бундзз! І лежить в просторах ціле провалля віків і Достоевський, і Рафаель, і глибина глибин.

А в домі за раднаргосом жила з Веронікою Христина (робітниця, бабуся). Вероніка перейшла на другу квартиру – і бабуся перейшла. Тепер Христина каже:

– Що з моєю Веронікою зробили? Не знаєш, Стефано?

Стефан мовчить...

...Дядя Варфоломій ще полоскотав:

– Ах ти, ячейко!

Потім дядя Варфоломій сказав до Стефана:

– Гляди: я чоловік не столичний, не звик до вашого грюку. Чуєш?

Тоді йшла весна.

Зачалась дико, божевільно, надзвичайно – пожарами. З далеких курганів республіки на лоні сизої безвісти палахкотіли заграви, а потім небо тануло і по вулицях проходив сторожкий, запашний шум. Ночі клекотіли, кипіли й зачаровано блукали по кварталах. Іноді проходили неясні сни. На прозорій, чистій блакиті зорі творили нечувану загірню симфонію.

...І от сидить Вероніка й робітниця Христина. А от з книги дум народних:

прийде, гряде час: забармашать посьолки, машини, заводи, оселі. Забармашить земля. І, як музика польових просторів, ллється ця надзвичайна агітація. Ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

–...Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

...Отже сидить Вероніка, а Христина підбирає своє сиве волосся.

І каже Христина:

–...Так, прийшла я в призидум. Що ж ти, кажу, за призидум, що в тебе нема нікаторої правди? Буржуй ти – і больш нічого. А що я безпартейна, то я на тебе плюю, потому как ресефесер не призидум, а делегацькое собрання. Должен за правду стоять.

...Вероніка сидить, нахиливши голову.

На каланчі горить огонь, відтіля чути неясний клекіт із Слобожанських степів, що оточили город. Весна.

І лине сторожкий клекіт по туманних шляхах. І співає боян вечірню молитву, і каже слово «о полку» людяності: за морями, за лісами, за широкими тривожними ланами лежать золоті піски і блукають там отари здійснених бажань, і чути вже шум – то зграями линуть на захід. І кажуть з тоскою:

– Чи скоро, горлице? І розбігаються мислі по дереву, по степах, далеко, за невідомість.

Боян змовк...

...Вероніка сказала:

– Бабусю, мені хочеться ласкати ваше сиве волосся.

Христина сказала:

– Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім? Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину! Не дарма весна пливе.

Вероніка сіла біля Христини й перебирала її сиве волосся.

–...Знаєте, колись у дитинстві в моєї мами були обмороки. І от я бігала за доктором. Так бігала, що аж вітер свистів. Я, знаєте, дуже кохала маму. І мені хотілось її закохати, зовсім, щоб мене не було. Ляжеш біля мами, притулишся до неї, і так щільно, що хочеться влізти в її тіло, злитись як одно тіло... І от приходив доктор, мама була мертва, бліда, як смерть, і її одкачували. А я тоді йшла терпіти. Підходила до дверей, закладала свою лапку в щілину й потім давила дверима дуже, аж сльози капали, щоб боліло. І тоді, знаєте, мені було легше. Це радість терпіння, бабусю!

Змовкла й ще сказала:

– Це радість терпіння, бабусю.

...На Поярних Посьолках темрява. Зрідка виють пси, зрідка проки-
неється брук. В кімнаті вогко, жевріє каганець.

...І в цей час на другому кінці города за рікою Дема стоїть
біля мольберта, потім підходить до вікна й з мукою дивить-
ся в глуху весняну імлу. Гори важких мовчазних хмар стоять
мовчазно над покрівлями. Напроти в кабачку «Дайош»
раз-у-раз одчиняються двері і випускають, і впускають (як
це в Горького?) «безпокойних і інших».

Дема знову підходить до мольберту й з мукою дивиться в
глуху весняну імлу. Дядя Варфоломій спитав: «Де тут у вас
політичний огляд кажуть? Думаю завтра піти». Стефан ска-
зав: «Не знаю. Я, дядю, в політичних ділах не фахівець».
«А хто ж ти?» Стефан мовчав. Дядя Варфоломій розгнівався
й ліг спати. Спить.

...Стефан, як і завжди після роботи, спокійно читає газети й щось
заносить у щоденник. Повернувся. Тихі розумні очі, як в оленя, уваж-
но дивляться крізь окуляри.

–...Демо, покинь! Лягай спати.

– Ні, Стефано, ти надто просто дивишся на життя. Я так не можу.
І от – мої пензлі лежать.

Стефан усміхнувся:

– Знову за своє. Чудний ти, Демо.

Тоді Дема кидається до столу й жагуче говорить:

– Образливо оце; от ти такий собі Стефан, маєш такий же світо-
гляд, як і я. І чого ж твоє життя так тихо, лагідно йде? Чому мое
не так? Ти не хам, ти не дурень, ти не ідіот, ти не віл...

– Дякую за комплімент!

– Дякуй – не дякуй, а це правда. І от виходиш ранком спокійно на
роботу, потім спокійно йдеш читати лекцію, потім читаєш газети.
Що це?

Стефан ще усміхається, підводиться й дивиться на гори важких
хмар, що мовчазно стоять над покрівлями.

–...Я, Демо, бувший математик, фізик, і я знаю, скажемо, ціну Де-
картовій системі координатів... Лягай спати. Я теж утомився.

...Проходили шумно по вулиці натовпи з опери й зникали поодиноці
у вогких масивах весняної ночі.

–...Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

...Гряде весна. І повинь так шумить, що на серці надзвичайний
божевільний пожежар.

Дядя Варфоломій пішов у город.

...Було свято. Були вдвох: грали в шахи. Дема розказував щось з індійського, що занесено в епоху хрестових походів, про шахи: королю мат! про смерть! Іще розказував з Кіплінга, з індійського життя чудову казку: «Рікі-Тікі-Таві». Дема пішов. За стіною хтось уїдливо одноманітно повторював:

– Суб'єкт в об'єкті.

Стефан подумав, чогось згадав старого єврея-ортодокса з Полісся.
Ad literam.

...А вчора прийшов з Поярних Посьолків, був на заводі Стругаль і К°. Тоді тихо конав синій міський вечір. Але гули трамваї, собор, брук.

– ...Вероніка не приходила?

– Ні! – це Дема.

– Варфоломій казав, що бачив її.

...Дема стоїть біля мольберта й знову падає тоскний погляд на мольберт. «Тільки лінії». Більш нічого. «Тільки лінії».

...Трамвай, собор, брук.

А дядя Варфоломій дійсно бачив Вероніку. Бачив, як виглядає, але Стефанові про це не сказав. Обіцяла завтра зайти. Вероніка йшла з паркому. По вулиці мчали автомобілі. Небо співало блакитну весняну пісню. Радість так лоскотала, що прямо – чорт! Вероніка розказала, що живе тепер на Поярних Посьолках. Перебралася з квартири, що за раднаргосом. Дядя Варфоломій легенько натякнув. Не сказала...

«Ну, не кажи». І тут же згадав телеграму. Дядя Варфоломій навіть ужалив: «Чого ж ти така неплакатна?» Вероніка сказала: «Не вік дивитись плакатно, треба, Стефан каже, подивитись і глибше. Виросла досить з того часу. Не мала дівчина». Дядя Варфоломій глянув на неї й раптом зрозумів: «Вероніка жона». І згадав якийсь портрет з Третяковської галереї...

...Це було вчора...

...А зараз пахло свіжим хлібом, а з вулиці пахло бензолом. Стефан подивився у вікно:

– йшла в калошах на босу ногу, без хустки, в якимсь архаїчного покрою пальті. Йшла, похиливши голову, біля бюсту Артема по пустельній доріжці саду. Покликав:

– Вероніко!

– Я.

Коли увійшла, обняв, довго держав в обіймах і довго не говорили. Гладив її каштанове волосся, матове обличчя й сувору складку на чолі.

Синій весняний вечір танув.

–... Чого не ходиш, Вероніко? Що за фокуси?

Сказала, хоробливо усміхнувшись:

– По твоїй проповіді живу, брате: треба дивитись глибше на життя.

Стефан спитав про поїздки:

– Ну, як, говорила з ним?

– Знаю.

– Що ж ти?

– Нічого!

Стефан сказав:

– Ну, ми ще з тобою поговоримо.

Потім нахилився під кровать і дістав чоботи.

– Надягай.

Вона одхилила його руку. Стефан незадоволено подивився:

– В ролі страдниці?

– Так.

Хотів переконати, говорив переконуючи, агітаційно:

– Глупо. Ти хочеш ближче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого в робітників антагонізм – до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять у чоботях? Помилка. От до кого: до тих, що ніють, що хочуть підробитися під них. Скажи щиро: «я – інтелігент», працюй щиро, і маса буде поважати тебе.

Вероніка зітхнула і сказала:

– Стефане! Це риторика, фразерство. – І тут же скинулась: – Проте, я кажу неправду. Не так. У нас, брате, одна путь, але різні доріжки. Я йду по цій, ти по тій – десь зійдуться.

– Вероніко...

– Ні, Стефане, ти мене не переконаєш... У тебе єсть чай?

...Стефан вийшов. Вероніка сіла й дивилась на портрет Мікель-Анжелло. Прийшов Дема. І чути було, як ростуть дні, і хотілось слухати вітру.

...А вітер на арфі грав, як у книзі «Золотий гомін». За городом шуміли слобожанські степи. Степи творили буйну весну, і щастя їм, як вагітній матері, що рожає в перший раз.

Дема сказав:

– Коли я намалюю цю велику річ, у якій відчую «сьогодні»? Як легко було писати картину на тему «повстання».

Стефан сказав:

– Ясно. Героїчні будні важче написати, ніж героїчне свято.

Вероніка сказала:

– Демо! Ти митець революції, а от «сьогодні» ти й не напишеш, тому що «сьогодні» є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння. Зрозумієш – напишеш.

Стефан сказав:

– Це патетика. Це твої босі ноги в калошах, Вероніко!
– Може.

...Розмову кинули – увійшов дядя Варфоломій. Він прийшов з Донецького вокзалу, з синього шуму. Він остаточно був радий, що нарешті й Вероніка тут, бо завтра якраз іде потяг на закинуту станцію. Дядя Варфоломій був певний, що Стефан умовить Вероніку, і він жартував.

...Дядя Варфоломій говорив:

– Послухайте старого. Треба їхати. Боятись нічого: у нас все «благодатьожно». Більше. Скажу по щирості – матеріалізм. Як у свій час носили винниченківські сорочки, так тепер наше глухе місто поринуло в матеріалізм. Якесь пошесть. Підеш у гімназію – матеріалізм. Підеш у просвіту – матеріалізм. Навіть в автокефалії про матеріалізм чуєш. Словом, цілком «благодатьожно»... А наша, так сказати, генерація старих зубрів, що ведуть свою родословну від Грушевських, Петлюр та інших, – цих, знаєте, елегантних панів та панночок з орієнтацією на першу паризьку моду, цих скоро не буде. Де дінуться – бог його знає. Напевне тільки це: незабаром станем іхтіозаврами, матеріалом для археологів... Йдемо, Вероніко – цілком «благодатьожно».

І тут же дядя Варфоломій подумав про курочок: «Гарно б завести!.. І вся ця суєта житейська... Охо-хо!» Позіхнув і ретельно перехрестив уста.

Тоді Вероніка сказала:

– Демо, сюди не заходила Христина?
– Ні.
– Ну, так мені треба йти. Сьогодні на Поярних Посьолках спектакль.

Дядя Варфоломій скинувся; щось закричав, заверещав.

Вероніка мовчала. Дядя Варфоломій покликав у сні Стефана. Як же так? Завтра ж потяг! І рішили йти з нею.

...Вийшли всі на ганок. Небо відходило вдаль. Зорі творили нечувану загірню симфонію. Пішли до ріки. Дядя Варфоломій проводив до берега, останні – з Веронікою на спектакль. Коли виходили за

город, дядя Варфоломій, що йшов позаду всіх, покликав Стефана. Розмахував руками, хвилювався.

...З города сунулись вози. Перекликались у вогкій весняній імлі. На сході стояла чітка зоря. Пахло (Дема казав) цедрою з лимона. В далечі густо розкидані були заводські огні. Дема творив сантименти:

– Це не від Луки, а від повстання. З нього одна глава на мотив: «гей, долиною, гей, широкою козаки йдуть». І це тому, що я чую далекий тупіт фантастичних коней. Тому, що положила на моє серце свою головку малюсенька дівчинка, і я бачу народження нового життя.

...Вероніка мовчала. Тоді промовив Стефан:

– Вероніко, тобі холодно в калошах. Ти хоч би чулки наділа.

Близько підійшла, подивилась в очі й тихо, але чітко й суворо сказала:

– Брате, не глузуй. Я з тобою не буду стрічатись.

Стефан подумав і кинув:

– Добре. Але скажи мені: ти чула що-небудь про аристократизм духу?

Вероніка сказала:

– Чула.

...Підійшов Дема.

– Про що ви говорите?

Стефан:

– Про цінності: Евклідову на площині і Лобачевського на сферичній поверхні.

– Ну, це не про мене писано.

...Нарешті й ріка. Підійшов і дядя Варфоломій. Десь чиркнув сірник – у весняній ночі стояли два цигаркові огники. Далеко на Поярних Посьолках співали дівчата.

Поїдуть туди, до Христини. Це з книги дум народних: ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

– Слава в верхів'ях революції і на землі радість!

І чути ще боянову молитву під тихий акомпанемент земного хору – весняного шуму. Стоїть чітка Віфлеємська зоря. Боян дивиться в даль і тихо каже: – «...твое життя, ти, твої рухи, твій кожний день – це агітація невідомих комун. Чого ж вони хочуть від мене? Невже я вирву своє чингальне серце, невже я зможу погасити цей надзвичайний ранковий по-жар?» І пише діва – жіночий ватажок – наказ. І, звичайно,

вона добре знає, що Христина й без неї це знає і, мабуть, у неї теж горить серце, коли бачить Христину, і вона не може погасити пожегу своєї творчості.

– Слава в верхів'ях революції і на землі радість!

Боян сказав: «Можна згоріти, як свічка перед образом моєї мадонни Христини». Але не втихала боянова молитва під тихий акомпанемент земного хору – весняного шуму.

...Сказав дядя Варфоломій:

– Стефане, йди сюди.

Підійшов.

– Ну, говори по правді: вламав?

Стефан нічого не відповів, одійшов і сів на кайору.

...Сплеснули весла.

...Стояла тиха вогка темрява, і вабили полярські огні, і брів зелений запах із слобожанських безкраїх степів.

...Сплеснули весла.

Дядя Варфоломій подумав не то з іронією, не то так:

– Ячейка!

Потім подумав про потяг, про закинуту станцію, ортечека і про далекого знайомого з ортечека.

Потім дядя Варфоломій уважно дивився в синяву западної ночі. Туди, де стояли полярські огні, де маячила кайора й силуети цих чудних невідомих людей.

ШЛЯХЕТНЕ ГНІЗДО

Найзвичайнісінька баба, але її звать бабушкою, діда – дедушкою. Бабушці – шістдесят шість, вона жлукто з жаром, від неї вогка білизна з попелом. Батько дедушчин чумакував у Крим по сіль, тому й у дедушки широкі сурові брови нависли, чорні – йому сімдесят, а волосся на голові, як пух з трусика для касторового капелюша – сивий-сивий.

Дедушка патріарх і тепер: правнучата, внучата, діти – всі вкупі, шістдесят десятин не поділені, тридцять одібрав ревко – це так ревком, а потім прийшов виконком, а землі все-таки не повернули...

У дедушки був і син – його Бубирець-незаможник «згріб», а потім Бубирця «згребли», і загинули обидва.

Дедушка – патріарх, і син був би патріарх, коли б не чотирнадцятий рік: втягли в споживче товариство за скарбника і ходив уже в збірню. А синові сини вже не те: викинули хату на степ – біля шведських могил, і вже хотіли не шістдесят, а двісті шістдесят. У Харків до банку їздили, щоб дедушка не знав.

От-от щось у Папуцячїм маєтку – Папуці прізвище – от-от...

Кожного тижня правили службу в неділю – у неділю вмирав тиждень і народжувався другий. Тижні вмирали, і тижні йшли. Комусь ближче до смерті, а комусь – до народження. І так віки, коли ще й Слобожанщини не було – довго-довго.

Тижні були галасливі, криваві, буйні.

Андрія – синового сина – звабив вовчий Шкуровський загін, а Василь і досі живе вдома. Єсть такі в нас, і досі нікому не служили: ні нашим, ні вашим. І не хитрі, – фортуна, кажуть. От і Василь.

Уночі розсипаються зорі і зникають у Папуцячїм лісі – тепер громадський. Дедушка ніяк не міг звикнути: як громадський? А йому наказали ще й хмизу не збирати без дозволу. Тоді він зовсім не розумів: як це? з мого лісу?

Потім узнав, що це – закон такий, а коли закон, то це є закон.

Ранком дедушка каже бабушці.

– Доглянь-бо за хлопцями, а я, мабуть, піду.

І йде в свій не свій ліс. Він теж доглядати. Проте дедушка – міцний дід: і тепер як візьме косу, то чорта з два вженешся за ним. Старе покоління, із тих, що до двадцятьох літ без штанів у цурки грали.

Доглядає дедушка добре: колись застав члена виконкому – ліс рубав не по закону – було діло!

Біля Великої Шведської Могили – дедушчин хутір (хутори, одруби, Столипін). Біля хутора Горбанькове озеро. Добра земля. Ввечері дедушка запрягає воли і – через ліс – невеличкий, кострубатий, недотепний, і сосни на північ хиляться. Рипить віз до Великої Шведської Могили. Пісок, пісок, а далі степи, чорноземля важка, плодюча, міцна, оранжерейна: культура...

(...І ввижається іноді, що вся Україна оранжерей – там десь, близько моря тулиться. І підпливають до неї кораблі – багато кораблів під червоний стяг...)

Рипить віз: ри-ип!

Тягнуться воли до Великої Шведської Могили. Дедушка приїде на хутір і дивиться на ярину. І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина – своя не своя. І серце радіє – тільки з сумом – і за свою, і за свою не свою... Пишно дметься вгору ярина... (...І Україна дметься вгору... І люблю я її – більшовицьку Україну – ясно і буйно...)

...Ходить дедушка по кварталах, сторожує дедушка, а сонце ллється на його патріаршу голову, і сміється сонце: скоро-скоро вмреш ти, дедушко, одійдеш у вічність і на землі тебе, дедушко, не буде. Тепер земля більшовицька.

Увечері правнучка Манька приганяє корови з дедушчиного свого не свого вигону. Бабушка становиться проти ікони й молиться:

– Отче наш, іже еси на небесі...

І дивиться у вікно: правнучка Манька заганяє не в ту кошару дійну маньку. Бабушка кричить у вікно:

– Ах ти, капосна дівчино! Куди ж ти дивишся? І знову до ікони:

– Отче наш, іже еси на небесі...

Але Манька не слухає, і бабушка знову кричить і знову до ікони.

У бабушки всі ключі від усіх скринь. Бабушка – хазяйка, а молодіцям і жінці синовій – слухняність і робота. Робота довга, вічна, до самої смерті – як коні, як воли, як завжди осінь. Це те, що виспівують у сумних піснях дівчата на буряках. Простяглася ця пісня на великі степові гони. Не можна не слухати цієї пісні: її наші матері співають, наші сестри, наші жінки. І темно в цій пісні, бо сумно в ній, це народна пісня, це жіноча пісня, і всюди і завжди треба казати про неї. Слухав і я цих пісень біля шведських могил, і нагорнули вони в моїх грудях велику могилу народного горя...

...У неділю приїздить до дедушки батюшка. Дедушка – церковний староста, дві медалі на грудях. Палажка приносить самогон від Онуфрія, і вони сідають за стіл. Батюшка каже:

– Ох, времена, времена, і ти, смутнее врем'я.

А дедушка каже:

– Не розумію, отче Полікарпе, в чім тут річ. Одібрали в мене ліс і луки, і землю. А хіба це є закон?

Батюшка випиває стаканчик і голосно, щоб за вікном чули, щоб усі чули:

– Закон, дедушко. Більшовицький закон.

А потім нахиляється до дедушчиного вуха і, оглядаючись, шепоче:

– Столпотвореніє вавилонське. Смутнее врем'я на Русі. Он воно що! Розумієте? Он воно що!

Але дедушка не розуміє: століпінські одруби, війна, революція, більшовики, повстанці, білі, червоні, комуністи, зелені, бандити, партизани – дедушка не розуміє. Дедушка – патріарх.

Якийсь чад, якийсь сумбур ходить по селах, і виють собаки по селах – дедушка не розуміє.

У неділю приходиться і вчитель. Він хитрий, він шкандальник – так каже дедушка.

Випиває і вчитель із стаканчика.

– За ваше здоров'я! А все-таки ви, дедушка, пожертвуйте щось на книжки. Йй-богу, нічим учити дітей.

Дедушка колись був попечителем, а тепер – ні. Каже:

– Ага, знову до мене! Як доглядав школи, то й усе було.

Учитель:

– Тоді й без вас було... Бувайте здоровенькі (п'є)... Ви й тоді нічого не давали.

Старий хвилюється:

– Ах ти, шкандальнику! Як же нічого не давав? Зате доглядав. Га?

Батюшка знає, що вчитель у червоній армії був, і він обережний.

– Буде, Митре Юхимовичу, буде, голубчику... Бувайте здоровенькі (теж п'є).

.....

Свій не свій ліс, щасливий-нешасливий Василь. Щасливий – не вбили, нещасливий – живий.

За повіткою стоїть кузня: було велике господарство, і була потрібна кузня. Вона й тепер потрібна.

Василь біля ковадла.

З луків іде дух свіжого сіна, іде дух свіжого вугілля – з кузні, сплітаються і йдуть до кошари, до загону, до волів. Воли ремигають похилі й думають про ранки, коли їх виженуть на роботу, коли за їхніми ратицями зарипить віз, а вони будуть тягти на захід сонця, а вони будуть тягти до Великої Шведської Могили.

Василь каже про себе:

– За що вбито батька? За що вбито брата?

А потім знову мовчить і одбиває молотком по ковадлі. Він думає: старе не вернеться. І шкода йому: не батька й брата, не дедушчиного й бабушчиного добра, а шкода йому газети «Нової Ради», що випишував колись батько, шкода йому Харківського банку й думок непокірних про двісті шістдесят.

Василь знає, що старе не вернеться. Сміється життя: заходили люди в Сибір шукати золота й щастя, думав викупати в них наділи. А люди думали про таємну тайгу, про «священний» Байкал, про невідомий Сибір – золотий і арештантський. І прийшли знову люди – голі й голодні, і одібрали продані наділи.

А в розправі той же Єпифан, той же Кирилович, а в розправі Василеві все-таки не місце, – одрізаний шматок, одрізані шматки, і сила їх, силеньська сила. Він уже не є він. Треба життя перевернути – і своє, і сім'ї, і всього Папуцячого гнізда.

...Біля кузні пролетів кажан, завив Сірко на цепу. І було в голові далеко, і село було не село.

...Так після вибухів. А в маленькій хаті – є ще й мала – жінки незадоволені.

– Глядіть, і завтра щось сполкомщики загадають везти.

Друга:

– На заможних завжди відбутки більш було.

Третя:

– І чорт з цим заможництвом. Не хочу жити тут. Покину – і більш нічого. Піду краще наймусь десь.

І каже Параска, жінка дедушчиного сина, того, що загинув:

– Господи, що ти кажеш, Дунько!

І йде Параска в кошару, утирає запаскою сльози й відчуває, що вже щось не вернеться – не тільки чоловік; що вже чогось немає, хоч і є ще в бабушки ключі, а в скринях під замком солодоці, цукерки для гостей. Та не буде вже тепер гостей тих.

Над селом місяць, над селом голубі голуби. Не світло на душі – щось минає, щось не вернеться.

Бабушка прокидається ледве засіріє. В її кімнаті горить біля ікони лампадка – божа матір із сином. В другій кімнаті хтось важко кахикає. Бабушка молиться:

– Божа мати! Та коли ж ти одженеш цю нечисту більшовицьку силу?

Та нема злоби в її словах, її злоба в минулому і крихкотіла, як сама бабушка.

В кімнаті розвидняється. Бабушка молиться:

– Богородице діво, радуйся.

Але згадує, що вже пора корови виганяти, і кличе:

– А ну-бо, хлопці, вставайте! Вже нерано.

І знову:

– Богородице діво, радуйся...

...Дедушка вчора не поїхав на хутір, він сьогодні їде. Василь запрягає воли. Василь завжди з невеселою думою.

...Рипить віз: ри-ип! Тягнуть воли до Великої Шведської Могили. Свіжий вітрець дмухає на дедушчине сиве волосся. Його широкі чумацькі брови похмуро нависли, його брови задумались.

Дедушка мовчить. Василь мовчить. Тягнеться віз, обіймають його сосни кострубаті, на північ похилились. Ходить по соснах ранковий вітер, вибігає із сосен ранковий вітер і летить на поле до гречки.

...Мовчить дедушка...

Скоро-скоро одійде дедушка у вічність, і не буде дедушки на землі...

Тепер земля більшовицька...

...Проїхали ліс, виїхали в степ.

У степу манячить Велика Шведська Могила.

СИНІЙ ЛИСТОПАД

I

З моря джигітували солоні вітри. Мчались степом і зникали в Закаспії.

...Північний Кавказ.

Над станицею мовчали недосяжні голубі верхів'я. Дрижали зорі й сполохано перебігали до небокраю, до гірського масиву.

Ще проходив невідомий синій листопад. Плентався по садках, по городах, заходив під стріхи й відходив за вітрами, такий же невідомий, невідгаданий і мовчазний.

Ще огнище не погасло – догорало, і обличчя Вадимові ходило в перельотах тіней.

Будинок вилюднявся, розходились: двоє-трое залишилось.

В стіну глухо входили цвяхи.

Прибивали, мабуть, гірлянди.

Скоро підуть і ці.

Пізно.

Ніч.

Коли Зиммель пішов, оддзвенів шпорами, Марія лукаво спитала:

– А все-таки й тобі журно?

Вадим сказав:

– Звичайно, журно. Але... ти мене розумієш...

Вадим сухо й гостро дивився на вугіль. Зрідка налітав вітер, тоді з-під папахи виривалось волосся й падало йому на тьмяний лоб.

Марія здавила руками голову й глухо говорила:

– Так, Вадиме, тоска. Будні приймаю і серцем, і розумом. Але все-таки – тоска. Це те, коли покидаєш позиції й не певний, що скоро повернешся.

Мовчав.

Марія знітилась на колодці – крапка. Зелений вугіль і в огнищі, і в її зіницях. Теж у шинелі. Кажуть: «останній з могікан». Правда: жінчини революції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не пішли.

Будемо слухати солоні вітри, коли мовчазно йде на схід синій листопад.

Говорили ще про Зиммеля, про нрави сучасності й говорили про комуну.

Вадим – комісар бригади, Марія – крапка, вночі: вона надто знітилась, і політком.

Марія ще говорила глухо:

– Нуда – певний, і нуда – непевний, бо інакше шукала б іншої правди. Тут тоска.

Вадим:

– Ти нагадуєш мені жабу з геологічної революції, що мала голову з аршин.

...По станичних заулках бродили червоноармійці. І знову по станичних заулках джигітував солоний вітер.

Прямо – широка церква проколола хрестом мовчазне небо.

Біля Марії лежав стос запашної сосни (гірлянди робити) і гірські трави: Зиммель привіз.

Невідомо, чий запах – сосни, гірських трав чи то пахтить синій листопад.

Проте може то Кавказ, може гірські аули, а може солоні вітри.

...Боляче вдарило: «жаба»!

Але Марія раптом згадала – полковий лікар казав, що Вадим доживає останні дні. Вона подивилась на Вадимове обличчя. Жарина лягла біля серця – запекло.

...Кашель сухий, як степовий пожар. Це Вадим. І сказав ласкаво:

– Сідай-но, ближче, моя неспокійна Маріє.

Здригнула:

– Твоя?

– А чому ж не моя? Моя товаришка... Так: я буду говорити тихо, щоб не почули. Це моя найбільша тайна... от...

(...Буває в синю ніч зарипить далеко журавель – витягають воду. Зарипів.)

–...Я теж романтик. Але романтика така: я з а к о х а н и й у к о м у н у. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання. Тільки тобі. Це ж роки, мільйони років! Це незабутня вічність. Так, Маріє, все треба, як є. І всефедеративне міщанство, і трагедії в душах окремих одиниць, і бюрократизм. Нарешті, потрібно з у п н и т и с я... Так. Але подумай: стоїть неопоетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч його стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням. Хіба це природно?

Знову біля серця запекло:

– Ти теж мені нагадаєш жабу з геологічного руху.

Вадим:

– Не хвилюйся, Маріє...

Марія грубо й чітко:

– Те, чого я хочу, зветься: рух уперед, а не назад. Це не романтика.

...Марія – крапка. Збіглась у грудку й не видно. А зіниці й білки зеленіють. Сама говорила: песик революції – тьв, тьв! Але не прибулдидлась: знала Фігнер і ще багато.

Вугіль розтанув. Дивилась крадькома на туберкульозного Вадима й думала з тоскою й про кохання: вона хотіла кохати. Знала – і Вадим хоче кохати.

Вадим догоряв. Лікар казав: на курорт пізно.

Ще глухо входили в стіну цвяхи.

Гірські трави й сосну привезли на гірлянди, для свята сьомого листопада. Через три дні в забутій станиці Передкавказзя згадають буйний день. Червоноармійці завітчають, причепурять штаб, де буде мітинг-концерт, де жив колись генерал-отаман з шляхетною сім'єю.

...На заході було море. Звичайно, його сюди не чути, але воно почувалось. Почували це Марія й Вадим. Море завжди нагадає мільйони років.

Так, це було на Кавказі, на північнім, недалеко узгір.

А вдень бачили сиві верхів'я Ельбрусу. Іноді верхів'я бігли в тумани.

Огнище вмирало. Мовчали.

Заговорив Вадим, прокидаючись, тихо:

– Так, Маріє, і я люблю твою любов. Але я дивлюсь на нашу сучасність з XXV віку, коли наша сучасність сива. Тому то я в неї й надто закоханий. Ти от не чуєш, а я чую, як по нашій республіці ходить комуна. Урочисто переходить вона з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачать. А нащадки запишуть, я вірю. І що наші трагедії в цій величній симфонії в майбутнє?

Вадим ледве договорив і схопився за груди: кашель сухий, як степовий пожар. Марія підвелась і похмуро кинула:

– Ходім!

Марія погасила останню головню – і огнище вмерло.

Коли проходили біля вікна, постукали.

– Товаришу Гофмане, годі вже, лягайте спати.

Гірські трави й сосну забрали з собою в кімнату. Знову важко було розібрати, що пахтить: чи сосна, чи трави.

...А може то Кавказ, може гірські аули, а може солоні вітри.

Проте солоні вітри джигітували в Закаспії й зникали в невідомих пісках.

...Мабуть, сосна, бо тільки сосна має забутий запах.

Марія прийшла до себе й думала про Вадима. А сказати йому про кохання вона не думала: її дратувала Вадимова впертість.

Потім вона читала брошуру Леніна, але, лягаючи, знову згадала Вадима...

Їй було боляче.

...Ще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило: «Вадим доживає останні дні».

В штабі стояла ніч.

II

По республіці також урочисто, як і комуна, ішла руїна вікових підвалів темряви. Це було так відважно, так широко й безмежно, неначе океан, бо горіло бажання на тисячі гін.

З півночі по глухих нетрях республіки продирався рожевий лосунь.

Марія пішла в школу.

...Сотня. Напруженість.

...А може то підводилось мудре сонце в Закаспії?

– Ми не ра-би!

Клас гудів грубо, незграбно.

Пахло ріллею, ґрунтом.

Це було найвище таїнство, бо люди темні, неясні, як туман, виходили відцїля з радістю криничної прозорої води.

В цїм була правда тисячолїть, яку пізнали тільки ми, сучасники.

...В обїд прийшов до Марїї Гофман – гладкий, ласкавий, суворий – паровик на парах, тиха мудрїсть.

Обїдав з Марією, їв, як і завжди, мало.

Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода.

Вона (Марія) дочка південної Кубані.

Сказав Гофман:

– А Зиммель знову накапостив.

Марія:

– Що там таке?

– Як же: послав червоноармійців по карти (знаєте, жінщини, карти та інше), а їх біля Шкурівської станиці в колодязь укинуто. Сьогодні на підводах привезено.

– Ну й радійте. Ви ж самі кажете – не можна без цього.

Гофман уперто одрубав:

– Безумовно, не можна. Але треба довбати: крапля довбає камінь. Ще говорив.

Тоді Марія спитала:

– Скажіть мені: де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність? І Вадим теж співає: у р о ч и с т о х о д и т ь п о о с е л я х к о м у н а. Де ви її бачите? Просто – тоска. Просто – харя непереможеного хама.

– Ви так думаєте?

– Я цього певна.

Гофман підійшов до вікна й сказав:

– Тоді виходьте з партії.

– А чому вам не вийти?

Марія підвелась. Гофман сказав спокійно:

– Тому, що нам все ясно.

– Гм... логіка!

...А потім говорила про тоску, про сумніви, про Вадима.

Прийшов Зиммель, дзвенів шпорами, виблискував нашивками.

Марія усміхнулась:

– Коли погони носили на плечах, тоді вирізували плечі, а тепер будуть викручувати руки.

Зиммель:

– Почекайте, товаришко?

Ще усміхнулась:

– Ну, що ви... то я так... жартую...

З вікна бачили гори й сиві верхів'я Ельбруса. Верхів'я знову бігли в тумани.

Десь співали червоноармійці кавказьких пісень і радянських пісень. Думалось, що й пісні теж зникають у Закаспії, бо й пісні були солоні й забуті, мов мільйони літ.

Пісні були веселі й сумні – радянські.

Сосна, що привіз її Зиммель, лежала на книгах, а одну вітку Марія держала в руці.

Зиммель говорив про своїх козаків, що їх знайдено біля Шкурівської станиці в колодязі.

Гофман суворо відрубав:

– Ви мовчали б краще.

Знизав плечима Зиммель:

– Я думаю, що я можу розпоряджатися своїми людьми?

Вмішалася Марія й лукаво наводила балачку на питання про норми комуністичної етики. Зиммель розійшовся й уперто доводив:

1) не можна зрівняти матеріальне становище всіх комуністів;

2) норми полової моралі й Колонтай не найти;

3) поняття про мораль дуже «относительне».

Нарешті він сказав:

– Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна.

А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш – не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші й не дає їх на проценти.

Марія:

– Відци?

– Що ж відци? Мабуть, прийдеться плюнути на мораль.

Гофман почервонів:

– Е... ви заїхали дуже далеко. Так можна й того... з партії.

І раптом закричав на Зиммеля:

– Геть відци... мальчишка!..

Зиммель зблід і відступив на два кроки.

– Чого це ви... бог з вами! Хіба це моя думка? Я в центрі чув. Це відповідальний робітник висловився. На партзібранні.

Гофман одразу ж одійшов:

– Ну, от... відповідальна балда сказала, а ви повторюєте. Мабуть, бувший комівояжер говорив, комерсантик.

І сів на ліжко.

Марія усміхалась.

Зиммель свиснув демонстративно.

– Робоча опозиція...

Ще раз звякнув шпорами й вийшов.

Марія дивилась у вікно й думала про всефедеративне міщанство, про Вадима і м'яла в руках вітку сосни. Вона думала, що міщанство йде, проходить, коли засіріло, але ще не зійшов східній огонь. Було надто боляче, бо за спиною стояли каларні, але ясні дні, коли з кожного нерва било джерело непохитної завзятості й певності в казковість майбутніх годин.

У вестибюлі чітко й агітаційно кричав хтось:

– Ми не раби!

А другий голос дзвінко одкликався:

– Рабами не будемо!

Ще думала Марія про дитячу наївність мільйонової маси, що на протязі довгих років умирала стійко, мов фанатики середньовіччя, що під стягом вічності пройшла з гарячими очима вздовж і впоперек рівнини республіки.

Гофман заспокоївся й дивився на сосну:

– От куди б нашому Вадимові. В бір. Марія раптом згадала й сказала з сумом:

– Це ж жорстоко...

– Ви про Вадима?

– Ну да... Вічний ідіотський трафарет: memento mori.

За вікном знову посувався синій листопад.

Ішов вечір, як і завжди, невідомий і глибокий. Ішов сірий і таємний і відходив за вітрами в Закаспії.

Іноді з моря пролітала самотня хмара і, сполохано озираючись, бігла й зникала за обрієм.

III

Марія пішла в свою роту. Три зводи були в караулі, тому й у помешканні майже нікого.

Підійшла до лампи:

– Що пишете?

Червоноармієць старанно виводив літеру й сказав незадоволено:

– Клята буква. Ніяк не пишеться. «Чи». Буква – «чи». Виходить буква «ги», бо схожа... Хочу оце письмо додому.

Марія сіла допомагати.

Взяла в руку коряві пальці червоноармійцеві й виводила букву «чи».

Писали довго – вдвох.

...А в своїй кімнаті згадувала червоне обличчя бородатого солдата республіки і його літеру «чи».

Літера «чи» довго стояла за вікном знаком запитання, і це мучило.

Потім Марія пішла до Вадима.

Було пізно, але він ще працював.

Голубом положила руку йому на плече:

– Слухай, Вадиме!

Він підвівся й сів з нею на ліжко. Знову був сухий кашель, як степовий пожеар. Вона приложила ухо до його грудей.

– Слухай, Вадиме.

– Так... слухаю...

Марія схилила голову на Вадимову скроню і вбирала чаймою ніздер запах мужського тіла. Потім ледве чутно сказала:

– Вадиме! Кохаю тебе так, як гірські аули.

Вадим уважно подивився на Марію:

– І... я тебе теж кохаю!

Вона:

– Але...

Потім сіла з ногами на ліжко, знітилась у крапку й дивилась запаленими очима у вікно. Хтось невідомий стояв біля ясена й тихо, ледве помітно перебирав похиле листя.

Вадим сказав напівсерйозно:

– Я тебе розумію: в о р о г а м н е д о к о х а н н я .

Марія:

– Так, ти мій ворог.

І тихо розсипала хорий сміх.

IV

На світанку шостого листопада вдарив мороз.

Затривожились дерева, пішла листяна фуґа.

Дерева порожніли – голо.

А листя спішили, падали.

Падали. Падали.

Стоси.

Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.

По станиці пройшла мідна тиша.

Тільки зрідка рипів далекий журавель – витягали воду.

Гофман з червоноармійцями вже завітчав залу. Завтра мітинг-концерт. Незграбний Гофман:

– Паф! Паф!

А червоноармійці хвилювались:

– Товаришу Гофмане! Чого командири не допомагають? Що це, старий режим?

Гофман летючий мітинг:

– Паф! Паф!

Заспокоїлись.

Увесь двір штабу у ліхтарях. Завтра буде ілюмінація.

На північ урочисто підуть мідні спогади. Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії – світової, синьої.

Це – революція.

Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія?

Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять –

на північ,

на південь,

на захід,

на схід.

І ширяємо над землею замріяні, далекі.

...Хіба це не поезія?

Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії – світової, синьої.

...Марія читала європейські новинки, про радіо-плуг.

Сказала лукаво Гофманові:

– От пишуть про радіоплуг і ще знайте: в Америці є вже орудія, що б'ють на п'ятсот верстов. Хіба нам утнатися за ними?

Гофман:

– Нічого... От почитайте в «Правді» про наш винахід у виробництві фарб. Теж світова справа.

...Марія до світанку слухала, як кашляв Вадим за стіною. Це її турбувало, і вона пішла до нього.

Сказала:

– Слухай, Вадиме, тобі треба на повітря.

Вадим виглядав чорно. Проте говорив іще жваво:

– Що ти так часто до мене?

– А як же: я ж тебе кохаю.

– Так?

...Марія порадила проїхатись по почту.

Згодився.

Зиммель сказав, щоб запрягли тачанку.

...Виїхали в степ після обіду.

На тачанці Марія й Вадим. За ними верхи Зиммель.

Стояв голий чорнозем і без кінця степ. Праворуч летіли гори.

Марія задумалась. І Вадим задумався. Збоку гарцював у бурці Зиммель. Марія дивилась на гори.

А потім сказала:

Ах, Вадиме, як я не люблю Зиммеля.

І я не люблю.

Вона:

- Це символ всефедеративного міщанства.
- Так.

Вадим часто кашляв. Марія з бодем дивилась на нього.

Бігли дороги – чорні, степові. Маячило кволе сонце.

...Під'їхав Зиммель і несподівано заговорив:

- Ех, товарищі! Все-таки люблю вільну волю. Я, знаєте, родився на Кавказі – може, тому люблю. Мій батько – кубанець, а мати грузинка. А в нас тут усе вільне. От слухайте: лезгін, грузин, калмик, туркмен, осетин. Чуєте, як гостро, як вільно звучить усе це? Це мешканці глибокої буйної Колхіди. А Шаміль? Яке буйство в цім слові!

Вадим сухо сказав:

- Кажіть далі: чеченці, кабардинці. А про Шаміля можна сказати, що він царський пайок одержував. А взагалі – скучно. Ви трішки відстали від життя.

Зиммель, ображений, від'їхав.

Марія – іронія. Кинула:

- Ну от тобі. Теж жертва романтики. Він же комерсант, п'яниця й картюжник.

Вадим:

- Просто – не та романтика.

Гірський чингал упав лезом на серце. Грубо кинула:

- А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами?

- Не знаю, а на це хорієш і ти – на романтику.

- Не думаю!

...А потім знову мислі про роки – такі довгі гони. І нило серце, як хорий зуб.

Вадим був надто чорний.

І дороги бігли – чорні, степові.

Туманів Ельбрус.

Було холодно й прозора.

На сході летіла фортеця. Колись завоювали древню буйну Колхіду – поставили фортецю.

Проїхали ще дві верстви.

...І було так:

...Вадим раптом кинув віжки й схопився за груди.

Марія тривожно:

- Що тобі?

Потім побачила: Вадим вихаркував шматки крові.

Марія зупинила коні. Під'їхав Зиммель.

Положила Вадимову голову до себе на коліна й запитувала:

– Що з тобою, Вадиме?

Серед степу стояли коні й куделили вухами.

Зиммель зліз із свого жеребця й прив'язав його до тачанки.

Схвильовано сказала Зиммелеві:

– Повертайте додому... скоріше.

Тепер побігли дороги на схід.

Чорні, степові.

Марія згадала: «доживає останні дні». Гірський чингал знову впав на серце лезом.

Вадим заплющив очі й важко дихав. Бліде лице зовсім йому почорніло.

В зелених білках Марії промайнув жах. Вона стиснула Вадимові голову й тривожно дивилась на захід, де була станиця.

Тачанка відходила на захід.

– Вадиме, що з тобою?

Вадим сказав ледве чутно:

– Нічого... мені легше...

Марія приложила уста до Вадимового волосся:

– Милий мій...

Зиммель не повертався й гнав коні туди, де вирине станиця, де стрінуть голі дерева й стоси листя.

Міцнішав вітер.

...Марія тривожно дивилась на захід.

V

Коли Вадима внесли в кімнату, з моря знову полетіли солоні вітри. Вітри джигітували й зникали в Закаспії.

Приходив лікар – широколобий, в окулярах. Вадимові нічого не сказав, а Марії, коли вийшли, говорив:

– Сьогодні вночі...

Марія подивилась йому в холодні очі, але нічого не промовила.

А потім на душі було порожньо.

Був Гофман.

І Надходив вечір.

У стіну глухо входили цвяхи.

Це ... останні цвяхи: завтра свято.

Вадим лежав на койці, Марія стояла біля етажерки.

За вікном брів синій листопад.

На Вадимовій голові лежав компрес.

Упали вії. Дихати важко.

Машинально перебирала книжки, дивилась пильно на чорні літери, але мислі її були далеко і від книжок, і від кімнати.

Згадувала перше знайомство з Вадимом і постійну майже мовчазну боротьбу з ним.

І думала: віра чи певність? Потім уявила –

– мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються...

А то дороги б'ються в муках і знову мчаться. Вадим каже – «поезія».

Припустім... Але, може, дороги не мчаться? Марія думала ще про глухі заулки нашої республіки, де увечері молодь співає «Інтернаціонал», а вранці йде робити на глитая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Пі д е ш н а п р а в о – з а г р и з е в о в к ,

Пі д е ш н а л і в о – у б ' е ш с я в я р к у .

Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї.

... А от знову глухі заулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може, це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться н е в г а м о в н і , а з боку доріг плентаються н а в а н т а ж е н і . І ясно дивляться навантажені. Відкіля ця я с н і с т ь ?

І туманіють глухі заулки нашої республіки.

... Раптом вітер стих...

На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чичиков.

– Чи-чи!

– Кра! Кра!

У станицю заглядали хмари. З Зараївського хутора йшли. Раптом Вадим розплющив очі й покликав Марію. Говорив розірвано, давився словами:

–...Це – перед смертю... Останнє моєї мелодрами. Круг пройшов...

Але дивись, Маріє, на нашу сучасність... з XXV віку... Пам'ятаєш: Домбровський, Росель, Делеклюз...

...Павза.

Потім додав ще:

– Християни мають своє євангеліє. І ми... Так, Маріє... Я знаю... чого ти не була... моя.

І знову впали вії.

Марія мовчала. Схилилась на коліна біля кроваті й теж була чорна.

...А за вікном стояла порожнеча, і на баню церкви злітались галки:

– Чи-чи!

– Кра! Кра!

Біля етажерки лежала сосна – поруділа, а гірські трави зів'яли. Все-таки пахло сосною.

Коли стемніло, запалила свічку.

Розтаборилась півтемрява.

Теж зів'яла.

Марія пішла до етажерки й знову машинально перебирала книги.

Постукав тихенько Гофман.

Спитав пошепки:

– Ну що, як?

Марія безглуздо подивилась на нього і, не відповівши, зачинила двері.

А за вікном по станиці урочисто брів на схід синій листопад і зник у невідомих пісках у Закаспії.

Вадим лежав, розкинувши руки, волосся йому спадало на тьмяний лоб. Іноді кашляв і вихаркував шматки крові, які безсило падали йому на груди. Вся сорочка в напівтемній кімнаті отдавала багрянцем.

Стіни дивились сіро й похмуро.

Вадим догоряв. Кімнату наповнили хрипи.

Здавалось, десь булькає вода. Було болотно.

Марія дивилась на Вадима, заложивши руки за голову.

...Уночі Вадим почав ловити руками повітря.

Марія підійшла до ліжка.

І побачила раптом у Вадимових очах гарячий день. Взяла його руку. Вадим на хвилину завмер, але несподівано рвонувся й одкинув голову.

Ловив ротом повітря, видно було, що хоче щось сказати – і не може.

Далеке, замріяне промайнуло в голові. Марія голосно й схвильовано сказала:

– По оселях урочисто ходить комуна.

На момент обличчя Вадимові покривилось посмішкою.

Тоді Марія в нестямі похилила голову і з жагою промовила...

...Те, що вона промовила, здавила тиша.

...І тиша запахла сосною.

Марія подивилась на чорне обличчя й зрозуміла.

Підійшла до свічки, погасила її й вийшла на повітря. Побрела по станиці, в степ, на схід.

Скоро заметушилось повітря, з моря джигітували солоні вітри.

В синій ночі не видно було, як летіли гори.

Тільки сивий Ельбрус велетнем маячив праворуч.

Марія йшла на схід.

Кавказ мовчав у гірській задумі.

.....
На далекій цегельні скликали нічну зміну:

- Гу-у!

ЧУМАКІВСЬКА КОМУНА

I

Повітове місто, де пахне Гоголем, у переліг перекинулось.

Осіло.

Коли летять буйні, арештантські весни, повітове місто живе нутром: не вилазить з будинків, плодить діти, ходить до церкви, а ввечері п'є чай з блискучого самовара.

Увечері в тихому затишку міщанського добробуту шипить самовар: – Ш-ш!

І зимою: – Ш-ш!

І літом: – Ш-ш!

І восени: – Ш-ш!

Це тиха надмрійна пісня обивательського щастя. А апогей його – канарейка в клітці.

...Над повітовим містом промчалась революція. Зламала декілька вікон, зруйнувала чимало будинків, розбила гурт сердець і помчалась далі.

...Все йде, все минає й відходить, не вертається, а обиватель знову намагається впірунути в бакалійний сон старосвітського галантерейного життя.

Але сон неспокійний буде, сон тривожний буде: чує обиватель –

– блукає містом хтось невідомий, хтось арештантський.

І каже він, зітхаючи:

– Да, шерочко.

...Коли злізти на гору, там монастир, Покрівський зветься, а не долізти до монастиря – Чумаківська комуна. Таки справжня комуна імені Василя Чумака.

Мрійник загинув в імлісту київську ніч, а маленька комуна й досі живе в повітовім місті, де пахне Гоголем.

II

...Біля воріт написано: «в сєм доме проживаєт дворянін Гараєм».

...А коли на бруку дїтвора здїймає гамір, молодий поет Андрій (Андре) декламує з Чумака:

*Безнадійно. Є надія: ось, на цьому бруку.
Переможці. Піонери. Тисну вашу руку.*

Біля комуни проходять і тіні минулого – черниці чорні (тепер живуть невідомо де, а в монастирі церква й дитячий будинок).

Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як поросля.

Іноді сонце заверещить золотом, тоді на мозок спадає гаптований серпанок.

...До Андрія підходить Варвара й оповідає про яму – недалеко яма, куди черниці скидали колись «незаконних» немовлят: опороситься черниця й запричаститься тайни вбивства.

Підходить товаришка Валентина – високолоба (чудовий високий лоб... люблю високолобих. – М. Х.).

Валентина заїкається до Варвари:

– Ви пппрро це вже ка-а-азали.

А Варвара буркотить:

– Ну й казала, і ще скажу. Забула, значить.

Андрій наставляє вухо й уважно слухає. Варвара починає знову.

Отже, в комуні живуть ще такі особи: 1) Іван Іванов, 2) Же, 3) Мура (останні дві – Бобчинський і Добчинський: зріст), 4) Йосип Гордієнко – безпартійний (і Андрій безпартійний). Здається, всі.

Проте забув: коли теплінь, а в монастирському саду пахтить медом, у комуни завжди гніздиться сторонній люд. Словом, так: бувають товариші з сіл і губерніяльного міста. Зимою сторонніх мало.

А сьогодні весна. Розумієте? Буйна, арештантська весна. У-ух, щоб тобі... Сьогодні весна, мов голуба тянучка: їв би й дивився без кінця... – Д'єх, моя коханко. Дай, візьму тебе в свої залізні обійми: твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

...Прилетів традиційний соловей, порозчиняв вікна – правильно!

...А в ідальні дві дошки: чорна й червона. На чорній написано:

«Товаришка Же за буйство».

На червоній написано:

«Товариш Андре за»... (далі розвезено пальцем).

...Же – надто неспокійна. Же – циганочка, а Іванову співає:

– Мій симпампончик і вкраїнофільчик.

Тоді Мура каже:

– Ах, моншерамі, це ж моветон.

Розшифровую:

Іванов – пітерський слосар, а українську мову знає краще за українців. (Буває). Так міркує: нацсправа, мов уюн (це, здається, в Кавцько-

го), а на мову – плювати. «За якою наказуєте? За китайською? – Будь ласка!»

Але Іванов каже:

– У нас у Пітері так. Ми, пітерські, так. – Словом, авторитет Пітера непорушений. А Пітер – це Іванов.

Це, звичайно, що до публіцистики.

...Ну-с.

Же – циганочка. Очі інституткою й гадючкою до Іванова:

– Будь ласка, понюхайте оцей оселедець. Чи не почуваете тут буржуазного духу? А то хочемо ще купити.

Іванов знає жарти, але досить серйозно наказує:

– Щоб оселедців більш не купувати. Досить. Можна жити скромніш.

...У монастирським саду гримнув традиційний соловей. За монастирем заграло сонце в рожеві сурми. Мура каже (промова в ніс):

– Ан-дре.

Це так поважно, ніби в салоні графині Х. Але – це не так: тільки погляд маман, а взагалі – йолки зелені. І все.

...Нарешті комуна розійшлась на роботу. Залишились: Варвара й Андрій.

Тут і кінець другому розділові.

III

Варвара варить борщ на примусі, а Андрій чистить картоплю.

Рожеві ранкові сурми білють. Іде день і біла музика дня. Традиційний соловей змовк.

Над монастирем сонце.

Звичайно, Варвара буркотить:

– Ну, от: була у панів – робила. Тепер у комунії – і знову роби.

Андрій каже:

– Так ви не робіть, Варварушко. Ми й самі справимось.

– Не робіть! А хто ж обід зварить?! Га?!

– Ну, то робіть, Варварушко.

Хвилюється:

– Варварушко... Варварушко... Ні в яким разі й баста.

Ну-с...

Андрій раптом зривається з місця й мчить до столу.

Навздогін йому сміх:

Ага. Приспічило!

Андрій хапає папірець і олівець і нервово накидає нерівні літери. Це – поезія. Він увійшов у творчий екстаз. Суєтиться по кімнаті, спішить полетіти й бурмоче незрозумілі фрази.

А Варвара? О, Варвара спокійна, як курка на сідалі. Картоплю покинув? І біс із нею, з картоплею Приспічило – значить будуть гроші. О, Варвара це вже знає.

Коли до Варвари заходить сусідка, Варвара зводить хмуρο брови й пошепки каже їй, вказуючи на Андрія:

– Ви не думайте, що він абищо. Він не абищо, а ось...

І виймає з кишені Шевченків портрет.

– Знаєте хто? Це кобзар, значить. Товариш Шевченко, отой, що на сполкомі висить. А він (жест на Андрія), значить, під Шевченка пише разні пісні, скажемо, та інші прозвіденія.

...Андрій по кімнаті носиться. Варвара картоплю чистить. Борщ над примусом булькає. А за вікном повітове місто, де пахне Гоголем, і відходить за обрій слобожанська степова далечінь.

.....
...Да, ще про Гордієнка не сказав.

Добре, скажу.

IV

Йосип Гордієнко – хороший хлопець. Але – «педантична пунктуальність»: слова Бобчинського чи Добчинського – не пам'ятаю. Йосип, спец з Упродкому, завжди виголений і свіжий, мов хлоп'яча ковзалка.

...Це з його записної книжки: ...«Підвідділ гоління» (підсумок за п'ять років). 113 р. голився своєю бритвою, з них: 14 – на дворі (кімнату зайняли більшовики), 99 – у кімнаті; з цих 99 3 – порізався: 1 раз сам не знаю чому, а 2 рази забув помантачити бритву. 118 р. голився в місцевого цилюрника, що квартирує за Паланкою; з них 5 – в отряді: цилюрник одступав з червоною армією. І т. д. А це з відділу самоосвіти: 18 вересня прочитав 3 сторінки (такої-то) книги, звичайно, з марксизму, тоді ж одна година пішла на вивчання англійської мови для ознайомлення з тред'юніонами в оригіналах, звичайно, з марксистського погляду» й т. д.

...З другої кімнати чути:

– Товаришу Гордієнко.

Він підводиться й резонно підкреслює:

– У нас прізвище одкидається. Кажіть просто: товаришу Йосипе.

А Варвара підслухала й собі:

– Варваро. Йдїть-но сюди.

Варвара незадоволено:

– Можете виражатъся: товариш Варвара.

...Комуна гигоче, пес у сїнях (перелякався) гавкає, а Варвара сердито спльовує:

– А ще комунія... Тъху!

А над містом мчитьсѧ, як революція, молода весна. Зазирає в обивательські вікна, показує язика й летить далі.

...Д'єх, моя коханко. Дай, візьму тебе в свої залізнї обїями. Твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

V

П'ятий розділ пишу, заплющивши очі:

...Жила-була велика імперія – дроти, ліси, тракти. Сходились тракти, були станції, були допотопні надглядачі: гужевих трактів, гужевих станцій. Ідуть ліси, а там, десь у гущавині, дзвоники – це дрижула, поштові коні. Раптом дзвоники стихають – це злодії... А потім посунулись стовпи, за стовпами – шинки... А от іде до царя хохол із скаргою (це, здається, анекдот); узяв квач, уквачив... А далі ще станція, а за нею корчма... за лісами оселі, за оселями туман... І знову чути дзвоники...

...Це ж до чого? – Так собі.

...А з повітового міста, де пахне Гоголем, передають, що дехто з комуністів хазяйствичком обзавівся й будиночок збудував.

...«Е-е-єх, мамочко, заміж хочеться».

...Поле, поле й оберемки з сонця.

Пролітає весна, іде літо.

Комуна живе так: о 4 годині вдень, як курчата під квочку, в будинок, до себе.

А втім, високолоба Валентина рідко буває дома: на коростявих клячах через бандитські ліси тягнеться вона по волосній периферії – агітувати, організувати, інспектувати, інструктувати й ще «вати» й «вати».

Високолоба Валентина – завжінвідділом повпаркому.

Іванов каже:

І в Пітері б згодилась.

А Мура каже з апломбом:

Пітер – цитадель революції й форт його – Кронштадт.

...А Же ще не прийшла, замість чорної дошки (за буйство) комуна ухвалила: два рази зверх норми прати комунальне шмаття. Мура зазначає:

– Так і треба. Буде знати, сволочишка.

В комуні «сволочишка» – слово ласкательне, і буржуа тепер сволочами не називають, а називають так: «человеці в благоволенії».

...Коли всі сходяться – гармидер.

Мура кричить:

– Ан-дре!

.....

...А от про телефон так і забув сказати: в комуні є телефонний апарат без дроту.

Андрій підскакує до телефону, бере трубку і –

– Агов!

Мура з апломбом:

– Не агов, а альо! Всі:

– Ша!

– Ша!

...Тиша. Андрій голосно:

– Агов! Комуна:

– Агов!

Потім від телефону урочисто-надхненна промова:

– Ша. Переключка йде по соціалістичній федеративній радянській республіці... Відкіля? Ага, чую. Передавайте далі по лінії. Чумаківська комуна в бурю непівського лихоліття почуває себе твердо й непохитно. Комуна певна, що вона є шматок мудрого серця республіки. Капітан комуни, Іванов, салютує в усі кінці, в гнізда братерських комун федерації. Румпель у наших руках. Ганьба нудьгуючим. Смерть неврастенії. Комуна ще раз салютує своїм буйним переконанням: шлях важкий, але шлях до комунізму. Гряде час світової революції. Слава комунам федерації! Слава Чумаківській комуні!

В комуні крик:

– Слава!

– Слава!

Екзальтований Андрій скочив на стіл, приймає позу диригента й заводить:

– Чуєш, сурми заграли.

– Слава! Слава!

...А потім сідають пити чай... Монастирський годинник:

– Бов! Бов!

Із сходу надходить синя гроза. Півнеба обхопила важка хмара. Завмерли дерева. Ні шелесне. Далеко гримає, а блискавиці ріжуть безкраї степи.

Ой, буде горобина ніч! Буде!

...Мура похилила голову на Андрієве плече, а Андрій у задумі. Бідний хлопчисько: гігантські образи ріжуть його мозок – він поет. Завтра почуємо від нього чудову поезію «громовиця».

...Із сходу надходить синя гроза. Іванов сидить за ломберним столом, але там не карти, а звичайнісінькі інструкції: треба переробити й розіслати завтра по волостях.

Же:

– Іване! Подивись – гроза.

– Не мішай, Же.

Мура надхненно:

– Нещасна гроза. Коли б вона знала Івана, не одну б молонню послала сюди.

...А Варвара хреститься в куточку, щоб не бачили.

За столом усі, крім Валентини: Валентина в Дубівській волості на роботі.

Же язвить:

– Товаришу Йосипе. Відкіля це: «гонителі земства й анибали лібералізму»?

Гордієнко спокійно відповідає:

– Здається, записано... (виймає записну книжку)... Це з книги «за 12 лет» Вл. Ільїна (Н. Леніна), видання петроградської ради депутатів 1919 року, сторінка 157.

Іще говорить спокійно:

– Можна взнати й це, наприклад: «Ернст Геккель і Ернст Мах» – є розділ теж із книги Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», держ. видав. 1920 р. Або, скажімо, передмова до третього видання «Анти-Дюринг» написано... зараз скажу... Лондон, 23 травня 1894 року, цебто за три роки три з половиною місяці й один день пізніш мого народження.

Кімната не витримала – регіт.

Гордієнко спокійно п'є чай... Гроза йде.

VI

Валентина... ах, який у неї високий лоб, як башта (люблю високо-лобих. – М. Х.). Валентина несе обов'язки й начальника города, що одвели комуні за Зубівською левадою. А Іванов – начальник кампаній. Місяць має чотири тижні, а два з них призначається для кампаній. Наприклад, тиждень уборки червоноармійських казарм (іде вся комуна), тиждень марксистського знання й т. д.

...Бігли дні (в комуні завжди біжать дні). Вибивалась городина. Після обіду всі виходили на роботу до Зубівської левади. Андрій декламував свої експромти, Іванов підганяв комуну, а комуна кричала:

– Нещасний прикажчику... Геть комбурів!

А коли сонце розсипалось на далеких зелених гонах, а в монастирі дзвонили до вечерні, комуна становилась у два ряди й з піснями йшла містом додому.

Іванов ішов попереду й командував зводом, він же починав пісню. Одна рука в Іванова (забув сказати) висить: його ранило калединським снарядом, а другою рукою він розмахує в такт:

– Ать! Тва! Ать! Тва!

Іноді Же каже:

– А може пісень не треба?

Комуна в регіт:

– Браво! Же соромиться обивателів.

Тоді Же починає перша, і так дзвінко, що на тротуарах зупиняються.

Але от приїздить із волості Валентина. До Іванова:

– Іди сю-юди. Треббба по-о-орадитись.

Іванов:

– Кажи тут.

Валентина мнеться.

Звичайно, Андрій схоплюється й кричить несамовито:

– Це свинство. Чого тут не кажеш? Ховаєш од мене? Я цього не допущу! Я вимагаю, щоб од мене не було партійних тайн. Я все мушу знати. Це свинство.

(...Андрій безпартійний).

Потім він ще кричить і доказує, що йому треба все знати, інакше він не може орієнтуватися.

Підхоплюється Же:

– Це як орієнтуватися? А-ну?

Вмішується й Мура.

– Ан-дре!

Же:

– Ага, знаю як: шпигуни теж орієнтуються.

– Що?

Крик. Крик. Крик.

...А увечері на чорній дошці стоїть:

«Тов. Же за буйство».

...А Варвара ніяк не добере, з ким живе Андрій: чи з Же, чи з Мурою.

– Мама їх розбере.

...І знову біжать дні. Ясні дні відходять, приходять дощі. Комуна забиває чотири кімнати, а в двох ставить пічки-комбідки.

...Повітове місто погрузло в болото й із злістю дивиться на комуно.

Один раз на місяць підводяться підсумки роботи. Виникають жваві дискусії. Теоретичні висновки робить безпартійний Гордієнко, спец за Марксом, а практичні діагнози ставить Іванов. Хороби партії – коники вечорів. У комуні розв'язують питання, а потім у повіті проводять кампанії.

В дебатах приймає участь і Варвара. Вона сідає біля Іванова: авторитет безсумнівний – і дає такі поради:

– А я так скажу оце: недостойні мужики, щоб над ними голови стільки ламали. Не розуміє свого інтересу – цур йому пек. А то можна ще й панів присогласити: хай ще провчать.

Мура становиться в позу артиста:

– О, Цицероне. Твоїми устами тільки мед пити.

Буркотить Варвара:

– Ну, дзиго, хоч на хвилину змовкни.

Тоді Мура до Андрія:

– О, мій Андрію! Який пасаж!

І хилить свою пухку головку на обідране плече поетове.

...В монастирі знову дзвонять:

– Бов! Бов!

VII

Ну-с. І живе, значить, комуна біля монастиря, а в монастирі:

– Бов! Бов!

Біля вікон проходять черниці чорні – тіні минулого.

...Проїшла буйна, арештантська весна – арештантська юність.

Проїшло міцне літо – міцна мужність.

І прийшла старість – болото.

В тихих затишках міщанського добробуту шипить самовар, і сніться обивателеві бакалійні сні старосвітського галантерейного життя. ...Восени в повітовім місті, як ніколи, пахне Гоголем.

Після службових годин Гордієнко зудить Маркса, а Іванов носить з новими планами.

...А навкруги комуни сіро, тільки зрідка апельсиною шкуркою промайне сонце.

Коли обиватель проходить біля комуни й чує відтіля бадьорий сміх, він на момент зупиняється, ехидно посміхається й раптом зникає в темнім заулку.

А в комуні чути:

– Ей, ви, ребятоньки! Не забувайте, завтра починається тиждень заготовки палива!

Саме тоді Іванов прийшов додому надто пізно і зараз же ліг на кровать і одвернувся до стінки. Підійшла Валентина:

– Що з ттгобою?

Підлетіла й Же:

– Товаришу капітане, що це ви так довгенько?

Іванов мовчав, потім повернув лице. І почула комуна загробний голос:

– Друзі мої... винний... їй-богу, винний... Погода проклята... осінь проклята...

Же закричала:

– Хлопці, сюди! Скоріш! От так капітан! Біжіть комуна:

– Що там таке?

А вийшло, бачите, так (Іванов сам розповів): прийшов до одного спеца, а той випиває самий справжній спирт. Така взяла досада, а тут ще в «Комуністі» оголосили кампанію боротьби «з п'янством». Хотів був розбити пляшку на голові спецовій, а потім подумав... а тут, як нарочито, дощ дрібний... та нудний...

...На другий день, перший раз за все існування комуни, на чорній дошці стояло: «Тов. Іванов, капітан комуни, за...» (далі розвезено пальцем).

А втім, комуна цілком була задоволена з такого випадку, бо з цього часу всі вже зазнали солодкість чорної дошки.

На другий день Андрій стояв біля телефону й викрикував:

– Агов!

Звичайно, Мура виправляла:

– Не агов, а альо.

–...Агов! Слухайте, комуни, всяя федерації: капітан Іванов потерпів аварію...

Же перебиває:

– Ах, який ти! Хіба людина може потерпіти аварію?

За вікном дощ, а в монастирі: – Бов! Бов!

VIII

Комуна пережила й осінь.

Прийшла зима.

...Мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

...Уночі пішов перший сніг – посивіли вулиці.

...Здрастуйте, мої веселі сніжинки!

...Здрастуй, моя юність-метелице!

Пружисте тіло, пружиста думка.

Мороз.

Хо-ро-ше.

...А в кімнаті холоднувато. Комбідками не напалиш, та й палива мало.

Вікна злегка помережало лідяшками.

А за вікном метелять сніжинки, і ковзять перші сани. Весело біжить селянський коник по пухкій сніговій дорозі.

– Ей, братва, гайда розчищати сніг.

Шум. Гам. Крик.

І дзвенить мороз весіллям молодих голосів.

...Але –

– другий сніг приніс із собою й сум. Узнали, що Валентина завагітніла, а Валентину відкликають у центр на дуже відповідальну роботу. Валентина телеграфувала: «приїду через тиждень».

І рішила робити операцію. Але це так противно. Валентина згадувала яму, що біля комуни, і черниць. Іще було так противно.

Підходила Варвара й питала:

– Від кого ж це ти, голубонько? Невже від Івана? А може від Андрія?

Валентина:

– Ах, як вам не со-о-оромно!

А Же прийшла й сказала:

– Нічого, Валько, то не вбивство, коли цього вимагають інтереси суспільства.

Валентина:

– Не те, Же, нне те. Мммені нне того...

...Ну-с... Іще два тижні:

Туп! Туп!

...Стояв мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

...На сани сіли всі, вся комуна. Сів і Гордієнко – «пунктуальна педантичність».

Мороз кричав:

– Ан-дре.

І хилила Мура свою пухку головку на обідране плече поетове.

А Андрій розсипав у степ:

– Передавайте по лінії: Чумаківська комуна салютує в мороз: хай живе світова революція.

І одкликався мороз:

– Слава. Слава. Слава.

...А втім, Варвара так і не поїхала (одвозили Валентину). Одяг усі мали дуже легкий, а Варвара до того була ще й стара. До саней її не пустила сама Валентина.

Селянський коник весело біжить по пухкій сніговій дорозі.

Одступає монастир усе далі й далі – назад.

Їдемо в снігову даль.

.....

Ця комуна й зараз існує – вона на Слобожанщині.

НА ОЗЕРА

...Коли твій човен покинув осоння й захлопотів під парасолями старої лапастої верби (верба самотньо маячить серед глухої дичавини комишів), тоді ти помічаєш раптом, що небо ніколи не буває таке хрустально-голубе, як у серпні. І саме в цей момент життя запахне вранішнім запахом і ти думаєш: чи не повертається буря твоєї молодості?

Колись, мільйони років тому (чи то був сон?), тебе тривожили очі якоїсь романтизованої дівчини, і ти йшов у білий сад, ішов похитуючись, мов п'яний – така солодка путь була перед тобою. Ти падав на землю й безумствовав, бо ти згорав у пожарі першого неповторного кохання.

Але хіба ти думав, що все це ніколи не повернеться, і тільки раптом (під парасолями лапастої верби) перед очима твоїми вітром промчатися спогади? Хіба ти думав?

Так уклонись же цьому хрустально-голубому небу, що зробило бурю в твоїй душі і хоч на мить вивело на загублені доріжки твоєї юності.

А втім, життя таке барвисте, що кожному своя путь. Один сидить у б'єргальці й нюхає тютюновий дим за чашкою пива, другий фліртує десь з радянськими «мадам», третій мліє біля самовара й радіорупора останньої конструкції.

Я відпочиваю на полюванні, і тому покраса незнаних світів мені також відома, як і всякому фламариону.

В суботу я одягаю ботфорти, перекидаю через плече ремні патрон-таша, ягдаша й рушниці і кличу свою суку Нелі. Собака добре знає, в чому справа, і починає хвилюватись: лізе до мого обличчя, з вдячністю лиже мені руки й верещить. Тоді я одчиняю двері й дивлюсь на свого ірландського сетера. Але Нелі не піде без мене. Вона скалить зуби й кокетує тоненьким вереском.

– Що з вами? – запитую я. – На якій мові ви говорите? На мові паризьких кокоток? Дуже приємно! Ви питаєте, чи я розумію вас? () , безперечно! *Cela va sans dire!*

Нелі робить кілька плижків по кімнаті. Тоді я рішуче кінчаю з цією церемонією й іду з дому.

На вулиці ми беремо візника, і за півгодини я вже за городом, на товарній станції. Сюди подадуть дачний потяг на степові півстанки, і за кілька хвилин ми остаточно розпрощаємось із шумом міських вулиць.

І вже тут, на дальньому пероні, я починаю перероджуватись. Я забуваю сіреньке життя сіреньких болів і турбот, і пізнаю інший солодкий світ. Мені так легко на душі, ніби-то я ніколи не знав тоски й терзаній. Дух моїх прадідів оживає в мені, і я, безтурботний, дивлюся на землю з висоти птичого польоту. Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок.

Коли ми з Нелі приїжджаємо на станцію, там уже давно бродять ватаги мисливців, і давно вже верещать родичі мого сетера. Із степу летить бадьорий надвечірній вітерець і хвилює мені ніздрі. Нарешті подають потяг, і я лізу в мисливський вагон. Нелі махає хвостом і дивиться на мене ласкавими очима. Я розумію, в чому справа: вона просить допомогти їй зібратись на верхню полку.

– Добре! – кажу я їй підіймаю її.

У вагоні стоїть неймовірний шум. В одному закутку співають старовинних козацьких пісень, в другому – якийсь мисливець розповідає анекдоти. Тоді мені прокидається вовчий апетит, і я розгортаю пакунок.

– Ей, держи! Держи її, – кричать мисливці: то пробігла вагоном якась дівчина.

Нарешті потяг рушив. Перед очима промайнули кіоски, баби з яблуками (в вагоні страшенно пахне яблуками), промайнув семафор. Потяг вилітає в степ.

Коли місця біля вікон зайнято, я виймаю з згадаша Горація й перегортаю сторінки. Мій епікурейський настрій цілком відповідає віршам римського поета. Іноді я беру з собою тургеневські «Нотатки мисливця», але перечитую в них тільки ті абзаци, де автор малює природу. Діалоги я обминаю й обминаю все те, що не відповідає моему настроєві. Навіть на полюванні я не прислухаюсь до так званих «серйозних» розмов, і все, що я спостерігаю там, все воно світиться крізь рожевий димок моєї безтурботної епікурейської уяви. Сьогодні субота, завтра день відпочинку, і я тікаю від людей.

– Пробачте мені, дорогі друзі, – думаю я. – Але дозвольте забути про вас.

Потяг розриває простори й летить. Нарешті я бачу, що біля правого вікна звільнилось місце, і я поспішаю туди. Я притиснув чоло до шкла й дивлюся в степ. Сонце пливе кудись за ярки, і спокійні кургани стережуть спокій безмежності.

Тоді надходить задума, і переді мною виростає наш посьолок, батько-мисливець і той прекрасний вечір, коли я в перший раз поїхав з ним на полювання. Пам'ятаю, ми приїхали на луки вночі. Я думав, що це «Бежин луг». Десь хропли коні. Наша підвода зупинилась у комишах. Кобилу випустили на пашу, а самі лягли на віз. Я довго не спав. Були міради зір, і я довго мріяв і дивився в небо. Потім я заснув. Сон був короткий і тривожний. А розбуркав мене постріл. Батько вже стояв у комишах і зустрічав вранішній переліт. Парувала ріка, й десь загорався світанок. Пам'ятаю, я хотів тоді умерти – так прекрасно було й так билось моє молоде серце.

Але все це так давно було! Батько давно вже лежить у могилі, посьолок навіки зник з мого горизонту, і мені залишається тільки згадувати їх. Та й згадувати мені треба обережно, щоб хтось не помітив. Моя путь уже теж заламується до могили.

Нарешті потяг затримує ходу: попереду нас перша вілла й півстанок. Я одриваюся від шкла й сідаю на своє місце. Нелі положила лапу на свою голову й уважно дивиться на мене. Метушаться мисливці й біжать до дверей. Потяг зупинився.

– Вілла Стаховського! – кричить кондуктор.

Вилітають постаті – люди, собаки, вилітають клунки, і знову свисток. Потяг рушив, і знову біжать поля, луки й обрії.

На кожному півстанку лишається кілька мисливців. Що далі, то більше порожніє вагон. Я їду на дальній півстанок, на лиманські озера.

Напроти мене мовчки сидять селяни (в наш вагон уже заходять і сторонні люди). Тоді я звертаюся до них, і ми перекидаємось словами. Вони дивляться суворо й похмуро, і я почуваю себе ніяково, бо мені вже здається, що я в їхніх очах зайва людина, яка зовсім не потрібна суспільству і т. д., і т. ін. Але я поспішаю одігнати від себе ці думки й переконую себе, що це зовсім не так.

І от наближається лиман. Нелі хвилюється, і я здіймаю її з верхньої полки. Сонце ще стоїть на два метри від горизонту, і на вечірній переліт ми, очевидно, встигнемо. Ми зустрінемо його десь у дорозі, на степових озерах.

– Ви де будете? – питає мені якийсь мисливець.

На Триватому! – відповідаю я.

Діалоги коротенькі, бо тепер уже не до розмов. Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще регоче на весь вагон і з захопленням розповідає, як він сварився із жінкою перед виїздом. Вона, мовляв, страшенно репетує й завжди не пускає його. Біля робітника стоїть його синок і усміхається. Ця парочка мене завжди зворушує. Але, коли потяг прогрімить залізничним мостом, я вже збираюсь і спішу на ганок.

Нарешті замаячив і наш півстанок. Потяг пішов поволі й зупинився. Ми висипаємо на перон. За станційними будівлями вже стоять підводи, і тихо іржуть коні. Частина мисливців почвாலала пішки, частина сідає на вози й їде на лиман.

Мене завжди зустрічає бабуся із мисливської хати.

– Ах ти, моє соколятко! – говорить вона й влаштовує на возі сіно.

Я тисну бабусі руку, розпитую, що, як і сідаю на воза. Туди ж плигає й Нелі. Ми рушаємо в степ. Рушають і інші підводи – з криком, гамом і піснями. Потяг заревів в останній раз. Потім майнув чорним хвостом і зник за поворотом. Станція осиротіла. Але я ще поглядаю на неї. Інші мисливці, очевидно, не цікавляться цим забутим степовим півстанком. Мене ж він завжди тривожить і викликає багато сподів. Я взагалі не можу спокійно дивитись на станцію, бо по станціях пройшла вся буря горожанської війни. На станціях так недавно люди вміли вмирати, і вони вміли так надзвичайно жити.

– Ну, розкажуй, синку, що там у вас у горі, – каже бабуся й тут же, не дочекавшись мого оповідання, починає виливати свої селянські болі й радості.

– Ну, а як же дід Зідул? – питаю я про її чоловіка.

Що ж Зідул? Зідул, мовляв, шкандибає потроху. Вчора був там-то, сьогодні їздив по сіно. Приходила сваха, трохи випили. І бабуся регоче. Вона теж любить випити, і особливо в компанії.

Тоді переді мною виростають милі й далекі постаті Пульхерії Івановни й Афанасія Івановича, що так тривожили колись Гоголя. Я думаю, що ці постаті безсмертні й що Зідул і бабуся – це тільки варіації одного і того ж типу.

Навколо нас фантастичний степ. Гостро пахнуть бур'яни. Бабуся поганяє коника.

Тоді я бачу мертві краї, «старосвітських поміщиків» і гоголівських старичків. Я бачу Пульхерію Івановну, Афанасія Івановича і їхній домик. Він стоїть тепер (чомусь) над кручею. Внизу духмяна ріка, далі піски, як нова Сахара. Збоку стоять Сорочинці – ті краї, де блукала

колись «червона свитка». Ліворуч – сам славетний Миргород. Коли ясна погода, за кучугурами, крізь марево, гоголівський край, як на долоні.

Мені здається, що я теж бував у Афанасія Івановича. Тут живе тепер його якась троюрідна праправнучка. Вона глуха, столітня й тихо доживає вік, і домок теж похилився під вагою віків – от-от завалиться. Праправнучку не зачепили наші осінні м'ятежі. Тільки там, у старій халупі з химерною вивіскою «сільська рада» та в бур'янах на майдані метушиться чуже життя – то піонери і якісь ще комольці тривожать старосвітську мертвоту. І чути – ще повелись комісари. Але не з тих часів, коли в ніч під Різдво чорт сховав місяць у кишеню, а зовсім інші, незнані. До Афанасія Івановича, власне до його глухої праправнучки (старичка давно-давно нема, тільки чебрець на могилі пахне), приходять зрідка десятник. Проте й він зветься тепер сільським вивіскодавцем.

Біжить коник. Бабуся раптом заспівала. Вона заспівала своїм старечим голосом:

– Ой, на горі та женці жнуть,

А попід горою, попід зеленою козаки йдуть...

Тоді переді мною знову виростають забуті постаті й деталі. Я бачу древні етажерки, що на них під густим серпанком пилу лежать старовинні пожовклі книги, чую, як хрипить годинник своєю старовинною зозулею. Чи не Пульхерія Івановна так тепло глянула на мене? Чи не Афанасій Іванович киває мені з вогкого кутка?..

– Чиї це дині так запахли мені? – думаю я.

Ми їхали повз баштан. Загавкав собака, і я прокинувся від задуми. Моя бабуся аж заливається своєю піснею. Попереду нас маячать підводи.

Ми вже проїхали верстви три, і я прошу бабусю зупинити коня. Вона зупиняє, і ми з Нелі йдемо в бік. Ми наказали нашій бабусі зробити нам вечерю й зустріти нас на порозі своєї хатки. Відци до лиману дві верстви, і ми з Нелі дійдемо пішки. Зараз ми йдемо на степове озерце, що праворуч, і там постоїмо на вечірньому перельоті. Ми йдемо на надплесне, що його вже тепер нема. Як і багато степових озер, воно навіки зникло з мого мисливського горизонту. Щороку я гублю радісні води, а за ними всихають і рештки струнких комишів та пишних осок. І на мою вразливу душу злітають метелики жури, бо ж так нещадно, так недавно все це було.

Я любив зустрічати вечірні перельоти на цьому озері. Коли на дальню ріку спадали липкі тумани й води тихо парували на захід, тоді вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси – туди, за Атлантику, за океан. Надходив вечір. Моя старосвітська бабуся годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір вітряків, минала цвинтар і пересікала даль біля багаття, що раптом спалахувало серед степу. Тоді на глухому півстанку кричав паровик, і пролітала стьожка огнів. Нарешті надходило надплесне. Я стягував на ботфортах ремні й брів у болото. Сторожева стоянка була на сході, так що переді мною стояло все озеро, і було воно в багрянцях вечорової зорі. Над озером пливла м'яка й тендітна тиша. І тоді в селі дзвонили до вечірні. На небі вже булькали зорі, і із степу йшов легкий димок пожарища. Починався переліт. Таємними кажанами носились над водою чирята. Моя «бельгійка» раз-у-раз розривала пострілом матовий присмерк...

Це були чудові вечори, і я їх ніколи не забуду. Але надплесне вже давно висохло. Вже давно там, де пахли осоки, й своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор. І тільки я, як невгомний дон Квізадо, все шукаю нових ілюзій до нових невідомих берегів.

.....

...Нелі захвилювалась і раптом зробила стійку. Зірвавсь перепел. Я вистрілив і промазав. Нелі повернула голову й докірливо подивилась на мене. Вона так докірливо дивиться на мене, що я мимо волі переводжу очі в інший бік: мені соромно. О, Нелі вміє присоромити свого двоногого товариша!.. Тоді ми йдемо до озера мовчки. Я ніяк не наважусь поласкати свою суку, а вона теж почуває себе ніяково. І тільки другий вдаль постріл остаточно помирить нас.

Сонце вже лежить на горизонті грандіозною червоною трояндою і збирається на ночівлю. По степу метушаться маленькі вітерці. З далекого села зрідка долітають парубочі й дівочі вигуки.

– Бац! Бац! – чую я навкруги.

Потім сонце ховається, і тільки ледве помітний слід його залишається на заході. Я ще кілька разів «промазав», але я вже не бачу очей моєї Нелі, і до того ж на ягданні мені висить двоє чирят. І потім я давно вже не стежу за перельотом – я слухаю степ. Постріли рідіють і, нарешті, їх не чути. Перельот скінчився. Наді мною стоїть зоряне небо, і десь блимають степові огні.

– Нелі! – кличу я суку, і ми поволі йдемо до лиману – туди, де нас зустріне бабуся і її пахуча вечеря.

Дві верстви ми проходимо скоро. От уже ми дійшли оселі й бредемо глухою вулицею. Гавкають собаки, по хатах жевріють каганці. Ми обминаємо старовинну козацьку церкву. Десять кахикають парубки й верещать під повітками дівчата.

Нарешті ми бачимо хату наших старосвітських друзів. Біля хвіртки нас зустрічає дідусь Зідул.

– Здрастуйте! – каже він. – З качками вас... Чи, може, не пощастило?

Я передаю йому двох чирят. Але він хитає головою і скаржиться: раніш, бувало, як зробиш один постріл – то й десять качок, а тепер тільки порох переводиш. Це – традиційна зустріч, і я на неї, як завжди, «підтакую».

Тоді ми йдемо до хати, і на порозі нас зустрічає бабуся. В хаті пахне смачним борщем. Я виймаю з згадаша фляжку з горілкою, і ми сідаємо вечеряти. Зідул інформує мене, як стоїть справа з лиманськими озерами. Завжди буває так, що «вчора» було страшенно багато дичини, а сьогодні «щось» мало. Тоді я питаю, скільки ж Зідул «вчора взяв». Дід зітхає й каже:

– Та одного поганенького куличка.

– В чому ж справа? – питаю я.

А справа, бачите, в тому, що йому вже перестали очі служити. З такими очима, мовляв, багато не вб'єш. Потім він розповідає мені кілька мисливських анекдотів. Ці анекдоти я чую вже в сотий раз, але я їх вислухав і тепер з охотою. Зідул завжди розповідає їх, як правду, і мені хочеться йому вірити. Мені так хочеться вірити, що я нарешті й вірю.

– Це ж така наївна брехня, і стільки в ній наївної дитячої правди, – думаю я парадоксами.

Нарешті фляжка моя порожня. До мене тиснетесь Нелі, і я їй кидаю два шматочки м'яса. Вона з подякою дивиться на мене й лягає біля моїх ніг.

На дзвіниці дзвонар б'є одинадцять. Тоді бабуся вносить у кімнату соломку, і я лягаю на ній.

Завтра, ледве засіріє, Зідул підійде до мене й скаже підводитись. Ми заберемо рушницю й помандруємо на озера. А сьогодні я лежу на соломі, і мої мислі плывуть по хатці моїх старосвітських друзів.

– У чому справа? – думаю я. – Чому я з такою світлою радістю їду сюди?

Але відповіді я не найду. В кутку вистукує цвіркун, десь на вулиці співають дівчата – і все це як якась дитяча казка. Мислі мені в'яліють, і я починаю засинати. І тоді приходить мені думка, що мої старосвітські друзі просто туман фантастики, що вони зовсім не живі люди, що це тільки тіні справжньої людини.

– Цебто? – знову запитую себе. – Виходить, що мій відпочинок – це не що інше, як порожнє й мертве місце в моєму коротенькому житті?

Але й тепер я не найду відповіді. Мислі мені зовсім зів'яли. Збоку шарудить солома – очевидно, кошеня блукає по хаті. Крізь сон я бачу клаптик зоряного неба й лежачі силуети моїх старосвітських друзів...

...Але на світанку я підводжуся бадьорий і веселий і з надією дивлюся на бабусю й Зідула.

– Ну, Нелі, сьогодні пополюємо на славу, – кажу я ірландці, і ми йдемо за дідом. Нас випроводжає, як і завжди, наша мила бабуся. Тоді кричать півні й стихають парубочі вигуки.

Зітхає півтемрява. Ми довго йдемо вуличками. Зідул пахтить люлькою й мовчить. Нас обминають хатки, повітки. Де-не-де знову жевріють каганці. Нарешті ми виходимо в степ, і тоді перед нами блищить матове срібло озер. Ми вже на лимані. За кілька хвилин я буду з Нелі різати човном тиху поверхню комишуватих вод.

– А ранок добрий! – каже Зідул. – Качки підуть із сходу.

Тоді десь уже розривається постріл, і луна біжить на озера. Ми прискорюємо крок. Свіжий вітерець ласкає наші обличчя. Нарешті під ногами забулькало. Мій старосвітський друг передає мені весло, кладе в човен соломі, і за хвилину я на воді.

Десь просвистіли чирята. Десь закричав кулик. Нелі тихо заверещала. Тоді я глибоко, на всі легені, зітхаю й починаю свою напівфантастичну путь.

БАРАКИ, ЩО ЗА МІСТОМ

I

Юхим підійшов до паркана й прочитав такий плакат:

ТОВАРИШІ!

Тероризуйте тил ворога!

Бийте німчуру! Бийте гайдамаччину!

Наше військо недалеко.

Хто не з нами, той проти нас.

Підпільний ревком

Д'ех! Мать твою бог любив!

І тут же Юхим подумав про Мазія:

– Так... Розуміємо... Ну, держись, Мазію! Пасмотрим твою ухватку.

Потім заложив руки в кишені і, посвистуючи, пішов до бараків.

Це було вдень.

II

Розсипається небесний дріб по даху, й співають ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

Тиха осіння ніч, коли темно, як сажа, а десь запізнився невідомий птах вилетіти на південь.

Над бараками ліхтар примружив своє старече око, засльозився, з сумом дивиться на провалля. Біля города присіли бараки, а далі ховаються провалля, де навалено сміття з міських будівель, з помийних ям.

А цвинтар, що праворуч, зарився в стоси жовтого листя, і по коліна загрузли могильні верби...

Ну, і прислухався Мазій, санітар барачний, і чути було – шарудять у листях мишенята дощовитої осені.

То падають дрібненькі горошинки, щоб напоїти землю невеселим сумом.

Холодно.

Вітер іде широкою вулицею, добігає до бараків і тоді з важким духом трупів несеться до провалля, щоб заритися в сміття.

До бараків, у двір, крізь ворота просунулись рейки, що провели в п'ятнадцятому році, коли з далеких сопок Галичини повезли ранених.

Але зараз не видно рейок – темно, як сажа.

...Ах, Німеччино, Німеччино! Кожного дня заганяєм у ворота чотири-п'ять вагонів напівтрупів, і бараки повні до неможливості.

Тягнуться потяги без станцій, без води, без хліба на батьківщину – і приходять потяги до бараків.

...І от до Мазія прибіг Юхим, кинув спржогога:

– Ну, єсть плакат!

– Що кажеш, Юхиме?

Мазій дивиться двома ярками. Від нього йде труповий дух.

– Кажу – прояви себе!

І розповів: треба товаришам підсобити. Одним словом, приштокати.

Мазій думає не довго, і вже гудить голосом польової порожнечі:

– Це можна... Чого ж не можна?

Юхим подивився непевним поглядом:

– А не брешеш?

– Навіщо брехати?

– Ну, тоді слухай: давай канкретно абсудим. Скажемо так: зробити треба. Це ясно. А як зробити – подивимось. Згодний?

– Згодний.

– Дивись... Щоб, значить, вийшло все в акурат і нікаторої зміни від тібе не було.

...Отже, в цю ніч ухвалили так: одного обов'язково приштокати, а далі буде видно.

.....

Окупація – слово не наше, і прийшло воно з темних країв, щоб захмарити наше блакитне небо.

Ходять по городу каски, суворо дивиться голуба одіж.

Не голубіють дні.

Мовчки бунтують вулиці, мовчки бунтує завод.

І порожньо очам, мов о дванадцятій годині ночі в обложеному місті.

Мочить дощ і шлики з червоними китицями й червоними поверхами. Звичайно, з наших.

Але чорно на душі.

І шкірить зуби почуття помсти, і хочеться клацнути.

...Окупація – слово не наше.

.....

Від Мазія Юхим пішов до Оришки. Були у неї інші санітари, так би мовити товариші Юхимові.

«Разговори розговорювали».

Говорили про доктора – старшого лікаря та про інше.

Ну, і лаяли – всіх лаяли. Навіть мерців і хорих.

Сказав один:

– А не помічаєте, хлопці, як старший лікар почав хвостом крутити? Це не спроста.

Юхим наставив вухо.

Невже і він прочитав плакат?

Гм!

І чогось образився:

– Понімаєш, «хвостом круте». Думаєш, тібе спужався?

Регочеться санітар:

– Що це ти, Юхимушко, чи не з Мазієм побував?

Здригнув Юхим: «в акурат влучив»:

– Перехрестись. Який міне антирес?

– Та хто його знає! Мазій чоловік темний...

А другий розповів:

– Проходжу це я, братці, біля кладовиська. Дивлюсь – щось блукає там. Перелякався я, бо темно було. А потім кричу: «хто там такий?» Не відкликається. Взяв я тоді на бугайця: «Хто там такий? Стріляти буду». Не відкликається і йде до мене. Конче перелякався я, але стою. Коли це підходить. Дивлюсь – Мазій. «Чого ти тут шляєшся?» «Могилу, каже, рив». «Це уночі»? «А не все одно: завтра ж знову штук двадцять закопаємо». Отакий!

– Та то його, мабуть, мерці збили з пантелику. Уже нічого йому не страшно.

– Воно так. Та його вже страшно становиться.

Юхим заспокоївся й покликав у сніни Оришку.

Така й така історія. Думаємо одного приштокати. Сам бачив плакат. Оришка:

– Ну їх до чортової матери! Не зв'язуйся. Коли б чого не вийшло.

Юхим поважно узявся в боки:

– Сайдьоть! Лиш би тібе турботи не було.

А потім пожартував:

– Міне що – як треба, то й жисті рішусь. Пайдьош на похорон, музика грає марша...

Отже говорили ще й про іншу справу, бо помітив Юхим, що Оришка підморгувала комусь.

– Ти гляди, щоб нікаторої зміни. Нащот зміни я чоловік пронзительной.

Оришка в знемозі похилилась Юхимові на груди...

А за дверима ринви співали одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

III

Чи не здається вам, що ми вже давно в бараках, де труповий дух? Га?

Суєта. Суєта. Суєта.

Хіба можна кожного зводити у ванну після довгої дороги без станцій?

...Потім рили величезні ями й кидали туди необмиті, чорні, виснажені цурпалки живого м'яса.

Не чекали й смерті – валили на підводи й везли на цвинтар. Везли на цвинтар наших полонених, що були в Німеччині.

Отже, праця на дві зміни.

Лікарі ходять по палатах розгублені, сестри й служанки без ніг.

Носії. Носії. Носії.

...Мазій і Юхим теж.

І через край переливається в палатах стогін – чорний, смердючий. І вовтузяться люди й шукають виходу, ніби пацюки, що попали в раковину з рідким калом.

Душить труповий дух.

Не чути сміху в палатах.

Але не можна весь час у такій задусі. Виходять на повітря й з жагою ссуть його, як телята материні груди.

...Пройшла Оришка. До Юхима каже:

– Це не завод пахне.

А Юхим вуглем стоїть, думає:

– Без сумління.

І Мазія очима шукає.

...Палатські служанки ліками пахнуть, і все це народ, так би мовити, під знаком запитання.

Ядерні баби, звикли жирувати з хорими, і пухкі та смачні, не дарма на «хорих» порціях одгодовуються.

Котлети, а не баби!

От і з Юхимом: нежонатий хлопець, а підморгує не одно бабське око.
...Ну, а Оришка уїдлива, шоколадна баба. Одразу до своєї палати
принадила («карі глазки, де ви скрились? Міне заставили страждать»).

Оришка в аптеці крутиться. «Дохтурь!»

Як нема фельдшера, то й сама ліків дасть:

– Що вам потребується? Оліум ріціні?

Й регочеться.

– Ги! Ги!

Хоч окуляри на носа натягай.

–...У-ух, ти! Шльондро непідтикана! У Хранцію надумала їхати,
чи що?

Іще гигоче, шоколадна, а груди, ніби холодець, тіпаються.

...Набачив Юхим Мазія – покликав, убік одвів.

– Ну, що? Може, передумав?

Мазій на цибатих ногах до сонця тягнеться, баньками з безодень
виблискує.

Що він думає, ця малпа з зоологічного? А говорить спокійно, наче
дитина конфету ссе.

Напевне, від трупового духу заморока найшла.

– Згарбаємо – не писне!

Юхим хвилюється:

– Завела сорока про Якова. Ти ділом говори. Що за манера?

От падаздрігельной!

Одрубав Мазій:

– Не віриш, то йди!

Заблимали очі:

– Міне усьо одно. Підсобити треба товаришам. Возьми в уніман-
ня... А ти вола, мабуть, перетягнеш... Значить, сьогодні?

...А увечері зійшлись біля Оришчиної кімнати.

– Все готове?

– Все.

Тоді вже насувалось сіре рядно осіннього вечора.

Пішли до Оришки: поки стемніє.

Оришка з Юхимом жартувала на кроваті. Борюкались.

Мазій пахтів цигаркою на палатській лаві – білій з голубиним по-
блиском.

В Оришки не очі – поросята кувікають.

Натягнула на Юхима млинця (кашкета, цебто) і на вухо телеграфує:

– Нащо цього привів? Погратися не дає. Ги! Ги!

Взяв Юхим Оришчине вухо в зуби:

– Мовчи! Хай сидить. Поспіємо.

Від борюкання кімната повна спеки. Оришка, мов сонце, що за обрій перевалює.

П'ють воду, прицмокують.

Потім відпочивали. Каже Оришка:

– Чого ти, Мазію, такий непривітливий?

Мазій у вікно дивиться, де огні по бараках ходять – хорих переносять.

Мовчить. Як пугач.

– Скоро год у нас, а все однаковою!

Це Оришка, і проглинула:

– Кажуть, з мерцями приятелюєш. Ги! Ги!

Мовчить Мазій. Безодні у вікно вставив.

...Ще пожартували.

І от вечір провалився в темряву.

Юхим заюртався:

– Мабуть, ходім!

Підвелись. А Оришка Юхимові підморгує, щоб спати приходив.

«Тяжелое положение: мужчин война перевела».

От...

Та, бачите, на дворі гомін глухий пішов.

Наставили вуха.

Оришка:

– Кличуть... Неначе, як хорих привезли.

І крикнуло за вікном:

– Виходь!

Юхим досадливо махнув рукою:

– Подаждьош, не пужар!..

...Зійшли з ганку в багно. Двір увесь шумить. Поліз в кашкет Юхим:

– Ховай струмент. Діла сьогодні не буде.

Пішли за натовпом до рейок.

...А під навісом, де вагони, – лампи та свічки бігають.

Сунеться з вагонів скигління й іде в болото.

Метушився вартовий лікар:

– А ну, хлопці, дружніш!

А хлопці й так ледве ходять. Учора цілу ніч носили цурпалки живого людського м'яса.

В палатах повно. Вже ніде ставити носилки.

– Отже «дружніш». Підожди, скоро вже прийдуть, загетьманують.

...У палатах крик:

– Куди несете? Ніде. Несіть у шосту.

– Там уже наставили.

– Ну, в десяту.

– А... йди від гріха... мать твою так! Чого там язиком ляскати?

...Тільки ринви співають пісню в переливах легкого дзвону.

–...Земляче! А, земляче! Дай, друже, водички!

Мазій наставив свої глибокі ярки.

– Багато вас... Все одно завтра в яму. Хорий з жахом подивився на Мазія й заскиглив. Підбіг Юхим:

– Сматри!

І послав кудись у повітря «в бога і богородицю».

Пахло трупами.

IV

Цвинтар – невеселе місце в нашій республіці.

В'януть трави біля могил.

Зализує на могилах свої рани осіннє сонце, потім крутить хвостом і ховається за небесним тином.

Уранці копали братерську могилу.

Гризуть мотики землю, а лопати навалюють велику сопку, і дивимося на неї з сумом.

...Мазій стоїть з мотикою в ямі, а Юхим – з лопатою нагорі.

Інші пішли обідати.

– От дух, аж сюди чути, – сказав Мазій.

Сказав незадоволено Юхим:

– Не могу я більш терпіти, вашого духу слухати.

І дивиться на Мазія:

– Розумієш: треба завод одкривати. Надоїло міне. Хіба це робота з мерцями? Так, недоразумення.

Потім говорили про сьогоднішній нальот. Так би мовити, про діло плакатне.

...Летить від кирки земля, бризками розсипається.

Росте сопка біля ями.

Сонце востаннє крутнуло хвостом і пішло в безвість.

Пішли й грабарі. Яма була готова.

Глибокої ночі піде сюди важкий труповий дух.

Смеркає.

Смеркло.

Від бараків відходять захмарені заулки. Темніє в кварталах – ліхтарів нема, а будинки сиротливі, непривітливі.

...Юхим і Мазій цілу ніч вільні – копали.

Повечеряли й пішли.

Мазій ступає від бараків кішкою, в довгих незграбних ногах оксамит. Щоб не чути, щоб вийти до заводських воріт кішкою.

Юхим каже в долоню:

– Ша!

А сам спотикається, як монополька.

...За десять кварталів – свисток. Пішов по кварталах, і тільки за проваллям стих.

Зупинилися. Прилипли до паркану.

Мазій дивиться двома безоднями – очі глибоко пішли під лоб, тільки блиск майорить.

Борода чорна, як ніч.

У Юхима усики з kota. На голові кепі млинцем.

– Ну, от і дивись унімательно. Як підійдемо до пекарні, то й абсуди свайой головою.

Мазій струснув із свитки дощ. Мовчав.

А Юхим кулеметив.

Витяг з багна ногу, – багно крюкнуло.

– Здоровий ти мужик і в арманську був. А тут ради салідарності. Я, брате мій, кательщиком був. Салідарність – первое діло.

Мазій брав сажени кроки, і знову багно крюкнуло... Біля пекарні розлетілись вулиці, а далі хмурі димарі на чатах.

Уже видно. І видно ще на чатах каску. По дошках провалюється гул кроків – розмірено, мов маятник.

Через плече гвинтівка.

– Бачиш? Ну, тепер прояви себе. Ти їхню манеру зучив.

Відповів спокійно, як дощ:

– Що ж, діло ясне: зайдемо з того кінця – і не писне.

Юхим потер руки.

...Із заводу зрідка спотикаються молотки... А може то кузня, що край села стоїть?

Завод іще жевріє, тільки готується вмирати, коли змовкне останній цех.

Юхим з погордою сказав:

– Кательщики. Це тобі не село: підложив бабу під бік і спи. Тут не засньош!

...Чорти його знають: все-таки боязко. Скільки не говори, а треба ж і діло робити. Д'ех, мати твою бог любив! Націлився вже Юхим лізти, та Мазій тут зашепотів щось.

– Ну?

Сказав суворо й уперто:

– Ото ж тепер мене слухай.

– Ну?

– От тобі й «ну». Юхим затривожився:

– Що ти такий падазрительной... От манера!

Каже Мазій спокійно:

– Цього чоловіка ти мені даси.

– Це того?

– Та його ж. Повеселішав.

– Бери без сумлення.

– Втім то й річ: допомагати прийдеться. До ями потягнемо. Треба хоч одного живого зарити.

Юхим витріщив очі.

Юхим не розуміє.

А Мазій рішуче одрізав:

– Не хочеш, то я піду додому. Не буду й руки каляти.

Замжичило дрібно й холодно.

От історія! Думав-думав, а думи ніяк не йдуть.

Випалив:

– Сатана ти, а не людина. Не можу я на таке діло піти. А піду.

Потому, як я чувствую, паддержку треба.

Крізь мжичку чути було, як провалювався по дошках гул кроків.

...Мазій поліз.

А за ним поліз і Юхим.

Раптом біля заводу стихло.

Тротуар замовк.

.....

Ну, і що ж? Як же далі?

Далі зв'язали віжками, забили хусткою рота й потягли живе тіло по вулиці, а потім по завулках.

Звичайно, притягли на цвинтар до тієї ями, що рили вдень.

А яму вже зарили, свіжа могила стоїть.

Чули – од'їхала фура.

Колеса відходили по бруку.

Коли розрили свіжу сопку, з могили ще плазував кволий стогін.

То цурпалки живого м'яса, що все одно скоро підуть у вічність.
 ...Смерділо трупами. Мазій поставив над ямою зв'язану голубу
 людину й штовхнув її.

Гупнуло.

Застогнало.

Ну, і діла!.. Мать твою в боженят піднебесних!

Засипали.

Сказав Юхим:

– Сволоч ти і квит!

...Повернулись захмарені заулки.

Крюкало болото.

Підступали бараки й важкий труповий дух.

В палатах бігали огники.

Але то – не весело. Що тут казати – не весело.

Десь далеко за городом стогнало літо. Мабуть, умирало на чорних
 ланах.

...Д'єх! Не голубіє на душі!

І праворуч Дніпра, і ліворуч Дніпра.

І похилила в розпуці свою голову моя мила Слобожанщина, щоб
 слухати свою зажурну осінь.

...Рипнули перелякано ворота у барачний двір... А далеко гуділо
 радіо на тисячі гін про журбу нашої невеселої країни.

V

Дощ ущух.

Світанок йшов із сходу ледаче, довго. Потім брів сірий день, зази-
 раючи в калюжі.

Хмари низько стояли над самотніми бараками.

Хмари придавили одним краєм західні квартали міста.

...З города тягнулись клячі з калом.

Ну, а від заводських воріт сунувся натовп голубих людей.

Попереду біг гладкий собака з обірваними вухами. Іноді собака
 зупинявся, нюхав землю, тоді зупинялися й люди.

Але це на момент.

Ішли далі.

І от – Юхим ускочив до Мазія.

– Шукають... з собакою... Мазій спокійно сказав:

– Хай шукають.

– Ну, а як найдуть?

– Не найдуть.

...Юхим побіг до Оришки.

Баба в обійми його:

– Ходім, Юхиме, пограємось.

Оришка вартувала всю ніч. Недавно з ліжка підвелась.

Пахне від неї ліками й ядерним бабським тілом – пухким та солодким, як медяник.

Одштовхнув Оришку:

– Куди там гратися... З собакою.

І заметушився по кімнаті.

Оришка розіпріла – сон солодкий. Очі поросятами кувікають.

– Та що таке?

Розповів Юхим: так то й так то – біда.

Перелякалася баба. Спідницю схопила. Одягається. Дивиться у вікно.

Видно –

бігає собака на цвинтарі, а потім біля свіжої могили гавкає.

Гавкає, не відходить.

І розривають уже голубі люди свіжу сопку.

Скрикнула Оришка:

– Боже милосердний! Червоні шлики вже бараки оточили.

Ну, і спека!

Зовсім збожеволіла – до старшого лікаря посилає. Впросити, значиться.

– Тьху! От хранзоля дурна.

Ще побіг до Мазія, а той, як папуга, завів:

– Не найдуть!

Що тут робити? Вилаявся в «бога й у богородицю» та й пішов у палати. От.

...А на цвинтарі вже вирили чоловіка голубого, і барачний лікар так визнав: умер від задухи, отож живим закопали.

І рветься вже собака до бараків, нюхом чує, де злодії.

Пустили собаку. І самі пішли.

Із старшим-голубим барачний лікар іде.

І вже виганяють з палат.

– Ста-нов-и-ись!

Отже по-солдатському: становись.

Збились у купу санітари й санітарки.

Не так. У шерехи треба.

Гомоніли. Гомоніли.

Гомін стих.

Держали собаку за нашійника, а потім пустили.

Знову пішов дощ, у калюжах булькає.

Обнюхає собака кожного – мовчить.

А добігла до Мазія – загавкала.

Вивели Мазія з шереди.

...Ех, Юхиме! Юхиме!

Загавкала й біля Юхима.

– Виходь!

Потім повели до старшого лікаря допит чинити.

Юхим каже:

– Нічого не знаю.

А Мазій ярками подивився й байдуже кинув:

– Ну-да, живого закопали.

...Вивели їх у двір і повели в місто.

Дощ знову вщух.

.....

Було це тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до тиші. Город спав.

Тільки тротуари де-не-де глухо одмірювали кроки вартових.

...Втретє розривали свіжу могилу, що на цвинтарі біля бараків.

Струпішали цурпалки людського тіла.

Сморід.

Не чути було, як співали ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

А збоку шаруділи в листях мишенята дощовитої осені.

Крізь туман бараків майже не видно. Видно постаті край ями.

Верби йдуть за місто до провалля, де вмирає літо.

І от – біля ями із зв'язаними руками стоять – Юхим і Мазій.

Ясно? Скільки шликів? – Ховає туман.

До Юхима:

– Ну, кажи: жидам продався?

Мовчанка.

– Ух, ти! Жидовська пика!

Важкий кулак гупнув в обличчя. Одскочив убік, став біля верби.

Це – Юхим.

...Коли могилу розрили, біля ями поставили Мазія.

– Лізь!

Усяка буває смерть, це зрозуміло, і буває смерть, коли від неї смердять трупами.

Промайнула мисль.

Юхим зиркнув на яму і кинувся в туман.

Де руки? Нема рук!

...Бац!

І затріпотіло живе серце, а потім луснуло.

Кров поточилась у листя.

Іще чути було:

– Ух ти, жидовська пико!

...Над цвинтарем проходив туман важкий – осінній.

...Всяка буває смерть, і буває, коли від неї смердять трупами.

– Лізь!

Мазій подивився безоднями в туман і поліз у яму, в гору людського м'яса.

...Це було тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до осінньої брудної тиші.

...Дощ знову вщух...

СВИНЯ

I

Це каже зоологія:

«...має сорок чотири зуби. *Sus domesticus*: йоркширська, темворст, суфолькська, есекська іще багато. І ще: *sus scrofa*: дик, вепер – є в Азії, залишився і в Європі».

Іще треба розповісти про Карла Івановича і про Хаю – між іншим, а про свиню буду говорити потім.

А тепер іще про будинок, а може ще про кого-небудь.

Будинок...

Будинок має чотири виходи, входи. Вихід вісім квартир, квартира чотири-п'ять кімнат, а кімнати (назад!) – дають ще квартири. У кімнатах, у квартирі, де Хая, не де Карло Іванович: нижче поверхом, – чотири квартири: Хая, сім'я товаришки Зої з Зоєю і два товариші: один товариш з товаришкою, тепер жінка (чи як там?): Райський і вона, Яблучкіна. Четвертий – Петушков.

От.

А от, припустім.

Два балкони: один вище, другий нижче.

...Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця... (Є такі ярки – цвіркунячі, повно точіння, коли вечір, коли в степу блукає таємно червоний огонь: мабуть, багаття, а мабуть... не знаю). Двадцять кроків гримає духовна музика – це сад «Гастроль». А коли стихає, тоді симфонічний оркестр.

Дивлюсь –

ліхтарі, ліхтарі, ліхтарі, як золотий горох: це над будинками, видно з будинку, що над будинками.

...А десь збираються їхати кудись. Під'їдуть до семафора, а там іще семафор, іще семафор...

Так от –

під балконом гризуться собаки, зрідка плачуть коти, мов ті діти.

Вечір. А потім –

ніч.

– М'яу-у-у!

Садок. Із садка арія з «Івана Сусаніна». І тому, що Глінка великий композитор, і місто не місто, і огні не огні, сумно, тоскно, радісно... І знову сумно...

Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця...

А коли вистукував цвіркун (тоді прийшов вечір), Хая пішла на балкон і через бильця перехилилась, щоб покликати:

– Ка-арль! Ка-арль!

Це так: язик до піднебення. От повторіть голосно:

– Ка-арль! Ка-арль!

Чоловік живе і він не знає, що він малує. Один зробить «гав» – другий зробить «гав!», бо в природі теж: весна заплаче дощами, а потім і осінь заплаче дощами. Між іншим, чом ми так любимо бабине літо? Я думаю не тому, що ми бабники. Ви як гадаєте? А от Латвія нібито ріка і тихенько струмкує, це тому, що Латвія нагадує латаття, а біля латаття вода якось завжди струмкує.

Хая покликала й пішла в кімнату.

А тоді на східцях шум, тупіт, і влітає канарейкою Карло Іванович.

– Шьо, детошьяка?

Карло Іванович «шьо» – прибалтійський акцент: «шьо». Христосик Карло Іванович, во благообразїї: русява борідка, а в сірих очах смирення (вода біля латаття тихо струмкує).

Хая показала пальцем:

– Там я написяла, візьми винеси.

Карло Іванович заметушився, спотикнувся, схопив «генерала» і вискочив....

А тепер –

– а тепер Хая лежить на канапі. Карло Іванович, коли розсердиться – Ах, ці жірні шеншіні... (здається: жірні жінщини всюди, навіть, де цвіркун точить крильця, навіть сняться – всюди... жірні шеншіні...).

Карло Іванович увійшов з порожнім «генералом» і поставив його обережно під кровать. І сів... і не сів... Хая сказала суворо:

– Иди. Можеш іти. Можеш сьогодні не приходити.

...Коли б'ються півні, а потім один тікає, тоді одному чуб настобурчений. Так і Карло Іванович.

Карло Іванович пішов, він не розсердився, стримав себе, тому що він північний чоловік, а на півночі довго холодно.

А прийшов сюди через півгодини (на п'ять хвилин) Райський – живе за стіною. Райський прийшов сказати:

– Єрунда!

Єрунда: пишуться тези, тезове царство. У Райського тезовий стід, спеціально, стоси. – Я здихаю! – Єрунда. З жахом: – Що ви робите? – Єрунда!.. – Не думаете ви цього: коли тези згоріли, тоді вилетіла з них літера «з», поширяла над землею й сіла на своє одвічне місце. І пішло звучати в другім таборі:

– 3-3-3-3-3-3-3!

– 3-3-3-3-3-3-3!

Звучить холодно, уїдливо, одноманітно... Райський мовчить. Більше мовчить. Коли висловиться –

– доклад по питанню... Докладач т. Райський,

...Хая взяла за руку, а потім на вухо, а потім лукаво:

– Правда?

Похмуро:

– Так...

Тоді Хая розвела руками:

– А-я-я... Такий розумний, а теж попались на гачок... Ну й Яблучкіна!

І ще про Яблучкіну, жінку (чи як там?) Райського. А потім грала очима:

– О, темпора, о, морес! Де нравственість? От візьміть Тему Касальську. Знаєте? Вона каже: мені що? сьогодні один, а завтра другий: не все одно, з якої чашки однакове вино пити?

І брала його руку й грошки томилаь:

– Я не можу! Я так не можу!

...А Карло Іванович не засне, поки в Хаї не темно. Довго не темно – прислухається, хвилюється, а коли говірку чути, Карло Іванович сальтоморталить по-цирковому: заложить ноги в залізні перекладини балкону, а тулуб і голову кине вниз. Дивитись вниз не можна: в голові кружляє, упасти – розбитись на смерть. Зате так видно, що робить Хая (її балкон нижче): чи не прийшов хто, а як прийшов – що таке?

...Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця, а потім симфонія в саду «Гастроль».

...А хтось поїде кудись: під'їде до семафора, а далі ще семафор, ще семафор...

II

Далеко на півдні замислилось море. Далеко далека Ялта – порт. Морські купання, і море пахне, і виноград пахне, а грона з винограду на взгір'ях. Виноград у листях, і тільки зрідка соковито на сонці блищить.

Так блищить: морська хвиля мчалась, і вдарило її з нальоту проміння.

...Тут Лівадія, Оріанда, Алупка, тут у старовину генуйська оселя з далекої Італії... Пахне тютюном, дурманить тютюном...

Тут нащадки лихої татарви, тепер: «шурум-бурум» – спокійні, задумливі татари... І гори: Яйла, Чатирдах, Карабах...

Відпуски дають у травні, в червні і коли вже стиглий виноград.

Хая чекала на свіжий виноград і була увічлива до Карла Івановича, рідко тривожила його з «генералом».

А виноград «скоро поспіє»...

... Ранок, ще рано: пів на одинадцятю. Вікна на захід, сонце на сході. Сонце зійшло, але не видно: на тім боці.

...Нарешті прокидаються, прокинулись. Нарешті – стук: це шофер. До Зої увійшов шофер. Каже:

– Дозвольте посидіти. Ще не підвівся... совбарин.

Це про Райського – за ним приїхав.... Минуло ще півгодини. Не прокинувся. Шофер хвилюється:

– Мабуть, піду... постукаю.

Іде й каже незадоволено:

– Ответственной... гіпо-по-по-там.

...Єсть воли волів'яча шия – Райський. Шофер не заїкається; гіпопотам не скаже, скаже зайве «по»; гіпо-по-по-там.

Нарешті прокинувся, умився.

Поїхали.

Тоді до Хаї постукав Карло Іванович:

– Детошья, ті не пайдьош на шлюжбу?

І чути незадоволений голос:

– А ти сам не догадаєшся? Не знаєш, що в мене женська хороба?

І тихо (про себе):

– Остолоп!

Навшпиньках од дверей Карло Іванович. Але Хая кричить:

– А молока, мабуть, не приніс?

Дійсно, молока не приніс Карло Іванович. І кидається від дверей Карло Іванович.

...З усіх ніг! З усіх ніг!..

Але напроти Петушков: теж на службу.

– А-а-а...

В грудях повно почуття: не сказати, не говорити, не вимовити. (На дощі лелека вбирає в шию голову і нижче. Так Петушков).

Конфектно, карамельно посміхається і руку плавко й обережно:

– А-а-а...

Карло Іванович ухилився:

– Ах! Залиште!

Біжить, побіг по молоко. Петушков конфектно, карамельно посміхається і чимчикує на службу. В дорозі:

– А-а-а...

І сюди, і туди безцвітний капелюшок. Згинається туманно розпливається. І от –

– служба.

А потім (нарешті) –

– столовка.

Хитає беззубим ротом (він не старий), каже:

– Ми з Григорій Федоровичем...

«Ми пахали»... Це з наркомом. І так думають: тут – відповідальний там, там – відповідальний тут.

Тому:

– служба, і служба «а-прима».

...Коли Петушков побіг, прокинулась Яблучкіна. Стіна. За стіною Хая. Хая демонстративно вистукує закаблучками – ходить. І Яблучкіна теж. Це так: два двори, паркан, біля паркану колючки. В колючках – і там собака, і тут собака:

– Грр! Гав! Гав!

– Грр! Гав! Гав!

Але паркан.

На Миколаєвській церкві годинник ударив дванадцять. На бруку кричать грузовози.

В квартиру увійшла уборщиця. Уборщиця становиться так: між двох дверей – Хаїної й Яблучкіної.

– Баришня!

Тоді вискакують разом.

Яблучкіна:

– Можете убирати... Котік уже сів *на автомобіль*.

(Автомобіль підкреслюється).

Між іншим: за Карлом Івановичем автомобіль не приїжджає.

Хая:

– Да, да!.. Будь ласка, скоріні, а то до нас, мабуть, приїде *народний комісар*.

(Народний комісар підкреслюється).

Яблучкіна зневажливо подивилась на Хаю. Її очі кажуть: – Народний комісар?... Гм... Не віриться.

А потім двері: Хлоп! хлоп!

А за дверима уборщиця: чи сюди, чи туди? Вона непрактична дівчина. Але вона розуміє. Вона згадала село, вигін, дівчат і крем'яшки. Згадала – пішла в кухню. Заплющила очі, розставила руки й покрутила в повітрі пальцями: коли зйдуться, тоді спершу до Хаї прибирати, коли ні – спершу до Яблучкіної прибирати. Не зійшлись, треба в Яблучкіної, але вона з тривогою думає, що й народний комісар – це не абищо.

Убирала в Яблучкіної, а Хая демонстративно закаблучками виступувала.

Потім уборщиця прийшла до Хаї, а Хая на кроваті розкинулась.

– Ах, боже мій! Чого ви так довго? Я ж просила вас скоріше, бо до нас, мабуть, приїде народний комісар.

А потім закричала глухо:

– Ох! Ох!

Уборщиця:

– Що з вами, баришня?

Тоді Хая сказала з тугою:

– Ах, яка ви дура... простіть мене, Прісю. Невже ви не розумієте, що в мене хвороба матки?

...Маленька справка: Карло Іванович приходив до Зої й казав:

– Ах, Зою! Ві такой корошій товаришь. Ніфшелі Хая міня не люпіт?

А я не маху, мі северні люди надолько люпім...

Зоя:

– Я, Карло Іванович, не знаю...

І до матері:

– Мамо, вгмоніть Соню, чого вона розкричалась? Поколишіть...

III

Зоя, сім'я Зоїна. Зоя дивиться перелякано. У неї чоловіка нема (був), у неї солдатський пайок і мільйон (п'ять коп. зол. валютою) жаловання на місяць.

Зоя дивиться перелякано: єсть вулиця, єсть вітрина напроти. Колись у вітрині було порожньо, а потім появились дамські капелюшки, і Зоя трішки забула Маркса.

Хая сказала:

Бачиш, і живеш, дурочка. А то б жила в конурці. Що значить протеже? Це мені дякуй.

Зоя дякувати не знає, а мати каже, що хліба нема на сьогодні і (о жах!) не варили кулішу в ескадроні: Зоя працює в ескадроні.

І сказала Хая:

– Ну, слава богу, скоро вже поїду в Ялту.

А потім додала з докукою:

– Тільки нудно з ним. Ах, як нудно. Я вже і так, і сяк, але не можна покинути... Ну, як я буду жити без совнаркомки?

Це про Карла Івановича...

А на покрівлі латають покрівлю. З'їли літа покрівлю, бо йдуть літа не вертаються.

А на краєвиді акварелі і силуети церков, силуети будівель, димарів...

Іще маленька справка:

Хая їде з Карлом Івановичем у Ялту через півтижня, а Яблучкіна з Райським на Кавказ за два дні.

Хая пішла в свою кімнату й стала напроти трюмо. Подивилась на себе.

На покрівлі латали покрівлю: стук! стук! З'їли літа покрівлю...

...Пахло розтопленим салом...

Хая дивиться в трюмо й чує: Яблучкіна знову вистукує закаблучками. Тоді Хая знову пішла до Зої й сказала з обуренням:

– Це ж хамка!

Це про Яблучкіну. І розповіла:

– Хіба я раніш так жила? Тепер що? За ідеї. А перший мій чоловік був директором у заводі... Да...

Хая задумливо подивилась на Зоїну маму, а Зоя уважно, перелякано слухала.

– А що вона, ця Яблучкіна? Потаскушка! Ну візьми: я ж Райського добре знаю... Ти його раніш бачила з нею?.. Ага! Ти б подивилась: він негліже, а вона перед ним, як сучка хвостиком. Ну, а потім розфуфилась... Розумієш? Амури.

І відзначила з докукою:

– А він – дурень. Радий за всяку ціну одкараскатись від неї, і не знає як. Боїться скандалу.

Ех ти, теоретик!

...Виходив полудень до Зоїного вікна. Закричали в коридорі Зоїні й мамині діти. В саду «Гастроль» ішла репетиція, кінчалась репетиція, а за силуетами димарів курів шлях.

...Подзвонили. Це Карло Іванович приніс обід. Зоя перелякано дивиться на маму, підморгує мамі, щоб не прохала в Хаї лишків Хаїного

обіду. Мама похитала головою й пішла одчинити двері. А Хая пішла до себе.

...Обід починається, почався звичайно з того, що Хая не задоволе-на з обіду. Дивується: чому не видають шоколаду? А від борщу смер-дить старим салом.

Карло Іванович:

– Це ж, детошська, боршь, боршь всігда з старім салом.

Хая не витримала:

– Дурень!

Лягає на кровать і суворить брови, Карло Іванович винувато дивиться на борщ.

...За вікном «катеринка» грає «розлуку». Ще прийшов німий і закричав за вікном по-дикунськи:

– Е-е-е!

Полетіли, мабуть, засмальцьовані грошзнаки. І знову чути: стук! стук! – латають покрівлю. Стихли бунти, громи, революція – латають покрівлю.

Коли Хая не їсть – не їсть і Карло Іванович. Тоді Хая спитала:

– А узнав, на якій підставі цей оболтус Петушков столується в сов-наркомці?

Карло Іванович розгублено подивився:

– Ах, детошська! Я забуфь.

Скрикнула Хая:

– Забуфь! Забуфь! Нічого сказать – громадянин: забуфь! Хіба ти не бачиш, що ця бездара хитра, як лисиця. А він – забуфь!... Ну й го-дуй Петушкових совнаркомкою.

Карло Іванович ще винувато подивився на борщ, а потім несподі-вано образився.

– Шьорт знає шьо! Шьорт!

І підвівся й підсмикнув брюки. Тоді Хая раптом заласкавіла:

– Що ти? Що з тобою, не хвилюйся, Карль.

Ах, який ти нервовий. От як поїдем у Ялту...

Карло Іванович зневажливо подивився на Хаю, затрусилась русява борідка, почервонів, як стрючковий перець. Ще раз підсмикнув брю-ки й кинувся з кімнати.

– Шьорт!..

Прибіг до Зої:

Тафольно... Ві, Зоя, карошій товаришь. Каваріте: долька она будіт мушніг міня? Ніфшелі она міня не люпіт? Шьорт!

IV

Поспівав виноград – там, на березі моря, де Алупка, Яйла, Чатирдах, Карабах, де задумливі татари: «шурум-бурум» – нащадки лихої татарви.

Останні дні перед од'їздом.

Ранком уборщиця Пріся заплющує очі: чи зійдуться пальці? І в останні дні демонстративно вистукують закаблучки: Яблучкіна й Хая. Пройшов Петушков на службу, конфектно, карамельно усміхається. Іноді й Хая йде на службу.

«...Дано сие в том, что он командируется на Кавказ по служебным обязанностям. Предлагается гражданским...» і т. д.

Завтра Райський з Яблучкіною їдуть на Кавказ.

А перед од'їздом розігрався-таки скандал. Яблучкіна вилила в раковину помій, а це побачила Хая.

І сказала Хая:

– Боже мій, яка некультурність!

Яблучкіна фиркнула:

– Будь ласка, не вчіть. Сама знаю.

– Знаєте, та, мабуть, не все... Ах, яка некультурність!..

Тоді Яблучкіна скрикнула:

– Ідіотка!

Хая зблідла:

– Що ви сказали?

– Ідіотка!

Хая в знеможі похилилась на стіну:

– Ох, мені дурно...

Але раптом побігла до дверей і крикнула:

– Ти думаєш, що тебе Райський любить? Дулю під ніс... Сучка!

Вийшов Петушков, конфектно, карамельно посміхався.

– А-а-а!..

Хая скипіла:

– Чого вам треба?

– А-а-а!..

– Дурень! – і вскочила в свою кімнату.

Хая конче хвилювалась і покликала Зою. Лаяла Яблучкіну, а потім говорила про Петушкова:

– От. Живий ескіз для комедії. Сидить у совнаркомці й підслушує, що говорять. Вислухав засідання, а потім до якогось наркома: – «Ви ж не забувайте, Сергей Петрович, сьогодні у нас в шість часів засіданіє». –

«Да, да... я помню». А він же на бугайця взяв. От ескіз!... Ну, брешеш, я таки доб'юся, яким ти махером у совнаркомку попав.

Зоя уважно перелякано слухала й вертіла в руках газету за 26.

І ще казала Хая:

– Брешеш! Ще й з будинку цього виживу.

І додала надто серйозно:

– Хіба ти не знаєш, що тут тільки члени колегії будуть жити? Я за тебе, дурочка, дуже рада. Тепер ти б ніяк не вселилась. Подякуй мені.

.....
(Кінець! Кінець! Кінець!).

То б'є в літаври моє надхнення.

(Кінець! Кінець! Кінець!).
.....

27. Яблучкіна й Райський їдуть на Кавказ.

Метушилась Прися:

– Баришня!

А шофер перевозив корзини на вокзал.

– Ответственной... Гіпо-по-по-там.

Райський увійшов до Хаї:

– Прощайте!

І сказала Хая:

– Мені рішуче вас шкода... Опредільонно...

Шофер покликав:

– Пожалуйте, машина готова. Райський підвівся.

...А за стіною Яблучкіна вже демонстративно вистукувала закаблучками.

Райський пішов.
.....

27, 28, 29.

Їхати. І цим їхати.

...Це, здається, в Ібсена, а може в Пшибишевського – сильна любов перемагає нелюбов, і нелюбов любить.

Так Хая комусь:

– Я знаю, він мене любить до божевілля. Хай же переможе мою нелюбов.

А йому:

– Карль! Я люблю тебе, але в мене хвороба матки. Я нервова.

Комусь:

– Він і справді став неврастенік. Йому треба жінчини. Але я не можу! не можу!

Йому:

– Дорогий мій Карль, не забудь захватити в Ялту оце шмаття: це для менструації.

.....

Сьогодні Карло Іванович ходить самоваром вичищеним.

– Ка-арль! Ка-арль!

І канарейкою летить Карло Іванович...

...А все-таки сьогодні, в останній день зчинилась драма.

Карло Іванович прийшов спати до Хаї і не приніс подушки.

Хая довго мовчала.

...В саду «Гастроль» не було симфонічного оркестру – співав московський Пірогов.

Кричали:

– Блоху! Блоху!

Але не схотів співати блоху: гонор знаменитості.

Раптом вдарив духовий оркестр. Хая спитала:

– Чого ти не приніс подушки?

Карло Іванович:

– Я, детошья, забуфь!

– Забуфь! Забуфь!

І... почала розпикати, і... почала.

– Забуфь! Забуфь!

Як і треба було чекати, Карло Іванович довго слухав, а потім пополотнів. Але на цей раз так пополотнів, як ніколи.

Спершу він підсмикнув брюки, потім забігав по кімнаті і раптом закричав мов не своїм голосом:

– Рабіня! Рабіня! Шьо ті мушаєшь меня? Рабіня!

Трусилась борідка, ще підсмикував брюки й кричав мов не своїм голосом. Хая перелякалась:

– Зою. Зоїчко! Йди сюди. Він уб'є мене.

Прийшла Зоя, але Карло Іванович конче розійшовся:

– Рабіня!... Рабіня! Два хота мушаєшь!

Хая теж пополотніла:

– Карль! Що ти кажеш? Боже мій! Ти попираєшь усе святе: ми так жили два роки... Ах, боже мій! Зою, мені темніє в очах. Ох! Ох!

Тоді Карло Іванович вискочив із кімнати й ускочив у Зоїну кімнату. І чути було на всю квартиру істеричне:

– Рабіня! Рабіня!

Хая обняла Зою:

– Що мені робити, скажи, що мені робити... Пропала Ялта!.. Що я буду робити без совнаркомки?

Але коли Карло Іванович стих, Хая заговорила з сумом:

– Він, їй-богу, скоро вмере. Він неврастеник. Я вже спокійно чекаю на його смерть... Тільки що мені робити? Пропала Ялта!..

І плачем заплакала... В саду стихло: публіка розійшлась. За вікном жевріли зорі.

Зоя вийшла з Хаїної кімнати й пішла до себе. Карло Іванович блідий, схвильований сидів край вікна.

– Канець! Тафольно! Я фам, Зоя, правду скажу: ізтефалась ана два хота, а тепер канець. Тафольно.

І підвівся:

– До сфітання! Пойду к сіпе. Тафольно!.. Мі сеферні люди долька терпім, но – тафольно!..

І рішуче пішов до себе на другий поверх.

.....

Так було 29. 30 Пріся прийшла убирати, і вже не гадала на пальцях.

...Пробіг (конфектно, карамельно) Петушков.

А 30 увечері кур'єрським потягом Карло Іванович з Хаєю їхали в Ялту. Карло Іванович говорив:

– Шьо, детошьяка?

Хая дивилась убік...

.....

А про свиню я так нічого й не сказав. І не скажу. Свиня для того: «підложити свиню», не сказати про свиню – це прийом.

КІМНАТА Ч. 2

Макс прокидався о сьомій годині, хоч і лягав надто пізніш од Вівді. Хутко одягнувшись, він біг до кубу, що був на першому поверсі. Коли там нікого не було, хапав два-три поліна і, озираючись, повертав із ними до кімнати. Так було щодня, а тому й палива в кімнаті ч. 2 було завжди досить.

Вівдя прокидалась не раніш дев'ятої. Надумавши встати, вона похмуро казала:

– Срулю!

Макс покривлював обличчя і з благанням дивився на неї крізь сині окуляри. Тоді Вівдя грізно:

– Срулю!

Макс хвилювався:

– Як тобі не соромно ображати мене?

Вівдя мовчала, тільки брови їй збігалися докупи. Макс навшпиньках виходив із кімнати, а Вівдя вдягалась.

Одягалась Вівдя завжди з півгодини, а Макс стояв за дверима й чекав. Потім він приносив окріп, вони пили чай. Вівдя всміхалась:

– Чого ти на мене, Максє, сердишся?

Макс мовчав.

– Може того, що я не хочу за тебе виходити заміж?

Макс мовчав.

А ввечері вони слухали, як за стіною, в сусідній кімнаті, кричала дитина.

– У-а! У-а!

Вівдя підводилась, брала із столу яку-небудь книжку й говорила:

– Максє! Ти не дурний хлопець. Скажи мені: який логічний зв'язок між життям і цією книгою? Що це за книга? Мах! Ага, філософія Маха. Ну, що він там проповідує?

І тут же Макса за плечі й не давала йому говорити.

– Я знаю! Я все знаю... Ша!

Макс з благанням, як прибите цуценя.

– Дюнічко!

Грізно:

– Максє, не треба плодити дітей! Наслідкування відзнак нікчемності.

І серйозно:

- Ти кого зараз студіюєш, Гегеля?
- Ні, Дюнічко, Канта.

Потім одягались і виходили на вулицю.

Коли була субота, увечері йшли через площу Карла Лібкнехта до синагоги.

Вівдя – українка, Макс – єврей.

Макс казав:

- Уй, яке гарне небо!

Питала:

- Ти віриш у небо?
- Гм! Навіщо вірити... споглядаю.
- Тобі хочеться молитись?
- Так. Я хочу споглядати....

Вони йшли в синагогу.

А повернувшись додому, Вівдя глузувала:

- Срулю! Уй, Срулю! Які противні твої фанатики.

Макс жахався.

- Дюнічко! Які ж вони мої?

І знову за стіною кричала дитина.

- У-а! – У-а!

А у вікно заглядав клаптик сірого неба.

В коридорах гостиниці – «загального помешкання» робітників Н-ської військової установи – вештались люди, а по вулицях шуміли автомобілі й фаєтони.

Вівдя непорушно сиділа біля вікна.

Макс брав книгу й читав уголос.

О десятій годині Вівдя казала:

- Годі, скажи мені, Максє, що б з тебе вийшло, коли б не війна й не революція?

Макс:

- Не знаю.

- А я знаю. Ти б де-небудь у провінціальному місті екстерничав. Тебе б жиждери уперто три роки підряд зрізували по латині, чи що. Нарешті ти б видержав іспит і був би дантистом. Ха! Знаєш, як шансонетки...

Вівдя підняла трошки спідницю й цинічно заспівала:

*- Пошла я раз к дантісту,
К большому спеціалісту,
Чтоб он мне вставіл в дирку
Зуб! Зуб!*

Макс нервово перекосив обличчя.

– Дюнічко!

– Знаю, що Дюнічка. Ну, ладно... А потім...

Потім вона замислилась і додала:

– А я була б інженером. Так, Максє, я була б інженером.

Макс уважно дивився на неї крізь сині окуляри, а вона примружувала очі, як кішка. Несподівано:

– Сруліку! Мій Сруліку!

Втягував шию в плечі й нахилив голову.

А за стіною знову кричала дитина:

– У-а! У-а!

.....

До Вівді прийшла подружка по гімназії – Христя. Така задумлива, як вечірнє небо. Як і завжди, довго мовчала, а Вівдя стримано чекала. Хвилювалась, що з партії викинуть – інтелігентка. Завжди боялась.

Вівдя сказала:

– Яка ти жалкенька.

Усміхнулась:

– Я тобі, як другові...

...Прийшов із служби й Макс. Сів на канапу й довго дивився на Христю з-під лоба.

Каже:

– Чого турбуєтесь! Хай викидають.

Христя:

– Ах, – зітхнула довго й широко. – Уже три роки в партії.

Вівдя поралась біля умивальника й знову примружувала очі – схидно.

– Тоді не будеш совнаркомської пайки одержувати.

Христя підійшла до столу, взяла в руки книжку, подивилась на неї, погладила її ніжною долонею.

– Я не одержую!

А Макс хвилювався:

– Я от вийшов з партії... і нічого...

– Ну, ви ж анархіст.

Максові приємно було, коли його називали так.

Він надхненно сказав:

– Так, анархіст... Вільний чоловік. І більш нічого.

Але Вівдя обрізала:

– Який ти анархіст? Досить похвалитися.

– Дюнічко...

Не хотіла говорити.

Христя підвелась і заломила руки.

Христя така маленька дівчинка, хоч їй і двадцять шість літ.

Вівдя накинула на плечі хустку й пішла з Христею на зібрання комгуртка. Там сиділа оддалік – безпартійна – і слухала. Вона завжди була на партійних зібраннях.

.....

У гостиниці ще жила баба Горпина. Служила на кухні – картоплю чистила. Був у неї й чоловік. Чоловік мав орден червоного прапора – на фронті праці одержав. Чоловік був дуже ледачий і нічого не вмів, крім як похвалитися. Горпина була товста баба й євангелістка.

Коли хто спотикався, вона казала:

– Це вас господь Ісус Христос наказав. Значить, вам треба молитися.

А комендантові гостиниці вона радила:

– Заглянь, моє чадо, в євангеліє од Матвія.

Комендант «гнув» матюком і т. ін.

...Почистивши картошку, Горпина піднялась на другий поверх. І сьогодні вона чекала. Так, вона чекала.

Цю ніч їй снились сни золоті, як ризи господні. Приходив Христос.

...Такий золотий, такий золотий!

Думала – це добрий сон, і згадала серпневі колосся біля сусідського тину... Проте сусідський тин був тридцять років тому.

З Вівдею Горпина зійшлась несподівано й дивно.

– Господня справа, – казала Горпина й витирала сльози радості. Вона щиро вірила в чудеса. Вона людей не шукала, люди самі йшли до неї. Так думала. Вівдя теж сама прийшла.

Каже:

– Ви, бабусю, євангелістка?

Ну, а потім сходились, дивились одна на одну й мовчали.

Вівдя так тихо, лагідно, наче за далеким сном тьмяна тиша:

– Нам говорити, бабусю, нічого. Ви дивіться на мене, а я на вас...

Отак! Я бачу в ваших очах Христа.

Колись один робітник постукав у цю мить до кімнати. Ой, як Вівдя заскаженіла. Горпина перелякалась, а потім подумала.

– Господне серце!

І вони знову дивились одна на одну.

...Горпина увійшла в свою кімнату. Взяла євангеліє й читала. Подумала: навіщо друкують різні книжки, коли не достає священних книг. Недавно ходила на базар – скільки тих людей приїжджає з села, щоб купити євангеліє чи то біблію. А їх і нема.

Потім відкинула занавіску й дивилась у вікно. Вікно виходило в двір. Видно було помийну яму, а Горпина мріяла про небеса. Увечері чоловік її пішов дрова рубати, а в двері постукала Вівдя.

Простягла обійми – поцілувались. Вівдя сіла напроти Горпини. Зітхнула.

І на цей раз дивились в очі.

.....

Колись Вівдя, лягаючи спати, сказала:

– Макс! А знаєш, що я бачила сьогодні?

Макс нашорошився.

Вівдя підвелася з ліжка, насунула на босі ноги виступці і, підійшовши до вимикача, погасила електрику.

В кімнаті стало зовсім темно.

Далі поволі поточився відблиск від далекого ліхтаря – блідо-голубий.

Було пізно, бо тільки де-не-де протарахкотить фаєтон і змолкне.

Вівдя казала:

– Ти не жахайся. Я буду спокійно. Іду я сьогодні тротуаром. Коли це зирк, а біля мене якась жінка в постолах. Я думала, що вона звичайна, а вона божевільна.

Зареготала:

– Божевільна... Ха! Тобі не страшно?

Раптом підхопилась і побігла на канапу, де сидів Макс. Обняла.

– Ти не бійся, мій Сруліку! Я хочу просто оповідати... Ну... от! Слухай. Вона, ця жінка, була в постолах, а лице її було таке, як оцей відблиск.

Вівдя простягла руку, і на фоні блілого світла чітко вирисувався силует її руки. Макс важко дихав.

– Так, як оцей відблиск! І я подумала: вона божевільна. Вона йшла поруч мене й говорила з повітрям... Да! Я забула сказати! Вона тягнула з собою мініатюрний возик, а на нім був клуночок. Ти розумієш, клуночок. І все це було так падавичайно. Я згадала того божевільного, що завжди сидить біля вокзалу. А потім я згадала й усіх міських старців. І мені стало страшно. А потім я подумала. Ти знаєш, що я подумала? Ні, я тобі не скажу.

Вівдя притиснула свою гарячу щоку до Максого лоба. Макс зняв окуляри й протирав очі.

Казав.

– Патологія, Дюнічко. Несвоєчасно.

Розсердилась.

– Дурне! А все життя – що таке?

Заговорив уперто:

– Ні, Дюнічко! Життя досить нормальне явище. Я люблю життя.

І засоромився:

– Може, не так, я не знаю. Мені іноді буває жалко, що я покинув партію... А всі ми, правда, може й ненормальні, бо не кожному пережити ці дні... важко...

Вівдя закричала:

– Мовчи! Мовчи! Ах ти, агішко моя нещасна... Сруліку!

Хтось проходив біля їхніх дверей і зупинився. Тоді Вівдя ще раз закричала:

– Мовчи! Мовчи!

Коли вони полягали на ліжка, біля гостиниці затрубив ріг і з грохотом пробігла пожежна команда.

Не спали майже до ранку.

Завтра Вівдя не пішла на службу, у неї боліла голова.

.....

Наближалась весна. Голубіли душі, а в далині імпровізувало на рожевих плямах. Танув сніг, тануло, сентиментальничало сонце.

Баба Горпина казала:

– А там у нас, на селі, поле.

Хтось сміявся весело, дзвінко, на всю гостиницю.

– Ну і що ж, що поле?

Баба Горпина:

– Ціле поле, як ризи Христові.

На неї теж, безумовно, впливала весна. Крім того, вона не звикла до міста. Думала залишити гостиницю і – додому. А чоловік хай тут. Вона навіть не проти того, щоб він добув собі молодшу зозулю. Вона во Христі, що їй? З Вівдею Горпина майже не стрічалась останній час. А коли й стрічалась, то розминались мовчки.

А до Вівді почав ходити комісар Вольський. Такий: самий звичайний комісар із батальйону.

Макс зійшовся біля театру з Христею. Заговорив нервово, поспішно:

– Слухайте, що з моєю Дюнічкою робиться – не знаю. Ну от Вольський – він її любить... А мені що робити?

Христя задумливо дивилась кудись у бік і здавалось, що вона споглядає.

Макс:

– І сьогодні він у нас залишиться. Він буде в нас ночувати. А я не знаю, як мені бути.

Христя спитала:

– Ви з Вівдею живете?

Наївно:

– Так, живу!

Але Макс не зрозумів Христю. Потім вона сказала, що їй треба спшити на зібрання, а Макс схвильований побіг у гостиницю. Він став біля дверей і цілу годину стояв тут, затуляючи вуха, коли з кімнати доносились голоси.

Нарешті вийшла Вівдя й здивовано:

– Чого ти в кімнату не йдеш?

Тихо.

– Дюнічко!

Вона засміялась.

Він просив її, щоб Вольський не ночував у них. Тоді вона розсердилась і сказала, щоб не ночував Макс. Вона не боїться Вольського і буде спати з ним в одній кімнаті.

Вівдя пішла, а Макс плакав тихенько ще з годину, а ночував усе-таки дома.

...Далі було щодня. – Вольський приходив і ночував у них. Макс змарнів, але боявся сказати Вівді, чого хоче від неї Вольський.

А по всій гостиниці співали-басували.

Кипіло все напередодні весни, як у казані над золотим багаттям.

Баба Горпина ходила коридором, і оповіщала:

– Моліться Ісусу Христу, діточки. А я завтра виїжджаю додому.

Знаєте – там у нас поле.

Перед од'їздом Горпина зайшла таки до Вівді. Та подивилась на неї й тихо сказала.

– Ідіть, бабусю... Ви не вірите... а може я не вірю...

Гапка:

– Що з тобою, дитятко?

Але хутко вийшла й попрямувала до вокзалу.

Вечірнім потягом вона поїхала на село.

.....

Макс ходив непритомний по місту й шукав Вівдю. Вона пішла кудись із Вольським. На площі Карла Лібкнехта він зустрівся з червоноармійцем Киптяєвим. (Був такий у батальйоні Вольського).

Раніш Макс якось його не помічав, а сьогодні хотілось говорити з ним.

Повертав розмову на Вольського.

Киптяєв увесь час нервово підморгував очима – його контузило в імперіалістичну війну.

Макс спитав: що таке Вольський? Похвалив: Вольський – хороший чоловік і головне – витриманий.

Макс образився й пішов до парку.

На доріжках уже були люди. Кожному хотілось, щоб була весна.

Але в цей день дмухав з півночі гострий вітер. Дерев нашоорошили на сонце, а на покрівлі будки сиротливо виглядав сніг.

Макс пішов із парку. Потім він стояв біля «вітрини голодуючих». Пильно дивився на фотографії дітей з тоненькими ніжками й розбухлими черевами.

На нього найшло обурення, коли він згадав другу вітрину – з пірожними, і він пішов і оддав старцеві останні п'ятдесят карбованців.

Так зробив незадоволений Макс.

...Пізно він підходив до своєї кімнати.

Боявся, що Вівдя ще не прийшла. Приложив ухо до дверей: там хтось був. Зрадів. Але Вівді, дійсно, не було. Була Христя.

– Чого ви так пізно?

Христя:

– Я... так...

Говорила лагідно, а видно було, що хвилювалася.

Макс просто:

– Вас, мабуть, турбує щось?

Христя сказала:

– Так, турбує.

Потім скаржилась:

...У неї не організуються думки, а тому все, що вона читає, ніколи не може привести до системи. Це для неї велика хиба. Вона не може бути ані агітатором, ані організатором. Це ж жах, бо вона інтелігентка.

Макс і слухав, і нічого не чув. А Вівдя не приходила. В гостиниці було вже зовсім тихо. Тільки зрідка хтось проходив коридором, і кроки його гулко звучали, ніби це було порожнє, нежиле помешкання.

.....

Вівдя останній час майже не говорила з Максом. Прийшовши з служби, вона вбиралась і йшла. Біля пасажу її чекав Вольський, і вони йшли за місто.

У неділю вони пішли теж за місто.

Вольський казав:

– Чудово сьогодні...

Вона:

– А завтра?

– Що завтра?

– Завтра теж буде чудово?

– І завтра.

– І післязавтра?

Вольський подивився гостро. Він завжди дивився гостро й чітко. Вольський сказав, що йому завжди буде чудово, бо він комісар.

Розсміялась:

– Ця цинічність мені подобається.

Він погладив себе по широкому лобі й тихенько засвистів.

– Що ж тут цинічного? Ви, мабуть, не про те подумали. Я просто почуваю себе здібним до життя, до боротьби. І тільки. А коли я комісар, то я, значить, такий.

– Агітація! – і скривила обличчя.

Виходили до залізниці. Збігли на насип.

Вона:

– От, дивіться: все далі й далі, а куди – невідомо.

Він:

– Ви про рейки? Чого ж невідомо? Далі станція – одна, друга, третя.

Вона:

– Тому невідомо, що, може, з цих рейок раптом потяг і звалиться.

От вам і невідомо.

Він:

– На то є семафор. А нещасні випадки завжди бувають – це теж відомо.

Йшли на схід – по рейках. Простори кутались у надвечір'я. Вівдя казала:

– Я люблю йти на схід, бо навіть вівтар на схід дивиться.

Вольський узяв її за руку й фамільярно посіпав.

– Не всі й вівтарі дивляться на схід... Так-с. Проте і я люблю дивитись на схід.

Вівдя замахала руками:

– Годі вам! Годі вам!

Коли вони вийшли за будку 323, Вівдя кокетувала. А вона вміла кокетувати. Проте вона й так була дуже гарна з себе. Вона дозволила Вольському взяти себе під руку. Щільно тулилась до нього.

...Зайшли далеко й мушили повернути.

Вечоріло. Рейки загублювались у долині, ніби в провалля. Нарешті – до міста.

Вівдя махнула рукою:

– Прощай, поле!

Десь несподівано одкликнулось луною. Припинилась. Задумалась.

– Це баба Горпина!

– Яка баба? – спитав Вольський.

– Та то так! – засміялась вона. – Була така... баба... чудесна...

Вирвала руку й крикнула:

– Біжім!

.....

Христя посідала невеличку посаду. Перепищиця. Але й тут вона не встигала все зробити своєчасно. Цілий день вертілось у голові – чого вона не прочитала, чого вона не знає. З неї підсміхувались. Думали, що вона має коханого, а тому й така розгублена.

Жила вона край міста в одного чоботаря в холодній кімнаті, і нічого не хотіла.

В той вечір Христя ходила по сусідах і прохала «трішки нафти». Їй ніхто не давав. Тоді вона засмутилась і поплакалась перед чоботарем, що їй не можна буде сьогодні читати. Чоботар резонно зазначив:

– Завжди читати не можна, на легені погано.

А з Христиними легенями й дійсно було щось неладне: кахикала – тихо й сухо.

Христя подивилась на нього ясними очима й пішла до себе.

Із світла спершу нічого не було видно, а потім – так собі. Спати не хотілось.

Дивилась на книжки й уперто думала про нафту.

Десь далеко гавкав собака і, слухаючи його, було чогось сумно.

Ще дивилась на книжки, і захотілось плакати.

Вона ніколи не плакала, а в цей час хотілось. Підвелась. Зняла з етажерки «Економічне учення» і придивлялась: «Да, воно!» Положила на стіл...

І от вона почуває, що їй хочеться стати навколішки. До болю хочеться.

...Десь гавкав собака.

Стала. Простягла руки в просторінь, і їй стало солодко.

«Невже я молюсь?»

Підхопилась:

«Кому?»

А в голову: «Економічне учення К. Маркса – К. Кавтського... Завтра прийдете одержите... Сьогодні нема!»

Вона побігла до чоботаря. Там вона випила води й сказала, що вона хора. Потім дивилась, як чоботар забивав цвяхи в підошву й мовчала.

Скоро прийшов і Макс.

– Мені щось вам треба сказати. Ходіте.

Вийшли. Макс оповістив, що сьогодні рішучий день: він скінчить або так, або інакше. Він далі так жити не має сили.

Христя сказала холодно:

– Я не піду!

Макс захвилювався.

Христя ще раз сказала холодно:

– Я не піду.

.....

В той же вечір Вівдя сиділа з Вольським на ліжку й розмовляла.

Надворі знову знялась курява – зима не здавалась. Макс уже не ходив красти палива, а з установи перестали видавати – останній зимовий місяць (і то кінець). Вівдя задмухала на світло.

– Дивіться, як парує!.. Хіба ви не змерзли?

– Трішки змерз, – сказав Вольський, запалюючи цигарку.

– Ну, то йдіть сідайте біля мене – буде тепліш.

Сів.

Сказала.

– Щільніш. А то положіть і руку на плече.

Вольський:

– Ні, мабуть, не треба.

– Чому?

– Зайде Макс, а він і так на мене сердиться.

З іронією:

– А ви боїтесь?

Просто:

– Ні!

Курява заліплювала вікно. Через три кімнати рубали дрова: гу!.. гу!..

Вівдя сказала:

– Чого мені сіро?

Подивився на неї. Вона дійсно була бліда й сіра.

– А ви візьміть себе в руки.

– Ха!.. В руки...

Спитав:

– Не можна?

– Ні, не можна. А проте противно, все противно... Ходимо... багато нас... як приголомшені. Щось треба зробити велике, героїчне, а воно й маленьке несила.

– А ви ще раз спробуйте.

Сказав серйозно.

Віддя нервово перекосила обличчя:

– Що там пробувати! Як не пробуй, а все по-старому виходить...

Так! По-старому.

Вольський:

– Я б вам порадив, що робити, та ви ж усе одно скажете: агітація.

– Так, краще не треба!

Вона засміялась.

– Я навіть думала, що мене баба Горпина спасе.

– Це та сама Горпина?.. – спитав Вольський.

– Ні, мабуть, не та, – сказала Віддя й задумалась. Потім вони декілька хвилин посиділи мовчки.

Ще хтось гунав праворуч.

А fuga біла сніжинками в вікно. Вольський ще раз спитав про Макса – де він?

А Макс прийшов уже від Христі й стояв знову біля дверей. По дорозі він спотикнувся й розбив одно скло від окулярів. Окуляри не здіймав, а тому й вигляд мав незвичайний. Крім того, вуха йому горіли, а в скронях стукало.

Віддя не знала, що Макс стоїть за дверима, але була майже упевнена в цьому. Це її дратувало.

Вона знову почала кокетувати.

Вольський:

– Я так не люблю!

– А як же ви любите? – і примружила очі.

Сказав:

– Ви мене не перший день дратуєте... Що ви від мене хочете?

Віддя здивовано:

– Я од вас хочу?

– Так, ви.

Сказав уперто й рішуче. Вона:

– Це мені подобається.

Вольський:

– А мені зовсім не подобається. Як ви хочете віддатися мені, то робіть це й не мучте Макса, мене й себе.

У Вівді загорілись очі.

– Ви хочете, щоб я вам віддалась? Добре. Ви знаєте, що за дверима Макс?

Вольський мовчав.

– З умовою, щоб двері не замикають! Добре?

Вольський мовчав.

Вівдя поспішно почала розстібати пасок і гудзики на кофточці.

Вольський спокійно відійшов до вікна й став спиною до Вівді.

А вона шелестіла убранням і важко дихала. В кімнаті було тихо, а тому й чути було, як жіночі груди вбирали й видихали повітря.

Нарешті вона сказала:

– Ну, йдіть, я готова.

– Готові? – не повертаючись спитав Вольський.

Вівдя не відповідала.

Тоді Вольський хутко повернувся, взяв із столу капелюш і вийшов.

Один момент у кімнаті було тихо, а потім Вівдя зіскочила з ліжка і, як ранений звір, завилала в повітря:

– Сво-олоч!

І ще подскочила до стінки й билась об неї головою, зціпивши зуби.

Далі сиділа декілька хвилин, поки не увійшов у кімнату Макс.

Макс теж не дивився на неї і, узявши якийсь клуночок, що наготував зранку, теж вийшов.

Вівдя мовчала.

Праворуч і ліворуч уже не гупало.

В гостиниці було тихо.

...А в вікно знову бились сніжинки.

Сніжинки...

ЛЕГЕНДА

I

Влетіла буря, крикнула – дзвінко, просторо:

– Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Прокинулась ріка, подумала світанком та й розлилась – широко-широко на великі блакитні гони. Та й побрели по коліна у воді тумани – зажурені, похилі.

...Ішла повінь... Летіла буря...

.....

І от – я хочу про молодицю коротенько розповісти – як у народі чув. Таку: край села жила, де неможливість осада, де верби на ставок схилилися й слухають пісень гнідих, що на зорі застигли й кожну мить сивіють.

Звуть Стенькою (то, мабуть, Степанида), ніхто не брав, а вже за двадцять перевалило. Жила-була метелиця та й годі, огонь, баска, гаряча кобилиця. А взяв її Володька, одружився, та не прожив і років зо три – пішов у повстанці.

Отож і залишилась Стенька з хлопчиськом невеличким та з бабою-свекрухою.

Дитина довго не жила, захоріла на віспу й ночі однієї кикнула.

...Вийшла молодиця на вулицю, стала біля воріт, замислилася.

Ходив Володька два роки на цукроварню, заробляв на коня, купив коня, а кінь теж здох.

...А батько закатавав матір.

...Ну, і півтори десятини за двадцять верстов...

– Ех ти, сибірська каторго!

...Колись прокинулась удосвіта (під повіткою спала): за ногу хтось.

– Хто там такий? Одчепись!

Зареготав:

– Хлопці, сюди! Бач, яка краля!

...Отже червоні прийшли, повстанці прийшли. Д'ех, будуть діла, матері їх ковінька!

Кричали:

Не печи, не вари: все буде! Де тут у вас буржуї живуть?

Баба-свекруха сплеснула руками:

– Ой, лишенько! Які ж тут буржуї, самі селяни проживають. Посміхнулися, а потім виймають папірці, читають із папірців. А Гордій Пронь є?.

– Та є.

– А Остап Забийворота є?

– Та є.

Аж здивувалася стара: усіх чисто хуторян виказали, а хуторяни й справді жили, як коти в сметані... А потім повстанці пішли. А ввечері ще прийшли... Ой, було ж молока та ковбас – хоч собак годуй!

– Вари вареники! Печи пиріжки!

Варила, пекла Стенька...

...Мовчала, прислухалася, розглядала... А у вікно зазирає молодик червоний, з лісу підводився. Хлопці їли, дивились на Стеньку, а вона вже цвіла, як мак... Д'єх! до чого була струнка та красива молодиця, а очі їй, як у кози дикої, тільки хитренькі трошки.

...Отже горіла, цвіла Стенька... а баба спитала:

– Що ви, хлопці, надумали? Невже ліворуція?

– Ліворуція, бабо, повстання та й квит. Ідемо буржуїв бити.

– Ой, лишенько! – та й утерла рукавом сльози.

Запитало товариство:

– Невже жалко?

– Та де там... щоб вони показалися. Це вже такий звичай бабський – як що, то й плакати.

А повстанці підводилися, до Стеньки йшли.

– Ух ти, кралечко! – цебто обняв один.

...А другий заіржав та й ще полапав трошки.

Мовчала молодиця, думала, мабуть...

А потім спалахнула раптом, наче промінь пробився крізь хмари:

– За волю... йдете?

І крикнули хлопці:

– За волю! – ще й шаблюки забрязкотіли.

Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка кипіла), вискочила Стенька до порога:

– Цієї ночі п'ять чоловіка присілю... Хто перший? Виходь!

Задзвеніли шаблюки, з грюком розпанахало двері...

...А ранком повстанці засіддали коні, сіли на коні й закурили з села. Перед вів загін, а позаду летіла Забийворотинська хура. Хуру везли гладкі Забийворотинські коні: гнідий у яблуках жеребець і білий кінь з чорною ногою, з тавром на стегні.

.....
З того часу не бачили Стеньки, не чути було, не говорили про неї.
...Гримали повстання...

II

Не одна молодиця співала: «ой, зажурюся, запечалюся, піду в садок зелений – розвеселюся...» То не хмари нависли над головою, то очіпок придавив вороне волосся.

...Ой, не чути було вже про баську молодицю, та пройшла вже слава про юнака-молодця.

...Гуділа-дзвеніла слава про Стеньку-юнака, червоного повстанця.

.....

Не одна трясилова ніч пройшла, іде, пройде – тисячі, тисячі, тисячі... Похилилася на тин кропива й думає про бурю. Заспівають, запишуть нащадки: був Приймак і Буденний, і були – тисячі, тисячі, тисячі...

...Палали панські маєтки, тікали пани. Ішли червоногвардійці – з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя. А далі йшли повстанці – чабани, байструки, голодранці (відтіля, де на ставок верби похилилися). Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

...Гримали повстання. Лютували повстанці. А найбільш за всіх лютував юнак Стенька. Сама чутка про нього викликала велику тривогу. А де були пани, де були хуторяни (блискучі трактори й череп'яні покрівлі), там тоді важко ходила сумна розпука.

Казали: прийшов юнак із степу, з Хортиці, сюди, в ліси, помститися. Казали: тільки краяни радіють (де верби на ставок похилилися), тільки чабани й байструки радіють, а іншим – смерть.

Тоді вороги тримали владу, панували знов. І тремтіли вороги, коли чули про Стеньку-юнака.

Дивно, хоч де йому з'явитися, там одразу дзвеніли повстання: виходили чоловіки й баби з косами, ціпами, ховали борони – догори зубами – в траві й наганяли на них ворожі кінні загони. А ще дивно: людей в юнака було дуже замало.

Казали: ватажок Стенька – стрункий юнак і ясний, мов голубе небо, і буйний, неначе буря, і гордий, мов сокіл. Хто слухав Стеньку, той ішов за ним і в огонь, і в воду. Його мова була блискуча, як весняний ранок. Він горів завжди й вабив завжди, наче степові огні в темряві. І як великий пророк, він віщував – так переказували по селах, по
заводах:

Збираймося до гурту! Насувається чорною хмарою час помсти, час розплати. Гей, виходьте на шляхи – чигає воля. Беріть ножі, одрізи, несіть смерть. Через смерть запанує нам життя. Виходьте з лісів, з нетрів, з темряви. Летіть, як метелики, на світло... Послухайте! Послухайте! Невже ви не чуєте, як віки б'ють на сполох! Невже ви не бачите, що ми видираємося з провалля? Один крок – і ми в голубій країні, не буде кроку – знову безодня, темна, слизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми кличемо вас огняним повстанським словом: беріть ножі! точіть ножі!..

І брали ножі, і точили ножі, а Стеньчине слово лунало по оселях, виходило з лісів, відходило далеко-далеко. І знову палали панські маєтки й череп'яні покрівлі. Ходила кривава помста, а ліси знову гуділи буйну славу юнакові.

...І піднялися тоді вороги, вовчі загони пустили на Стеньку, а за юнакову голову пообіцяли пригоршню червінців. А тоді почали вибухати ще частіш повстання. Як вітер, літав юнак по оселях та підіймав пригноблених, і пригноблені тягнулися з усіх усюд до нього, і лилася цебрами ворожа кров.

.....
 Так чергувалися зорі: була вечірня, була вранішня. Іще були дні, і відходили нерозгадані дні, за лісом зникали.

Вже майже рік лютує юнак, і не здібні вороги зловити його.

...І от проїздив селом молодий юнак. Висипали люди на вулицю, дивляться на нього. А він сидить на коні й посміхається до людей, наче вечірня зоря до річки.

Був тоді присмерк, стояли жнива, і на майдані пахло полем. Та й під'їхав загін до журавля, і позлазили з коней повстанці. І юнак зліз. І що ж? Юнак, як юнак, але справжній Стенька: очі йому, як невіждженому коникові, грають...

...Любили люди того юнака, мов буревісник бурю, неначе чайка сине море. Але ховали люди між себе ще й погану думку про нього. Не казали, а тільки ховали. А була ота думка оця: ішла чутка, що Стенька з лісовиками валандається, тому й куля його минає. Дехто думав, що це вороги такі чутки пустили, а дехто й інакше мислив. Що куля минає, то ще й нічого: єсть такі діди, на Чорномор'ї були, від кулі теж заговорюють, по книгах чорноморських вичитали. А от як із нечистою силою що – то анцихрист.

...Отож зліз юнак, з цеберки воду п'є. І підійди до нього на той гріх бабуся старенька; її сина вороги закатували – червоний повстанець

був. Підійшла ото ззаду до юнака та й сунула йому в кишеню карбованця паперового й ще пиріжок маленький. Обернувся юнак: примітив це. А баба схопила його руку та до уст своїх, та тужити.

– Голубе ти мій рідненький! Синочку ти мій гарненький!

Плаче баба, а юнак, як стовп, стоїть, а громада дивиться на нього.

...Отут-то й було несподіване: як кинеться юнак перед бабою навколішки, зблід, як лист той осінній, і замолився юнак:

– Бабусю велика! Молюся тобі за твої страждання, за твої муки.

Ти мій єдиний бог, а іншого не знаю. Молюся всім людським мукам, молюся помстою, що наводжу її на катів жорстоких, на силу не нашу. Молюся й тобі, людино вільна, що взяв ніж і запалив серце грозами.

Сказав це юнак, скочив на коня, і пропав загін у степу.

А люди стояли й думали. І порішили тоді люди, що Стенька дійсно зв'язався з нечистою силою.

І пішла з того часу погана слава про юнака. Тільки байстрюки та голодранці підтримували його, а інші люди відсахнулися від нього. І важко тоді стало юнакові жити з своїм загоном у лісі: вовчі загони стежили за кожним його кроком, а люди вже майже не підтримували його.

.....

Та й сунулися хмари над тим лісом, де жив юнак. Сунулися, посувалися, лили воду на сосни, а сосни стурбовано гули. І були тоді неясні думи й неясні мрії, і журба була за далеким, неясним, невимовним...

...Жив у тім лісі й дід Чорноморець сивий. Приходили до нього люди взнавати: куди корова поділася, хто коня вкрав. Розгортав Чорноморець чорноморські книги й узнавав по них, куди корова поділася, хто коня вкрав.

Ще знав дід Чорноморець, де ховається юнак, і розповів він людям, що наступає кінець юнакові, що лютою смертю помре він.

Але ще гримали повстання, і горіли панські маєтки.

.....

Але вже надходив кінець.

Тихо, крадькома, мов кішка, насувалася юнакова загибель. Як осіння журба між дерев, м'яко ступала загибель. І прийшла загибель.

...Була темна ніч. Тоді була темна ніч. Зойкали сичі, тривожно гуділи сосни. З трьох кінців палахкотіли заграви. То горіли панські маєтки, то було діло юнакове – ясного, мов голубе небо, буйного, неначе буря, і гордого, як сокіл. Тоді загін його отаборився в Зеленому Ярку. Біля багаття лежали струнки постаті, а збоку лежав повстанський пес – здоровий вухатий собака.

І раптом підвівся й завив пес – тихенько й тривожно. І сказав тоді юнак:

– Іде зима. Підемо глибше в ліси... Ще помсті не кінець!

І одгукнулося здалека таємно:

– Ще помсті не кінець!

І заспівав один повстанець тихенько, зажурно, наче вода виходить із заводу в Дніпро:

– Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаче...

І одгукнулось:

– Ой, Морозе-Морозенку...

Та не чули тоді повстанці, що насувається на них неминуче лихо. (Тоді байдуже тріщало багаття, а здалека байдуже виблискували заграви).

...А Зелений Ярок оточили вже вовчі загони. Скрадалися вовки. Тихо насувалося лихо...

Гей, гей! Була тоді темна ніч, як далеке-далеке минуло!..

...А потім раптово вибухли постріли. Зататакали кулемети – то оточили повстанців вороги. І зійшлися тоді дві сили: одна сила юнакова, а друга – вовча...

Довго-довго не здавалися повстанці.

Та тільки перемогла вовча сила: перебили повстанців, тільки троє лишилося, а між ними Стенька-юнак.

Ой, гудів та й тривожно ліс...

.....

Не розповідає горлиця про свою дитину милу, що її шуліка забив. Отож важко казати про те, як Стенька-юнак загинув.

...Привели Стеньку на майдан і судили на майдані. І ніхто не прийшов сюди, люди не прийшли сюди.

...Тоді сумніло на шляху. І сказав юнак:

– Одпустіть моїх товаришів, і я сам знайду собі найлютішу смерть.

Найлютішу смерть? Гей, гей, цього панам і треба. Погомоніли вороги й згодилися; вони хотіли перехитрувати юнака: юнак прийме найлютішу смерть! А тоді й товариші його приймуть найлютішу смерть!

...І виблискували ворожі багнети, а за майданом умирало сонце.

Та не знали вороги, що їх перехитрував юнак.

Говорив він:

– Я вигадав собі смерть, як в старовину було: садовили козаків на палі, і вмирили козаки на гострих палях. Я хочу вмерти на гострій палі – це найлютіша смерть!

Посміхнулися вороги – це найлютіша смерть! Тоді загострили палю й вбили її в землю.

Подивився юнак на товариство й теж посміхнувся, і закипіли йому очі в слив'янці (під віями наче слив'янка кипіла), і сказав він:

– Ой, вороги-вороженьки. В старовину було ще й таке: приводили людей до палі й дівчат молодих приводили. Коли яка дівчина захотіла одружитися із злодієм, що на палю сідав, то його й одпускали на всі чотири сторони. Мені не треба прощати, але зробіть, як було в старовину, – покличте сюди громаду.

Ще посміхнулися вороги – хай подивиться громада, як злодіїв катують. І вдарили на сполох. І зійшлося народу сила-силенна. Але ворожих багнетів ще більш було.

...Тоді вже вмирала й вечірня зоря, і тихо було на майдані, тільки шаблюки іноді цокотіли та здалека гудів ліс.

І сказав тоді юнак:

– Тепер я буду сідати на палю... Але слухайте!

Слухайте!

І раптом розірвав юнак свій одяг повстанський, і побачили люди замість юнака буйного голу жінку-красуню, що погордо дивилася поперед себе. І дзвінко сказала вона:

– Слухайте! Слухайте! Я вмираю за волю. Але я знову закликаю вас до помсти: гостріть ножі! Дивіться, дивіться на заграви: вже палає наше визволення, вже йде нова невідома зоря... Слухайте! Слухайте!..

Але не дали їй говорити вороги, як люті шакали, накинулися на неї й зав'язали їй рота.

...А народ уже гудів...

Тоді вовки накинулися на народ і розігнали кого. А Стеньку-юнака закатували: одрізали носа, одрізали вуха й напштрикнули на палю.

...Гей, гей! Та й була ж то найлютіша смерть...

Але пройшла тоді про юнака Стеньку, про жінку молоду красуню – ясню, мов голубе небо, буйну, неначе буря, і горду, як сокіл, ще бучніша слава. Ще й досі гудуть їй ліси невмирущу славу...

.....

І от біля ставка, де верби похилилися, стоїть могила. Це юнакова. Приходять до могили люди й слухають, як шумить вітер над нею...

...Гей, гей! Гримали повстання...

...І були – тисячі, тисячі, тисячі.

ЗАУЛОК

З сіверких левад бреде осінь. На заулок навідає сивий присмерк. Але на сході починається день. На башті вдарив дзвін – глухо й вогко.

Леонід Гамбарський допиває вранішній чай. Передчуття неможливої радості остаточно затопило його. Іще була легенька й срібляста тривога. Сьогодні буде –

– рецензія

на ту книгу, де вміщено його першу статтю. Уявно він давно вже вважав себе за червоного професора і навіть більше:

будучи в Криму, в санаторію, він прочитав декілька лекцій, і на афішах стояло:

– професор Гамбарський.

А потім він пригадав фіалково Мар'яну. Ця чванлива дівчина завжди стояла перед його очима.

– Тепер...

Але це було трохи наївно, і він це розумів.

Леонід Гамбарський замкнув портфель і поспішно пішов у город.

Ішла жура осінньої чвири. Над міськими болотами шкульгали дощі – холодні й нудні.

Аркадій Андрійович прокидається рано й виходить у сіни. Потім прокидається й Степанида Львівна. Мар'яна вдома не ночувала. – Мжичить холодний дощ. – Повз двір проїхав візник на «стійку». Коні ледаче перебирають багно. Проїхала сусідка в рибний ряд.

Напроти кричить півень на весь заулок.

Аркадій Андрійович п'є чай і йде на службу. Степанида Львівна варить обід.

Через ті ж сіни проходить і Гамбарський.

...Коні нарешті вивезли візника на

Глухайську вулицю і потюпали жвавіш.

Трогуар прокидається.

...А життя сім'ї таке:

на башті дзвін б'є дев'ять, і Аркадій Андрійович іде на роботу. Раніш Аркадій Андрійович думав, що він закоханий в столоначальника, а потім думав, що в комісара.

Але було просто: він закоханий у канцелярію – безвихідно, фатально. Майже кожного року сниться йому напередодні Різдва (коли ялина, коли юність): якась чудова казкова королівна, що вся в білому, а біля неї, наче живі, в білих рукавичках – галантні, елегантні – журнали, пакети, сургучі й т. ін.

...Степанида Львівна – ніжна жінка й хороша хазяйка.

...На Глухайській вулиці кричить сирена – довго, різко, зарізано: мчить автомобіль...

...А в кімнаті, де висів раніш Олександр II, Николай II, а також білий генерал на білому коні, – висять:

Ленін,
Троцький,
Раковський

і манесенький портрет Карла Маркса.

Степаниді Львівні сказали, що Маркс – жид, і вона образилася, тому що вона цього раніш не знала й казала всім, що Маркс – з Петербурга!

З того часу – не великий, а маненький.

Про Троцького Степанида Львівна каже: – Ну, і що ж, що жид? Він же не хоче розігнати всі установи й служащих?.. А жида я знала й у Полтаві, бакалійника, зовсім не поганий, навіть навпаки: і в борг давав.

Зінов'єва Степанида Львівна не повісила, бо дуже кучерявий і молодий.

...А Мар'яна, їхня дочка.

Про Мар'яну говорять:

– Господи! Як може від таких маленьких родителів вирости така пишна жінчина.

Року 1917, покинувши («к чорту!») середню школу, Мар'яна пішла в чека.

І сказав тоді Аркадій Андрійович:

– Мар'яно! Що ти робиш??

І сказала тоді Степанида Львівна:

– Мар'яно! Що ти робиш???

А потім погодилися:

«така божа воля».

...Леонід Гамбарський живе в цім же домі.

Мар'яна прийшла з роботи й пройшла прямо в свою кімнату. Сіла біля вікна й задумалась. Безсонна ніч положила на її тям'яну щоку

холодний хоробливий червінь. З огидою згадувала вакханалію в «Гранд-Отелі»...

(...У вікно бились краплі мжички...).

...Згадувала спорзне, звіряче обличчя гладкого типа, і гнійні нарости на його животі.

Тоді в її очах загорілись порожні фосфорити. Порожнеча гамарила кожний нерв її істоти.

Але раптом вона відчула біля серця біль і прилив енергії.

Мар'яна вийняла з чулка пачку кредиток і з силою кинула їх у куток.

Тоді у вікні, напроти, зашарів огонь. Чути було тринькання на балалайці і веселі вигуки. Долітало:

*Ми ковалі, ми ковалі,
Куєм ми щастя на землі.*

...За стіною жили комольці й завжди тривожили заулоч своєю агітаційною бадьорістю.

Мар'яна написала:

«Милий друже! Туди, в твій далекий край, на північ. Мені хочеться сказати інакше: “на севєр”. Твій народ має два чудових слова, вони не перекладаються – “севєр” і “грусть”. Але найкраще слово на землі:

– “че-ка”.

Пам'ятаєш?: стоять ешелони, а паровик так задумано шипить. Ідемо в дикі замріяні степи, де чекає тривога, невідомість, де ціле провалля жури й радості. Станція, ще станція, і семафори, і степи... Тоді не було порожнечі...

А зараз у мене осінь. Ідуть дощі, бредуть похилі отари хмар. Нема вже: “Секім-башка!” З партії мене вигнано, не пам'ятаю за що, здається, не вносила три місяці членських. Проте, це єрунда: мене й так би вигнали. Тепер член парткому каже:

– Наші жєнщини з папіросками бігають!

...Словом, я безпартійна комуністка. Мій папа, Аркадій Андрійович, каже:

– Мар'яно, як записуються в партію?

...Я йому розказала, хоче кандидатом, витримувати стаж. Правда, зворушливо?.. Але це не те. Ти питаєш, що я роблю? Звичайно, працюю, але хочу залити себе дурманом, до солодкої нестями. Іноді слухаю вчені промови липового професора Гамбарського, який, очевидно, в мене закоханий... Але й це не те.

Я тобі писала, що хочу покінчити з життям. І от я рішила. А щоб не було повороту, сьогодні вночі віддалась сифілітикови. Це найкращий спосіб проявити силу своєї волі. Правда? Вже не буде вагань. Так роблять чекісти минулого... Надворі дощ. Сонця не бачимо. "Север". "Грусть"... Але найкраще слово – "чека"! Милий друже, я в твій народ закохана. Я вірю, що воскресне велике слово – "че-ка"! Тоді воскресне бірюзовий потік людського надхнення й степова тривога.

...А зараз дощ і болить серце. "Север". "Грусть".

P. S. Через годину повішусь. Прощай».

Але тут же Мар'яна з жахом подумала:

– Прощай?

...Брели години. Мар'яна ходила з кімнати в кімнату й нервово перебирала складки на спідниці.

...Брели години.

Аркадій Андрійович одинадцять місяців не одержував грошей, і тепер одержав за місяць (40 мільйонів), і був сам не свій.

Кричав:

– Мар'янко! Со-о-о-рок мільйонів!

І переможно трусив кредитками над головою.

Степанида Львівна готовила самовар і теж була сама не своя, і навіть бліді щоки порожевіли їй. Руки дрижали, і ніяк не могла роздмухати огонь.

– От і кажуть: Ленін і Троцький... А що ж вони учредження прикривають, чи що?

Аркадій Андрійович сказав:

– Ох, Степушко! Якби ти знала, яка в нас катавасія. З П'ятигорська приїхав товариш Аральський, а на його місці вже другий начальник. І от тепер: той собі, а цей собі. Біда. Ну, я думаю, що все-таки Аральський переможе!

– А хто з них симпатичний? – спитала Степанида Львівна.

– Ну, звичайно, Аральський... – І додав серйозно: – У нього великі зв'язки. Це, знаєш, мужчина во-о!

– Так ти ж держи його руку!.. – сказала Степанида Львівна й підвела очі догори: – Аркашо! У нього портрета ще нема?

– Га?

– Та повісила б... Може коли зайде. Хто їх знає – вони люди не горді...

І зітхнула:

– Боже мій! Що то наробила революція. Такі хороші люди, симпатичні... прелість...

Вітер вдирався в сіни, крутив дим і виносив його у вогку осінь. У вікно зазірало меланхолійне небо. Падало листя за вікном. Скоро приїде біла зима...

Знову дзвонять на панахиду.

...У сіни раптом вскочив Леонід Гамбарський і схвильований побіг до дверей.

Степанида Львівна спитала:

– Пане професоре! Може вам водички гаряченької? У нас сьогодні, знаєте, Аркаша жалованье одержав...

А Аркадій Андрійович скаржився: –

– Шу-шу! Шу-шу! Цмок! Цмок!

А роботи й нема: ні входящого, ні сходящого. Тільки й знають, що по коридору.

...Слухала тоді Мар'яна й відчула, як до серця підкотилась злість, і сказала з другої кімнати:

– Це, тату, зветься стадія організації. Чули про таке слово? Я чую його тисячу літ, тисячу літ!

Червінь хоробливо горів їй на щоці, але цього Аркадій Андрійович не бачив, і він образився:

– Ну, ти, Мар'янко, хоч і була в чека, а в ділах державних ні бельмеса.

А Степанида Львівна сказала:

– Боже мій, Мар'янко! Яке твоє діло до ділов державних? Я знаю, чого ти хочеш: тобі б якби Ленін і Троцький і товариш Раковський прикрили всі установа, а папашенька без шматка хліба зостався... Ну, ні, вони люди розумні й симпатичні, цього сурйозно не зроблять.

Мар'яна мовчала й знову нервово перебирала складки на спідниці.

Гамбарський положив на стіл газету й у розпучі похилився на вікно. Рецензент писав, що в його статті багато претензійності на вченість, і Гамбарський йому нагадує –

чехівського телеграфіста Ять.

Це було так нахабно, так, нарешті, нетактовно...

Леонід Гамбарський з тривогою думав, що тепер він не зможе підняти своє реноме, і його професорська кар'єра розлетілася в пух.

Потім зняв пенсне й ліг на кровать.

...З півночі летів сіверкий вітер. Передають: за містом випав вогкий сніг і заפורшило дороги. Над містом струмкують хмарні потоки.

З тоскою згадував:

– Ага, телеграфіст Ять!..

І здавив руками голову.

– Ага, телеграфіст Ять!..

Здавалось, б'ють обухом – цією важкою безглуздою фразою...

І майнуло в голові:

– Пропав!

І відчув тоді Гамбарський, що нема вже повороту, і був один якийсь безвихідний тупик.

...А з півночі знову летів сіверкий вітер, і сунулись сірі й нудні хмари. І знову з тоскою згадував:

– Ага, телеграфіст Ять...

–...Можна зайти?

Підвівся:

– Зайдіть!

Увійшла Мар'яна й мовчки сіла біля кровати. Кілька годин внутрішньої боротьби положили відбиток на її обличчя.

Гамбарський дивився прибито, перелякано, бо Мар'яна рідко до нього заходила,

а зараз зайшла.

– Чого?..

І ще дивився прибито й перелякано.

А Мар'яна в цей момент знала: «Далі не можна.

Треба кінчати!» Сказала схвильовано:

– Прийшла до вас спитати: що таке безпорадність? Що – сила волі? Не знаєте?

А потім підвелась і жагуче промовила:

– Так... Я прийшла спитати вас... прохати вас...

Мар'яна кинулась до столу й розридалась. Гамбарський розгублено дивився на неї й наливав воду в стакан.

– Випийте!.. Що з вами?

Вогкі дзвони загубились в осені. Вогка луна зарилась у болотній чвирі заулка...

Мар'яна випила води й дивилась сухими фосфоритами на Гамбарського. Потім стиснула руками голову й сказала:

– Треба повіситися... Негайно... зараз...

– Що ви, Мар'яно?

Гамбарський, блідий і розгублений, ходив по кімнаті.

А у вікно знову бив дрібний дощ. І тягуче проходили хвилини напруженої мовчанки.

Думала: – Так! Треба кінчати... Так!.. Скоріше!.. – І знала, що вона не може кінчити, що їй бракує сили.

Подумала: – Єрунда, треба кінчати! Мар'яна сухо подивилась на Гамбарського, а потім сказала:

– Пробачте! – і хутко пішла до дверей.

Аркадій Андрійович надів окуляри й написав:

«Прошу мене зачислити в кандидати Вашей государственной партії. Мої лічніє убеждения в правоте комуністических ідей...»

В ідальню увійшла Мар'яна. Аркадій Андрійович:

– Мар'яно! Ану, йди сюди! Чи так я?..

Степанида Львівна продовжувала:

–...Він дуже симпатичний... кажуть уже підвищення получив...

...Короткий осінній день сконав. Мар'яна вийшла на ганок.

Дощ прибав жовті листя, і вони лежали холодні, мертві. Через вулицю блимав огонь і млявим світлом освітлював пустельний заулок.

Високо текли потоки сумних хмар. Із стріхи одноманітно падала крапля на камінь. Ішла глибока сіра осінь по сірих заулках республіки.

Коли Мар'яна виходила за ворота, з комольської кімнати вискочив натовп юнаків і з реготом кинувся в туман.

Через дорогу, до Глухайської вулиці – сарай, за сараєм – віжки.... А далі, коли вийти з пустельного заулку, на міді висічено: Доктор Фальк.

–...Куди?

ЕЛЕГІЯ

«Минають дні, минають ночі...»

У грудні згнила зима, і тихий степовий городок знітився в облозі мовчазних нерухомих хмар:

– нагнав вітер із далеких Альпійських гір, через Карпатські верхів'я, через Дунай.

Прийшло Різдво.

Зітхали дзвіниці, і промерзло жевріла жура: сум неспокійної землі.

Цього року старожили не бачили різдвяних зір, бо небо стояло в сірій сорочці будня.

І була мряка.

І старий газетяр теж не бачив різдвяних зір. Був він сивий, древній, майже босоніж. Стояв біля ратуші на бульварі й казав мимохідцям:

– Може купите газету?

Іноді мимохідці купували газету, іноді заклопотано проходили, іноді зупинялись і дивились на старого газетяра.

...А прийшов він восени, коли було прозоро, коли за кварталами пахли гречки...

...Але це було так неможливо давно!!! Це було за народження його прекрасної юності, коли тихий степовий городок стояв перед ним надзвичайною примарою.

І він подумав тоді: про радість.

І урочисто залунало по кварталах:

– Радість!

І тоді було, як мигдальні потоки під ударом весняного весла. Це був голубиний заспів до тієї синьої пісні, ім'я якій – життя.

Це був новий заповіт, що ми, волхви, бачимо на сході в темну ніч із хрустального Віфлеєма...

– Але це було так неможливо давно! І це майже забулось, бо ж – неясні, туманні, мов перший сон за першого м'ятежного кохання, ці уривки, що виривають із тьми перед моїми старечими очима.

«...Що це?» – подумав з тоскою старий газетяр.

І чув тоді: ніби раптом прокидалась природа, ніби дзвеніли, пливли й пропадали неясні відголоски з дальніх літ.

...Але це була ілюзія:

– натовп тихих міських кварталів стояв у суворій мовчанці.

...Газети продавали й жваві пацани, і не любили вони старого газетяра, бо був невідомий, невідомо звідкіль і похмурий.

І ще не любили:

– зійшов на великий шлях, по якому йдуть, дико, по-звірячому озираючись.

...І був ще з ним, із старим газетярем, древній пес, що покірно шкульгав за ним і ніс підсліпуваті очі на асфальт...

– пес: вовна прилипла попелом і лізла, падала на землю, щоб утноїти землю. Пес не гавкав, а тільки тихо й нудно вив: на світанках шумів скляний мороз, а пес був голодний. Іноді пес кидав старого газетяра й блукав на базарі, біля рундуків, де били його закаблукками, де гризли його молоді бадьорі пси.

... Вранці тихий степовий городок оживав. Виходили заспані городжани, плентались по мостовій візники, вилітав із гаражу єдиний на всю округу виконкомський автомобіль і з вереском мчав у туман, розганяючи обивательських курей і зграї голодних собак.

Тоді біля редакції – теж єдиної газети з великими підзаголовками і з нудними традиційними гаслами – грубим шрифтом – суєтились газетярі.

Кожний знав:

– треба скоріш!

Треба схопити стос паперу з промовами, статтями про всесвітній пожеар:

*Мы на горе всем буржуям
мировой пожеар раздуем:
мировой пожеар в крови...
господи, благослови!*

– треба схопити й бігти, захопити всі переулки, всіх обивателів, щоб –

– жити один день.

І старий газетяр ніколи не встигав за пацанами, і завжди йому з веселим сміхом, що звучав, як «колокольчик», пацани підставляли ніжку, щоб старий газетяр упав у грязь!

І старий газетяр падав у грязь, розкидав сьгоднішні газети; потім поспішно збирав їх, обтрушувався і, покірний, з кінським калом на лобі, спішив, спотикаючись, до бульвару.

На бульварі проходив день.

Але й увечері старий газетяр був там же, де праворуч від каланчі стояли стільці. Увечері старий газетяр тупо дивився на мимохідців.

...А бульваром проходило багато:

– одні бігли, другі шкульгали, треті раптом зупинялись і потім стурбовано відходили кудись.

...Тоді над головою колихались гілки акацій – була алея акацій. Акації розцвітали, коли в тихім степовім городку потоки мріяли про голубі пісні, про голубу журу і схвильовано бігли до срібних вод забутої ріки Лівобережжя...

Іноді пацани, побачивши старого газетяра, ховались за ріг і шпурляли відтіля в свого колегу грудки землі.

Тоді підводився, відходив до каланчі, за каланчу, до Зеленого Озера, де стояла самотня будка, а нижче лежало небо на поверхні брудної стоячої води...

Тиша. Далеко клекоче брук. Пес лежить і облизує попіл – на хвіст. (Мовчиш? – Мовчу!) Тиша. Далеко клекоче брук. Пес лежить і облизує попіл – на хвіст.

...Уночі старого газетяра не бачили на бульварі. І ніхто не знав, як він жив, як він живе. Бо кому це потрібно?

...бо йдуть молоді дні з юнацьким запалом грізними колонами по безмежних ланах часу. І відступають –

місяці,

роки,

тисячоліття.

в глуху невідому безвість минулого.

Тихий степовий городок знав і сум, і Великдень цієї боротьби.

... Коли на древній дзвіниці годинник протеленькає чверть на восьму, коли повстане заокеанське сонце, –

– вулиці знову прокидаються, і тоді бреде бульваром похила постать старого газетяра.

...Так починається день.

...А зима зовсім згнила, і шкульгає Різдво в мряку чвирі. Старожили не бачили в ці дні різдвяних зір, і стояло небо в сірій сорочці будня.

Старий газетяр теж шукав сузір'я Оріона; але були самі мутні далі. Десь дзюрчала вода, і тому, що вона промжичила мозок, боліла голова.

Так

ріс

час:

– у грандіозній боротьбі падали переможені дні, на них падали ще дні, і росла гора, від Гавризанкару вища, глибша від океанських глибин. Тоді питали:

– Що це? Тоска чи радість?

...Але на далеких обрїях знову гриміли, знову наступали молоді буйні дні грізними колонами.

Так

ріс

час:

...О, я знаю: багато думав старий газетяр. Думав про юність, думав про те, що було, чого не було, чого хотілось. Все одійшло великим шляхом часу... О, я знаю: і моє кволе старе тіло прокинеться колись і спитає;

– Невже кінець?

Але не прокинеться світанок.

О, я знаю!..

...Іноді старий газетяр ішов у заозерний край. Шкульгав вище й вище на кучугури по кварталу кавалерійського полку. За ним шкульгав пес.

Тоді в одинадцятій сотні був пожар: городок поділявся на сотні – полковий городок степового краю.

Шуміли на каланчі, над ратушею. Палахкотіли смолоскипи; під навісом тривожно дзвеніли й саркали коні.

...Старий газетяр виходив за квартали й брів бездоріжжям, на північно-західні межі – туди, де стояв, як лелека, підбитий бурею дуб.

Дуб наближався. В далекім степу горіли огні. І стояло древнє небо, а позаду туманіли міські оселі. І здавалось, що оселі не існують, що вони відійшли в далину, за гору переможених днів.

... Старий газетяр приходив до дуба, сідав під дубом і озирався. Висіло небо в чвирі, за дубом причаїлась тиша. І промерзла чужа земля. І все було чуже – і земля, і межі, і квартали, і кучугури, і дальні степові огні. Тоді підходив пес і тихенько вив. Потім із сходу прилітав колючий вітер. І відчував старий газетяр:
– десь тліє торішній гній.

Підводився.

За старим газетярем підводились і кучугури, і сунулись у небо, зливались із небом, відходили, пропадали, і була одна сторожка пустота.

Ще городка не видно. Тільки за Балясним Бором маячить невідомий нічний огонь. І був він не близький, тільки далекий, тільки чужий, як чужа земля, де тліє торішній гній.

...Огонь стояв на шпилі ратуші,

і був надто червоний.

...А іноді бачили:

– брів старий газетяр по дорозі на

цвинтар.

І думав старий газетяр:

– Цвинтар?

Тоді пахли могили – глибоко й тихо. Це був запах незносного чебрецю – він ішов з-під білого снігу.

.....

Старий газетяр прийшов у городок восени.

...І згнила зима.

З Чорного моря, з Індійського океану, через Малу Азію, прилетів перший тепловій.

І вже на бульварі снили акації.

І знову бачили старого газетяра біля мудрої ратуші. Пацани ще били старого газетяра грудками, і він ішов до Зеленого Озера, до каланчі, за каланчу, до самотньої нікому не потрібної будки; за ним – древній пес. Тоді були невеселі голубі дзвони: то йшов піст, і каланча перекликалася з іншими церквами.

...А з південного бігуна, з Австралії, грізними колонами ще насувались молоді дні, і відступали – місяці, роки, тисячоліття в глуху безвість минулого.

Старий газетяр це знав. Тільки не хотів знати!.. (О, я знаю: старий газетяр не хотів цього знати!).

...А потім розлилась ріка. По вулицях тихого степового городка летіли вже мільйони тепловіїв. Ріка затопила міст, і не було дороги на кучугури, до дуба.

Старий газетяр зажурився.

І от в одну тривожно-радісну ніч, коли весняні вечерові сутінки пливли над Зеленим Озером, пацани підстергли старого газетяра й побили.

І таки добре побили: тільки через два тижні він вийшов із лікарні.

...А потім прийшла знову тривожно-радісна ніч: ріка нарешті увійшла в береги. Ранком до мосту прийшли плотники, і зацюкали сокири.

Скоро над рікою повис міст.

...Старий газетяр вийшов із лікарні, але він не пішов до редакції – пішов на північно-західні межі.

Одступали дні й тягли за собою. І відчував старий газетяр:

– десь тліє торішній гній.

І падали сили.

Старий газетяр покірно брів у навіщоване: ішов туди, де стояв, як лелека, підбитий бурею дуб.

І прийшов старий газетяр, і ліг під дубом. І, коли у дзвінкій степовій тиші задзвенів перший жайворонок, старий газетяр глибоко, на всі страчені легені зітхнув і вмер.

Тоді знову тихо й нудно завив древній пес, подивився підсліпуватими очима на старого газетяра й побрів туди, до рундуків, де гризли його молоді, бадьорі пси.

.....

...Завтра біля дуба нашли мертвого старого газетяра й завтра його одвезли на цвинтар. За два дні за старого газетяра забули. Тільки там, де він лежав, залишився ледве помітний слід.

...Але біля дуба зацвів уже молодий запах юного невідомого дня.

.....

Тихого ясного ранку над древнім степовим городком урочисто потопали голубі дзвони.

ДОРОГА Й ЛАСТІВКА

I

У перспективі – дорога.

Праворуч, ліворуч – акварелі. Далеко – ліс. Дорога до лісу, а може в бік.

Дорога спокійно відходить, і на ній порожньо.

Мабуть, скоро зажовтіє листя, і в небо засумує старий дуб. Старий дуб був колись біля нашої хати, в дитинстві.

Я дивлюсь на дорогу, і вона веде мене за далекі гони.

Покірно йду за нею.

...Колись була береза, зірвав листок і положив у книгу; книзі, здається, більш, як сто літ, пожовкли навіть рядки. А в цій книзі лист із берези, пожовклий. (Може, берези вже й нема... А де згадка про автора столітньої книги з пожовклими рядками?).

...Дивлюсь на дорогу. На дорозі порожньо, і я думаю про небуття: коли дорога відходить, тоді щось відходить, кудись відходить.

...Потім згадую сливи.

Саме по цій дорозі везли колись сливи. Я був маленький і прохав у тітки слив.

Тоді вона дала мені жменю.

Та не були то сливи. Було дитинство.

...На краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір.

Але то буде не потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забує рослина.

А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби.

.....

Біля вікна пролетіли голуби, фуркнули і зникли за величезним будинком.

І каже голубка: – Дорога? – Каже голуб: – Дорога!

Потім полетіли на площу Володарського і там сіли біля ратуші.

...Дивлюсь знов на дорогу.

За нею, куди вона йде, іде суворість, може, жорстокість, може, сама смерть.

Ну, і що ж? Хай ідуть: так треба.

Але все-таки що з дорогою?

І сказав голуб: – Дорога? – Сказала голубка: – Дорога!

.....
По далекій дорозі пішла широка тінь. Проходили розпатлані хма-
ри і погасили сонце.

Коли пройшла тінь і сховала дорогу – дороги не було.

Я впав на обніжок своєї мудрості й подумав з тоскою:

– Дорога?

Але голуби не озивались.

.....

Ѓород шумів, кричали мотори, летіли будинки. Мій далекий сон
(лебедине крило) розтанув над містом.

...Я надів кашкета й вийшов на вулицю.

II

Було тихо і темно.

Раптом повіяв вітер.

І закрутило,

зашуміло

в деревах.

Був грім – то прийшла літня пахуча громовиця.

Зірвало її, і помчалась вона в темну просторінь.

...А потім зашумів дощ. Вона шукала світло –

– шукала,

найшла,

полетіла.

Влетіла.

Було чудове блискуче світло і тихо, без дощу.

То була кімната.

Сіла на шафі – спокійно, сухо, тепло.

Але хвилювалась.

Її хвилювало звичайне світло – електрика.

Тоді вона зірвалась і знову полетіла.

І от – чотири оксамитових стіни.

Ясно: вдарилась в оксамитову стіну і впала в фарфорову чашу.

Назад!

Назад!

І – в клавіші!

Пронісся мелодійний звук.

А що вона?

...Ще раз у стелю розписну, а там
в знемозі
впала.

Сиділа. Важко дихала.

А її ніжки обгортав килим – то східній оксамитовий килим із Турції.
Певно, кімната була незвичайна – то була кімната в моїй уяві.

...А за вікном носився вітер, скиглили дерева, тривожно кричали гудки.

Тільки ніч сміялась тихо, темно і лукаво.

...Так! Вона шукала вікна – вилетіти у вікно, у дощ, у ніч.

Але вікна не було.

.....

А потім ще довго носилась по кімнаті. Знову падала в фарфорову чашу й билась у розписну стелю.

Була в розпуці – її надто тривожило звичайне світло – електрика.

...Тоді в дощ заскиглили дерева, потім у дощ засміялись дерева.

Чи чула вона, як сміялись дерева?

Нічого не чула вона.

Нічого!

Нарешті –

– вдарилась вона в срібну жирандолю і впала

на оксамитовий турецький килим.

Зітхаючи востаннє (вона розбилась на смерть), хилила голову від світла й шукала очима –

– вікно.

Вікна не було. І вона вмерла.

...А за вікном стояла ніч і тихо, темно і лукаво усміхалась.

.....

За десять хвилин світало.

За годину я увійшов у кімнату.

Вже ночі не було.

Пройшла громовиця, пройшов дощ.

Підводилось сонце.

І пахло сонцем, пахло життям.

Я зітхнув глибоко й високо підвів голову.

...Потім узяв її за крильця, зневажливо подивився на крильця й кинув її в помийну яму, де рились бродячі міські пси.

Її була ластівка.

АРАБЕСКИ

ІХ С Л О В О

Г о р о д.

Я безумно люблю гóрод. Я люблю виходити ввечері із своєї кімнати, йти на шумні бульвари, випивати шум, шохати запах бензолу й тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські ліхтарики – так, здається – в трикутниках цифр: будинок, на розі, №: горить. Я люблю, коли далеко на дальніх міських левадах рипить трамвай: щось неможливе нагадує цей рип, щоб постали переді мною теплі образи, як хрустальні дороги, як прозоро-фантастичні ліденці (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я люблю Іспанію, тому, що вона далеко, тому що я фантаст, тому що я пізнаю й кохаю гóрод не так, як інші, тому що гóрод – це Сервантес Сааведра-Мігуель, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжирських піратів. Тому що підходить до мене Марія й каже:

– Nicolas! Я читала сьогодні іспанські новели, і я скажу: Мартінес Сієрра – моя радість, бо в його новелах маленька музика, мелодія слів, як оркестра моєї душі, коли у вишневих садках моєї чумацької країни жевріють зорі: падають на ягоди крізь темну темряву літньої синьоблузої ночі й падають на ставки, щоб прозвучати. Мартінес Сієрра – маленька флейта, веснянка дум про далеку Іспанію. Ми зупинились на мосту. Примить повінь. Над рікою важкі весняні хмари. Тоді Марія дивиться на далекий огонь, що горить на костьолі, і творить поему. Примить повінь. Над рікою важкі весняні хмари.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

О, Мартінесе Сієрра! Тобі, музичному музикантові, твоїм новелам, де звучить така широка й радісна весна, де міріади міріадів голубих метеликів над гармонією моєї душі – тобі шлю із своєї чумацької країни привіт. О, Мартінесе Сієрра! Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й запах слова – я теж естет. Я вірю, що наші душі зйдуться десь у міріадах міріадів голубих метеликів, у цій голубій хуртовині; коли серце так енергійно стисне,

наче таємна мавка розказує океанну казку, коли в океанах горять жемчуги, як горить сонце на шляхах моєї чумацької надзвичайної країни. О, Мартінесе Сієрра! Про що розповім тобі? Чи розкажу тобі, як співають наші дівчата біля шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як геніальний Леонтович у бур'янах мого степового краю? Чи розкажу тобі, як повільною ходою бредуть круторогі воли з молочної ферми? Чи сплету тобі вінок із польових дзвоників – з подій: як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалася молода епоха? Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в богах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із Сходу – сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул. Через перевали, з азійського степу, з глухої тайги, летіли: депеша за депешою.

О, Мартінесе Сієрра!..

Ніч. Весна. Примить повінь. На дальньому костюлі горить огонь і теж творить поему. Я мовчу. Марія мовчить. На мосту тихо, і тільки мутні води клеочуть і тікають у невідому даль. Тоді я знову пізнаю, як я безумно люблю город. Уранці, в городі, де незнайомі вулиці, а по них проходиш, якось невідомо й задумано: проходять і зникають давно забуті тіні іхтіозаврів, і розчиняється рожеве вікно в майбуття. Гарно приїхати в гóрод із села, коли в кварталах дримає тиша, дримають візники, а по вулицях метуть двірники, коли в городі прокидається ранок і гулко процокотить фаєтон, а потім –

– змовкне.

– Слухай, Nicolas! Коли я думаю про міські квартали, я думаю, що я чула юнка з голубими прозорими віями, що я амазонянка й джигітую десь у заозерних краях... Слухай, Nicolas!

Ніч. Весна. Примить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Але так можна збожеволіти: коли ранок почне рундуки: за м'якою зеленою дерев стоять рундуки. І плентаються сюди люди – білі, незнайомі, забуті, як далека Іспанія, як троглодитний вік, коли люди ловили за хвіст леопарда й тут же роздирали його надвоє, щоб їсти. І починає ще ранок – битий шлях, а за ним плентаються фурғони селянської городини.

– Маріє! Я безумно люблю гóрод! Я люблю робітничі квартали й квартали єврейської голоти, коли дивишся відтіля на костьол, коли на костьолі в діадемі ночі горить казковим огнем циферблат. Тоді я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних ліденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки й молюся, щоб «боженька» зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок, на розі, №: горить.

Я безумно люблю гóрод.

Деталь із моєї біографії

Народився я (Сойрейль, припустім, бо для мене просвітянський реалізм – «к чорту»... навіть у прізвищах, бо я його органічно «органонами» не виношу), народився я, Сойрейль, котрого не треба плутати з Карлейлем, автором «Французької революції», оскільки в Англії нема просвітянства такого, як у нас, але, може, є й покраще: я маю на увазі Ірландію й англійський бокс, після якого й після літургії (підмаслені очі д'горі) навіть coitus за «розписанням», – народився я в одному з тих городків, саме в степовому краю, саме в полковій залозі, де колись – так давно! – слобожанські полки, а потім недалеко Диканька з Мазепою на шведських могилах перед полтавським побоїщем. Я був сином якогось чиновника, який від мене одмовився. Звичайна історія: чиновник спокусив горняшку однієї прекрасної травневої ночі, коли зацвіли яблуні, під яблунями. А коли я народився, чиновник, котрий мене народив, щоб не годувати Сойрейля, утік із провінціального городка. Таким чином у країні покриток стало одною покриткою більше. Але моя мати не пішла дорогою – на Сагайдак – шевченківської Катерини й моєї Оксани із «Життя» – з тієї книги, що «Сині етюди», яких, етюдів, я вже ніколи, ніколи не буду писати, бо я пишу –

– роман.

Моя мати не пішла цією дорогою, бо на другий день у м е р л а. Тоді другий чиновник, гадаючи, що його жінка безплідна й нездібна родити, взяв мене за сина. Чиновник помилився. Прийшла друга травнева ніч, коли небо було в яблуневій завірюсі й пахло горизонтом (а небо може пахнути горизонтом наперекір усякій міщанській логіці), коли степовий городок дрімав під голубим крилом весняної ночі, безплідна

чиновникова жінка родила майбутнього колезького реєстратора. Чиновник цикнув і сказав:

– Помилка-с!

Але мене не можна було викинути, бо формальності щодо закріплення було пророблено. Таким чином, не глядячи на те, що чиновникова жінка була не безплідна, що в травневу ніч, коли стояла яблунева завірюха, родила колезького реєстратора, – не зважаючи на все це, я лишився в чиновника на його хлібах.

Я не буду описувати те, інше, що, може, когось і цікавить, але мене, навпаки, і ніскільки; не буду описувати так, як писали наші шановні корифеї; я буду писати так, щоб зрідка почути кармазинові дзвони з глухого заріччя, коли серце так стисне, ніби погляд стрункої юнки, коли вона на моє буйне бажання каже крізь яблуневу завірюху, здригнувши:

– Да!...

Але як же хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків, біля прозо-ро-фантастичних ліденців (коники), що у їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі!

– Слухай, Nicolas! А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?

– Маріє! Ти наївничаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова.

Ніч. Весна. Примить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

...А сьогодні вітри навівають із півночі. Цілий день шаленіє хуртовина, і ростуть на дорозі замети. Іде грудень року від народження легендарного Христа тисяча дев'ятсот двадцять третього, від народження епохи громадянських війн – шостого. Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі – біль. Бо ж подумай, Маріє:

– Я читаю кожного дня книжки, але я ані разу не зустрів справжньої книжки (поєми) про нашу – у віки – революцію. Тоді я знову молюся, щоб «боженька» зробив мене генієм, щоб розказати, як ішла, як пройшла, як гриміла молода епоха.

Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із сходу, сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голу-бої Савойї стояв гул.

Ще деталь

Мені пророкують велике майбуття: одні кажуть, що я буду командором нової художньої школи; на погляд других, я «прорублю вікно в Європу», куди й буде (біс!) виглядати мій чумацький надзвичайний край; треті запевняють мене, що я в потенції...

...Мені навіть неловко писати...

Є, правда, і четверті, які вважають мене графоманом, дилетантом, парвеню і т. д. Але, на радість, я цим не хочу вірити: я гадаю, що я все-таки напишу гарний твір, бо ж яблуні тільки-но зацвітають у садах моєї духмяної фантазії, бо ж переді мною й за мною гори поетичного матеріалу.

Словом, коли б я хотів загубити свою індивідуальність, я б давно її загубив. А коли б я був через міру шанолубивою людиною (зовсім без шанолубства – ні риба, ні м'ясо), я міг би використати своє становище.

Але я дуже тиха, лагідна людина. І тому, коли мені, як літераторові, що подає надії, запропонували взяти посаду командора одного чималого, правда, видавництва, я навіть з охотою взяв її.

Отже там, де я працюю, де все так імпозантно, там ви знайдете всіх, кого вам треба. Тут і Пульхерія Івановна Жоха, тут і тов. Крутик (мій заступник, прекрасний «зам»), тут і ціла академія різнобарвної професури.

Але більш за все мені подобаються ті весняні дні, коли потоки ласкавого сонця заливають усі кімнати моєї установи, коли з мого імпозантного будинку падає весняна «капель», коли за моїм кабінетом шум ділового будня.

Я розвалююсь у кріслі, закурюю гаванську сигару (недавно при-слав із Германії дипломатичний кур'єр) і кричу:

– Антошка!

Антошка тут-як-тут. Цей бородатий симпатяга до чотирьох годин сидить за моїми дверима й тиче – автоматично – пальцем у напис:

– «Без докладу не входити».

– Що прикажете, товаришу?

Що ж я йому прикажу? Власне, мені нічого приказувати, бо за мене приказали мої підручні, мої прекрасні підручні, які зараз шумлять, як музика, за дверима мого кабінету. Тоді я кажу:

– Антошка! – і потираю руки. – Альянс?

Антошка:

– Альянс!

– Ах ти, моя карапуля, – млію я від гарного настрою. – Ах ти, моя дурашка!

– Так точно! – каже Антошка й підходить до мого столу. – Дозвольте прикурити?

Ця фамільярність мене зовсім не нервує: по-перше, в кабінеті нікого нема; по-друге, я радий ще раз доказати свою демократичність, свій комунальний лібералізм.

– Прикурюй, каналья! Прикурюй! – і я галантно підношу йому свою гаванську сигару.

За моїм вікном грає голубе небо. Десь, очевидно, гомонять жайворонки; десь, очевидно, такий простір, така легкокрила даль, що я не можу не мріяти. З мого імпозантного будинку летить весняна «капель». Її не може заглушити навіть шум шумного міста.

– Антошка! – і я потираю руки. – Альянс?

Антошка:

– Альянс!

...А Пульхерія Івановна завідує в мене редвидатом. Це славетна людина. Коли я приймав посаду, мені стільки про неї наговорили, що я й справді думав її викинути з установи. Але тепер я бачу, що це була робота злих язиків. І справді – Пульхерія Івановна така прекрасна жінчина: у неї таке прекрасне волосся – золотом, що я прямо дивуюсь. І потім вона така енергійна, така розбитна.

– Пульхеріє Івановно! – питаю я. – Ви заключили договір із професором Чам?

– Якже! Давно заключила. Він такий хороший чоловік; у нього таке, знаєте, велике горе: вчора фокстер'єр здох, і потім він такі прекрасні роботи пише... Я гадаю, що йому треба дати найвищу ставку.

О, Пульхерія Івановна не проморгне. Це я добре знаю. Вона не підірве авторитету нашого видавництва. Вона викине на ринок, так би мовити, сливки наукової мислі.

– Обов'язково! Обов'язково! – кажу я. – Найвищу ставку.

І, щоб завжди бути в курсі справ, виймаю з бокової кишені по-рожній блокнот і беру олівець.

– Дозвольте, Пульхеріє Івановно, записати ці прекрасні роботи, які незабаром випустить наше видавництво.

Вона:

– Ах, Миколо Григоровичу, я й забула... От пам'ять... Я зараз принесу їх.

– Що ви! Що ви, Пульхеріє Івановно! Не турбуйтеся. Дозвольте тоді мені просто написати: в якому це буде відділі?

Вона:

– Відділі?... Ах, боже мій... от пам'ять... Це ж відомий професор Чам... по... по... неврогеології, здається... Професор Чам.

Професор Чам.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

– Nicolas! Про що ти думаєш? Милій мій!.. Ти думаєш про осінь? Невже ти думаєш про осінь? Милій мій! Похили свою голову на моє плече, розкажи мені голубу поему.

– Маріє! – і я чую, як гримить повінь, як біжать мутні води в невідому даль, і моя радісна Марія кладе на моє чоло свої духмяні кучеряшки й пахне, як юність, як безмежні дороги в прекрасний невідомий край.

...Уранці прийшла весна.

І цілий день тануть сніги. Біжать по дорогах потоки, і чути: десь хропуть коні. Стоїть таке неможливе небо, нібито воно тільки-но народилось.

Учора опівночі, коли за городом урочисто скликав гудок нічну зміну, над костьолом із західного боку повис теплий туман. Учора я думав про Тургенева й про вальдшнепів, тому що це в крові, тому що мій батько був стрільцем, думав про заводи на Ворсклі, про свій степовий край, про його самотні озера, що стоять там, де пересікаються чумацькі шляхи. Сьогодні мої думки про інше.

Це знає й Марія. Я думаю зараз про жінчину революції.

– Nicolas! – і Марія виймає хустку, що пахне конвалією, і підбирає волосики під капелюшок, що їх розкидає весняний вітер. – Nicolas! Ти скажи мені: невже жінчина так міцно зв'язана з революцією, що без неї новелістові не можна обійтись.

– Да, Маріє! Без жінчини не можна обійтись. Бо жінчина – це круг наших емоцій.

– А я от тобі не вірю! – говорить Марія й підставляє весняному вітрові своє обличчя.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить весняна повінь. І тікають мутні води в невідому даль. Ми стоїмо на мосту. Перед нами й за нами – город. Ми чуємо, як глухо б'ється крига. Над костюлом горить огонь.

– Nicolas! Я тобі не вірю, тому що ти й досі не показав жінщини в революції.

– Да, Маріє! Я ще не показав, але я покажу.

– Ні, ти її не покажеш, бо в твоїм уявленні вона не більше, як самичка.

– Маріє!

– Да, Nicolas! Так.

Гримить повінь.

І тікають мутні води в невідому даль.

К в о д л і б е т.

У Діккенса, здається, в «Записках Піквікського клубу» герой скрикнув: –

– Їхать – так їхать, як говорив папуга, коли кішка потягла його за хвіст.

У Діккенса, здається, з тих же «Записок Піквікського клубу» є й такий радісний вираз:

– А от і я! – як сказав хтось, падаючи з десятиповерхового будинку.

.....

Студент жив у підвалі, в кімнаті з одним тусклим вікном, що виходило на глуху брудну вулицю. Але й тут він жив милістю якоїсь грузної баби, що знімала весь підвал і одводила йому цю кімнату виключно за його прекрасні очі: кожної суботи баба тягла студента до себе на кухню, напоювала його там жовтим (якась примісь) самогоном, і, коли студент часто починав хилити голову на бік, коли повз вікна проходив із калатушкою сторож, грузна баба брала енергійним жестом свою жертву за плече, роздягала її догола й клала на своє ліжко. Після так званої суботньої ночі студент завжди почував у роті якийсь неприємний запах і потім цілий день спльовував.

Це теж деталь, і, «позаяк» вона з життя, я й її пишу.

– Маріє! Не будь наївна. Я даю тобі запах слова.

...І знову переді мною легкосиня даль надзвичайного минулого. І знову я чую далекий загірній голос: «пройдуть віки, найдуть свою змужніість, пізнають радість і журу твоєї прекрасної землі, відійдуть по древній дорозі в небуття, але ніколи не повториться народження твоєї м'ятежної нареченої».

– Тільки один раз!

– Тільки один раз!

Так б'є годинник над ратушею глибокої ночі, коли тривожно горить циферблат.

...І я, романтик, закоханий у свою наречену, знову бачу її сіроокою гарячою юнкою з багряною полоскою на простріленій скроні. Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю й мчить по ланах часу в безсмертя.

– Чи наздожену її – свою сірооку м'ятежну наречену?

Гримить повинь. І тікають мутні води в невідому даль.

Я безумно люблю гóрод. Але я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних ліденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки й молюся, щоб «боженька» зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок, на розі, №: горить. Я безумно люблю гóрод!

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

– Маріє! Ти пам'ятаєш той день, коли я перший раз побачив тебе?

– Да, Nicolas! Ходім! – і вона енергійно переступає калюжі весняної води. – Да, Nicolas, пам'ятаю.

– Маріє! – і я зупинився.

Вона – теж.

Тоді я беру кінчик її солдатської блузки й кладу на нього свої гарячі уста. Марія мовчить. Я мовчу. І пахне конвалією. Весняний вітрець б'ється в кучеряшки моєї нареченої.

– Nicolas! Милий мій! Не треба думати про осінь.

– Marie! – і я тисну їй руку.

Вона мовчить. Я мовчу. На костьолі горить циферблат, і далеко гримить повінь. Марія оправляє блузку й раптом зникає в темряву, в глухий міський заулочок.

Р. S. Я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову: про метелика, що з черепом на голові. Мені навіть сни якісь химерні. З-під канапи вискочив звичайний пацюк з перебитим задом. Мені кажуть, щоб я його добив. Тоді я беру чималий молоток, і, коли пацюк іде на передніх лапках повз мене, я з гидливістю опускаю з силою молоток на його голову. Але диво: після мого удару пацюк раптом виріс, став розміром із болонку й пішов на задніх лапках, а на його голові я бачу череп: я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову, про метелика. Тоді мені зупиняються мислі, і стоїть переді мною якась настирлива пляма, що може довести до божевілля. Я знову підводжу чималий молоток і з гидливістю опускаю з силою на пацюкову голову. Але диво: пацюк знову виріс і став розміром з фокстер'єра. Пацюк з перебитим задом іде на задніх лапках. В кімнаті тихо, за вікном тихо, і тільки на костьолі горить циферблат. Я мовчу.

XIV слово

...Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливо привабливий огник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль, – і от, поет з тієї божественно-незрівняної країни, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, пізнав сірого чортика й тісно жив з ним і не в сенсі банально-сентиментальної нудьги, а так, я може жити художник. Він був страшений нахаба, але він міг тільки жевріти і то в тайзі, і то для утилізації обмеженого кола часто-обмежених людей. Поет знав, як далеко одійшов запах тобілевичо-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини», як далеко і «Тіні забутих предків», і все, що хвилювало юність, а тепер залишило тільки сірого чортика. Поет знав, що в історії народів його божественно-незрівняній країні, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, принаймні на першу півсотню літ одведено силою рабської психіки тільки два рядки і то петитом; і на ці два рядки ніхто й ніколи (аж

поки пройде півсотні літ!) не зверне і уваги. І поет, що крізь огонь своєї інтуїції побачить нові береги, загине, як Катерина на глухій дорозі невідомості.

...Тоді біжить коник моєї фантазії по першій сніговій дорозі, і летять од його копит діаманти сніжинок. У далекому бору, що ледве маячить, дід мороз трусить білою бородою, і якась фантазмагорія навкруги. Під столом сидить кішечка і муркотить про радість морозного дня. Над оселею здіймаються димки й пливуть у тихе голубе небо. І ніхто не розкаже мені: що це?

.....

Степова оселя й дальні виноградники – все потопало в мовчазному концерті цвіркунів. Стояли похмурі хмари, і десь традиційно глухо билось і грало з берегами сіре туманне море. Природа, цей незрівняний художник, шукала цієї ночі химерного жанру. В кожнім шелесті й тремтінні приморської сиротливої флори я відчував напружену боротьбу за майбутнього прекрасного Рафаеля. Вмирала стара форма, як лицарство, як запорожці. По таємних лабіринтах мистецтва мчав вітер із незнамого краю.

...І жили в тій оселі, що її звали по циркулярах курортом, люди, собаки, коти та інші тварини. Чим годували котів чи то собак, я напевне не знаю. Але людей годували дохлою гнилою рибою, трохи некращими яйцями й такими ж сосисками. Все це привозили з нудного провінціального міста.

За тих днів, коли до столу подавали (висловлюючись канцелярською мовою) вищезазначене, за тих днів зчинявся бунт. Бунтували пролетарі, службовці й навіть комунари. Тоді комунарів збирали й говорили:

– Вам бунтувати не можна, бо ви – комунари, будівничі нової держави, а курорт, як вам відомо, державний.

Комунари хвилювались, але вони знали, що їм бунтувати не можна, а можна говорити іншим «халатникам» (хорі), що курорт дуже гарний і коли риба гнила, то це – помилка, бо вона зовсім не гнила.

І комунари розпинались і доказували, бо вони знали, що таке дисципліна і що таке для всесвітньої революції ця неприємна деталь, коли ми стоїмо напередодні. Тільки один написав щось у центральну пресу, після чого стало багато крапце, бо вже не подавали гнилої риби, а подавали гнилі сосиски.

Проте не зайвим буде зупинитись і на цій деталі: нудне провінціальне місто, на жаль, лежало далеко від степової оселі, що по циркулярах

називалась курортом. Отже, підтримуючи інтереси свого населення, курортна адміністрація організувала на своїй території непоганий буфет. Коли халатники були незадоволені обідом, вони мали цілковите право піти до буфету й узяти там те, що їм було потрібно. Дешевка тут була надзвичайна: коли, припустім, десь пачка цигарок коштувала сімнадцять копійок, то тут брали всього (за таку ж таки пачку) тридцять п'ять. Те саме і з іншими продуктами.

.....
Тоді в мовчазнім концерті цвіркунів я бачив жінку. Її звали панна... не пам'ятаю добре – хай буде за Винниченком: панна Мара. Вона виходила, коли йшли з вечері халатники, до виноградників, де кінчається степ і починається море, і думала. Панна Мара думала про те, що вона – жінка-лікар, прийшла сюди за три червінці на вісімнадцять годин праці, але вона ніколи не почула ласкового слова від своїх пацієнтів, бо вона була трохи крива і з звичайним сірим обличчям, що ніколи не зупиняє. Вона дивувалась, чому хорі незадоволені гнилою рибою, бо ж гнилу рибу подають не кожного дня, а вона добре знає, як важко відбудувати той курорт, що зазнав великих пертурбацій за часів громадянської війни. Правда, є багато неприємних явищ, і їх легко усунути, висловлюючись газетною мовою, але для цього бунтувати не треба, особливо комунарам (вона зовсім позапартійна!), бо про це напишуть письменники в різних газетах та журналах.

Але панна Мара думала й про те, як би гарно йти в цей вечір, коли цвіркуни починають свій химерний концерт, а недалеко рокотить море, з гарною людиною, що буде її нареченим. Вона була за цих хвилин безмежно сентиментальною, й вона трошки плакала.

Море традиційно глухо билось у береги, і тоді за виноградниками зливалися в єдину гармонію і море, і нічний степ, і одинока оселя серед пустелі.

Панна Мара йшла до курзали, сідала там біля шахматистів, дивилася. Але ніхто на неї не звертав уваги, й ніхто не хотів покохати панну Мару, бо такий уже жорстокий закон природи.

...«Мила мамусю! Яке хороше життя, який божественний запах навкруги мене. Тут море таке надзвичайне і тут такі мислі, наче я не звичайний рядовий лікар, якого ніхто не знає і який нікому, за винятком хорих, непотрібний, а якийсь Персі-Біші Шеллі, що про нього я мріяла колись у своїй студентській кімнатці. Увечері я йду до моря, дивлюся в сині краї й думаю: відтіля буря принесла уламки кайори й тіло Шеллі, а тут, на піщаному березі, його наречена вихопила з огню

його прекрасне серце. Ти, мамусю, будь ласка, не читай нікому мого листа, бо цим ти зробиш мені багато неприємного. Прошу я тебе також ніколи, ніколи не згадувати в своїх листах Стефана, бо я й досі не можу прийти в себе. Ах, як він насміявся наді мною! Але я йому простила, я йому все простила. Ти, як жінка, повіриш мені, бо знаєш, що нема меж тій любові, що її носимо ми. Я пізнала цю любов і я щаслива. Нехай фіглярі й скептики «возводять в канон» бездушний американізм, але людини вони все одно не перероблять. Ах, мамусю! Яке прекрасне життя, який божественний запах навкрузи мене, як чудово пахне одвічне море, яка даль за темними виноградниками, що так тривають мою душу цієї химерної південної ночі».

.....

...Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливий морський вогник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

–...Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І, коли я умру й на моїй могилі ви положите пучок чебрецю – знайте: я воскрес.

І знайте: біля тієї криниці, що в ній, як у верцадлі, весь світ, давно вже стою я, і на моїй душі таке тихе, таке світле й прозоре озерце, що я відчуваю себе господом-богом. Товаришко Маро, схиліть свою голову на мої груди і знайте: я ваш друг.

...Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову в порту неможливий морський вогник. Праворуч – море, далі – виноградники й моя мука за пароплавом – у виноградну даль.

Тихо. Тільки одвічні цвіркуни плетуть легенду із далі первісних віків, і нема їй ні кінця, ні краю. Тоді зникають і дороги в диких половецьких краях.

Літо тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року. – Головний лікар читав сьогодні лекцію про душу. Це характерно: про душу. Народу було досить, майже всі халатники.

Цікавились усі й особливо комунари. Справді, що може сказати спец про душу?

І от, коли головний лікар скінчив, один несміливий голос запитав:

– А дозвольте, товаришу професоре, спитати вас, що появилось раніш: думка чи слово.

Лікар, що мусив сказати не те, що хотів сказати, крутнувся:

- А ви як думаєте?
- Скажіть, як ви думаєте, – уперто сказав комунар.
- Я думаю, – головний лікар проковтнув слово й кинув:
- Я думаю – мисль.
- Тоді дозвольте й мені слово, – і комунар поліз на трибуну.

Він говорив довго, уперто. Він говорив так весело, що майже всі послули. Комунар був добрим книжником, бо вчився він у партшколі й не міг не знати, як на це питання дивиться товариш Богданов.

І, коли б спец не прийшов у себе після першої й не зовсім вдалої вилазки і, набравшись нахабства, не зупинив промовця, промовець, мабуть, і досі розмахував руками.

Спец:

– Зупиніться, будь ласка. Ми з вами ніколи не домовимось, бо це аналогічно цьому: що раніш появилось – курка чи яйце.

– Звичайно, курка, – вирвалось з мовчазної аудиторії (жіночий голос), бо курка...

– Ну, ну, що ж таке курка, – ехидно запитав спец, – слово чи мисль?

– Ви, товаришу професоре, застали нас зовсім непередготовленими, – скрикнув жіночий голос. – Треба було попередити комгурток.

Тоді головний лікар зняв окуляри й сказав, що лекцію скінчено і що халатники можуть розходитись. Що ж до того, що раніш появилось – мисль чи слово, даному зібранню нема ніякого діла, бо хорим заборонено хвилюватись, і потім останні наукові дані недвозначно натякають: раніш появилась мисль.

От же м о р а л ь: раніш появилось не слово і не мисль, а гнила риба, бо лекцію про душу було розраховано спеціально на заспокоєння нервів, які розтривожено було вищезазначеною морською твариною.

Повз одинокої оселі, що біля моря, іде залізниця – тупик. І на тупику, коли вийдеш увечері слухати, як приливає море, бачиш зруйновані вагони, розірвані снаряди, бачиш руїну.

То пройшла махновщина і зникла в степовій тирсі, як згадка про дику татарву. Увечері, коли на малому лимані кричать чайки й десь важко сідають баклани, над морем стоїть чіткий місяць і грає срібними веслами на поверхні синьої води. На березі, як хрусталь, медуза. Кажуть: медуза горить, коли йде зграями. І це, як древнє сказання. Тоді в пустельному кутку приморської полоси рибалки підводять чайму над кайорою, беруть невід і йдуть у море.

Міцнішає вітер. Вітер із моря. У порту проревів пароплав, але враз змовк: він сьогодні не вийде за хвильоріз, бо збирається на ніч неабияка буря. Кайора метнулася на обрії й раптом зникла. Тоді з одинокої рибальської хати вийшла мати й дивилася в море. І підійшла до неї ще молода жінка, і вони довго стояли на березі.

.....
 І сьогодні море казиться, і казяться піщані береги в хуртовині камінців, але це останній шквал. Даль жене табуни: вал, вали і гребні хвиль розкидають бісер. Сходить сонце. І одинокий рибачський посьолок зустрічає його золотих вершників тишею.

На якорі кайора. Вона плавко колисається. Але вже скоро вщухне вітер, над морем стане мертвий зиб. Тоді вщухнуть і береги. На камінцях буде муркотіти море. Чайки полинуть на болота, і стане велика морська пустеля.

II

І от вранці Бригіта була на узліссі й там рвала проліски. Бригіті було щось біля шістнадцятьох. Вона рвала проліски й дивилась на них. Потім вона пішла до батька. Це було в тому лісі, де її батько був лісником.

У цей час біля хати з шумом зупинилась кавалькада. То приїхав молодий граф. Він був, як казковий лицар, і одяг йому було всипано діамантами. На кашкеті, збоку, біля фазанового пера, стояв великий рубін. Молодий граф грав тростинкою. Кінь його раз-у-раз хропів і переступав з ноги на ногу. Це був породистий англійський жеребець з агатом на лобі. Бригіта винесла кухоль криничної води й подала молодому графові. Той подивився на неї, сильно вдарив коня, так що кінь знявся на диби, і сказав, що Бригіта, як мавка. Всі зареготали, Бригіта почервоніла. Кавалькада поскакала далі.

Був весняний вечір; за лісом, в оселі, скликали до вечірні. Бригіта вийшла з хати, взяла пойнтера Мілорда й пішла в глуш.

Там вона знову зустріла графа. Він зліз із коня, погладив пойнтера й підійшов до Бригіти.

Він притиснув її до своїх грудей і скрикнув. Бригіта не перелякалась і тільки зітхнула глибоко. Молодий граф схопив її й положив на свого коня. Потім вони поскакали по лісових доріжжках.

За годину граф був у своєму мастку. Він узяв Бригіту за руку й повів її до себе. Там він сказав їй, що вона відци вже ніколи не піде.

Бригіта вирвала руку й стала серед кімнати.

– Графе, – сказала вона, – я виросла в лісі. Пустіть мене.

Граф став її умовляти, але вона його не слухала. Тоді він пообіцяв їй, що примусить її силою. Бригіта підскочила до вікна й вискочила на веранду. Граф свиснув; згряя борзяків кинулась за Бригітою, але її вже не було.

Вона прибігла до своєї лісової хатки й нічого не сказала батькові. Цілу ніч вона думала про графа. А вранці по слідах копит вона сама пішла до графського маєтку. – От!

І от моїм арабескам несподіваний фініс. Навколо тиша. Тільки зрідка постріли вартових, тільки зрідка прошелестять підосви незнайомих людей. Люди йдуть і зникають, мов безшумні шуми моїх строкатих аналогій і асоціацій. Гóрод спить. Над ратушею даль божевільно далекого неба. І нерозгаданий зоряний Віфлеєм стоїть у квадрильйонах віків таємною загадкою. Мовчки бавляться люкси своїм світлом – білим до різі в очах, і ховаються по темних кутках луни трамвайних ударів. Мовчазно стоїть нічний гóрод, стоять заулки, під'їзди й усе, що тут, на землі, загубилося в хаосі планетарного руху й тільки ледве-ледве блищить у свідомості. І здається: це химерний Сатурн біжить у телескопі, і біжать його кільця й десять дальніх супутників.

Моїм арабескам – фініс. І герої, і події, і пригоди, що їх зовсім не було, здається, ідуть, і вже ніколи-ніколи не прийдуть. І ніколи я не повернусь до своїх арабесок, щоб мучити себе над кожною крапкою. І вже ніколи не промчатся феєрверки гіперболізму крізь темряву буденщини, і не спалахне огнецвіт моєї фантазії: на рік буває тільки одна ніч – на Івана Купала – коли в зачарованому колі жевріє жемчуг химерної папороті.

Моїм арабескам – фініс. Але я не тоскую. Я ще раз пізнав силу безсмертного слова, і воно перетворилось у мені. І з океану варіацій я випливаю, м'ятежний і радісний, до нових невідомих берегів.

– О, Маріам! Хіба не коштовні крупинки золотих камчатських розсипин хочу я вихопити з бурі емоціональних вибухів.

Моїм арабескам – фініс. Тоді Стерн, Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт ідуть теж від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голуби диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі.

Так сказав Теодор: це радість бунту проти логіки. Я такий же химерний, як Сатурн у телескопі в хаосі планетарного руху. Я – щасливий, о, Маріам! Який орган так божественно звучить у кожному нерві моєї істоти? Кому там співають славу?

І це тобі, моє сине вечірнє місто з легенд Шехерезади. Це ж з тобою я розмовляв по заході сонця, коли треба було найти с л о в о.

– О, Маріам! Ти – жінка й ти пізнаєш радість моєї пісні про синій вечірній город.

...Тихий вечір. Синій вечірній город. Азія. І я цього тут не бачу: ні проституток, ні чорної біржі, ні старців, ні бруду. Я бачу: ідуть квакери – не ті, XVII віку, а ці, сповідники світла, горожани щасливої країни. І я вірю, я безумно вірю: це – не квадратура кола, це – істина, що буде на моєму сентиментальному серці. І тоді в молитовному екстазі я дивлюся, як мільйон разів дивився, в далекий димок на курган, де скликає муедзин до загірньої Мекки.

Синій вечірній город. Азія. І мені, Сатурнові, не божеству, що біжить у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією, мені радісно сказати, що тут увесь я: із своєю мукою, із своїм «знаю», із своїми трьома кільцями: в і р а, н а д і я, л ю б о в. Синій вечір. Синій вечірній город. Азія.

– Але на сучасність я дивлюсь крізь призму легенд Шехерезади. *Liberum arbitrum*. Для епохи великого ренесансу характерним буде тихий азіатський город – без проституток, без чорної біржі, без бруду. І душевна дисгармонія буде тоді легенький вир під водяними ліліями, коли човен без весел несе не несе, а комиші стоять на кордоні зелених луків і прислухаються.

Для епохи великого ренесансу буде характерним строката весна й плебеїв Великдень. Тоді підуть тисячі горожан на площу м'ятежної комуни, а потім підуть карнавалом на аеродром. І цей строкатий колір б'є мені в вічі, мов чітка червона пляма, що від слова «ярмарок».

– О, Маріам, я безмежно щасливий. Тільки тепер не забрудню твоєї родинки, що впала на твоє слонове рамено.

Так сказав Теодор!

Тоді пройшла слава про синій вечірній город. Азія. Тоді пішли горожани не в академічні колізеї, де йшла нудота декадансу, де тисячі анемічних надломлених людей дивилися на бутафорію минулої епохи, а пішли до цирку, на футбольне поле, в спортивні клуби. І були ще клуби ділового будня і клуби наук.

–...Мат королю! Я вам готовий дати форою й ферзя, але й тоді я вийду переможцем. Бо й великий маестро Капабланка не міг перемогти модерніста Реті.

...Моїм арабескам – *finis*. І тобі, сине вечірнє місто, надхненно співаю славу. І йдуть, і пливуть квартали, а за ними трамваї й густий

присмерк. Сторожкий дзвін. Бігають огники – такі химерні, мов фіолетово-рожеві ліхтарики в ресторані японських куртизанок. Над площею м'ятежної комуни стоїть прожектор і уперто розглядає строкаті вітрини державних крамниць. Іду. Раптом падає під ноги різнокольорова реклама, і я згадую чарівний ліхтар, що в забутій школі мого дитинства демонстрував на стіні картини. Це – не кіно, це – примітив, але я його ніколи не зрівняю з кіно, бо тоді була надзвичайна вражливність і таке миле й симпатичне дитинство.

– Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

...А за мною прожектор, трамвайні ліхтарики, тротуарні світлові плакати й мільйон інших дрібниць. І все це мчить у химерному колі асоціацій і пливе, мов Сатурн у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією і все, що тут, на землі, загубилось у хаосі планетарного руху й тільки ледве-ледве блищить у свідомості.

...Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

ПОЗА КНИЖКАМИ

...ПРЕЛЮДІЯ

...Це з «Голубиної книги», пісня перша. Це написано мудрістю Вселюдського товариства в 2066 році старої ери.

...А це прелюдія до австралійської казки, що з Голубих гір.

– Недалеко дзвенів Великий океан. З океану брів синій запах моря. Надходив австралійський вечір. Зі всіх кінців світу горіли червоні прожектори, а вгорі, з повітряних осель, гриміла музика. То Америка, Африка, Азія, Австралія і Європа, то підземні і повітряні міста і села святкували тисячоліття нової ери. Сьогодні радіо радісно гуло над Землею і передавало на Марс депешу за депешою. В цей день в безповітряних просторах, що роз'єднують Землю від Марса, раз по раз форкали зелені вогні і проносились блискавично, щоб сполучити апарати радіо двох планет 1-ї Сонячної системи.

Сьогодні 1000-й рік, падолист сьомий. 1000 літ тому в цей день почалась нова ера на глибокій Півночі, недалеко південного бігуна.

(Гуди, співай, радіо, могутнє радіо, про тисячоліття нової ери!)

Близько підгір'я гори Чорного Лебедя – найвищої з всього масиву Голубих гір, що на південно-східній Австралії, біля веселого багаття сиділо декілька гостей з Америки, Англії, Німеччини і декілька тутешніх мешканців. Гостей затримав старий голландець, поет-менестрель, нащадок тих мореплавців, що перші відважно попливли на далекий південь і там знайшли невідому доти землю Австралію. Старий голландець в молодості їздив в Прованс, що на півдні Франції, і з того часу називає себе менестрелем, бо менестрелями називали колишніх поетів Провансу.

Старий голландець пообіцяв почастувати дорогих гостей наприкінці свята невідомим в ці дні гостинцем – казкою. Казок в ці дні вже не було, бо саме життя було вже казкою. Сказав американець:

– Отже, свято нової ери у вас завше святкують біля гори Чорного Лебедя. Чи не має спільного ваша казка з цим фактом?

Старий голландець запалив люльку і поволі промовив:

– Так... Так! Моя казка про Чорного Лебедя, про його гору і про далеких людей, що записані в Голубиній книзі.

Тоді сказав німець:

– Я з великим задоволенням вислухаю вашу казку, але прошу вас мати на увазі, що в моїй записній книзі стоїть: 9-ї години мушу бути

на вечорі 342-го клубу Вселюдського товариства, що на Ленінштрасе, 1892. Я надіюсь, що ви половину на 9-ту закінчите, бо 15 хвилин мені потрібно на перельот Австралія – Німеччина, а 15 – на відпочинок.

Голландець випустив із рота синій струмок диму і сказав:

– О, безумовно, закінчу.

Але голландець не поспішав. Він сидів у глибокій задумі і переносився в туман сивої старовини.

...Нижче Тасманії дрімав уже відгаданий південний бігун. Нижче Тасманії гомоніли океани – вічно боролись два велетні-океани – Великий з Індійським.

А тут, біля Голубих гір, бриніли цукрові тростки і коливалися фінікові пальми. І чути було далекий гул з великого австралійського порту Сіднея.

Пройшло ще з 5 хвилин, а старий поет-голландець не починав своєї казки. Як і раніш, сидів у задумі і блукав в лабіринтах глухої старовини. Тільки тоді, коли над Австралією загорілись сотні мільйонів різнокольорових ілюмінаційних ліхтариків, а над повітряними оселями показалися привітальні ескадрильї Сибірського відділу Вселюдського товариства, голландець положив свій широкий бриль на апаратик, що мусив його підняти в одне із повітряних міст, і сказав старечим голосом...

.....
Що він сказав, я ще не знаю. Це я не знаю: *автор цього фрагмента*.

Почав, мабуть, так:

– 10 років тому над землею ходив важкий туман. Земля билась в муках, а на землі стояли цілі моря людської крові. Тоді королем був могутній велитель-деспот. І було – золото, золото, золото.

...Ця казка буде *про нас*, через 10 років я її, далєбі, напишу. Назву так: «Австралійська казка». А чому австралійська – я і сам не знаю.

...Зараз був на вулиці.

Сьогодні 5 падолиста. І гóрод – ніби Австралія через 10 років.

– Слухайте: я сьогодні закоханий в життя, як хлопчисько!

Весь гóрод в ліхтарях, і автомобілі з діворою. Шумить город. А в падолист квітень вскочив: був сірий дощ і раптом – наче бабине літо.

Летять... Чи то пак повзуть грузовики з діворою.

– Комуня!.. Комуня!.. Ух, ви, ребяцьонки!

Ну, до побачення!

А австралійську казку колись напишу.

ЛИСТИ

ЛИСТИ ДО МИКОЛИ ЗЕРОВА

I

Дорогий і вельмишановний колего, мій рік народження – 1893, грудень, – с. Тростянець, Охтирського повіту, на Харківщині. Ваш теплий лист зрозумів як бажання узнати, що я за фігура. Отже, для Вас (не для біографії):

Я – син народного вчителя (по єлейній термінології: з голодранців). Батько ніколи не говорив по-українськи; зате бабуся не тільки говорила, але й в глухі слобожанські вечори розказувала мені багато казок про домовиків, лісовиків і т[ак] д[алі]. Од бабусі – українська мова, від батька – народницький «душок» (що від матері – колись розказу). Од народницького «душка» я й досі ніяк не одкараскаюсь. Батько був поклонником Михайловського (портрет останнього завше висів над його ліжком) і в такому ж дусі і мене хотіли виховати. Але з цього майже нічого не вийшло: «душка» то я набрався, а портрета не повісив, бо ніде було. Я зробився «шалопаем», суб'єктом бездомним. Скінчив я тільки властиво початкову школу, але готовився на «аттестат зрелости», так що фактичні знання за середню школу давно вже мав. Дякуючи батькові, я рано перечитав російських класиків, добре ознайомився з Діккенсом, Гюго, Флобером, Гофманом і т. д. Але найбільш всього я захоплювався Добролюбовим, Белінським, Писаревим – цією трійцею, що не сходила з батькових уст. Між іншим, батько чомусь вважав найсильнішим Добролюбова, може, тому я й досі перечитую його. Пишу це для того, щоб Ви знали, який я «робочий». Мене в страшенно ніякове становище ставлять деякі критики, що рекомендують мене суспільству як робітника. Виходить так, нібито я «хвастаюсь» цим. Певно, робітником я був: з молодих років до імпер[іалістичної] війни я «шалопайнічал» по заводах, цегельнях. Але все-таки, який я робітник? Був би інший час – я б цього «чину» не одмовився; тепер, коли цим «чином» дехто хоче добути собі чин – мені називатися так ніяково. Я гадаю, Ви мене розумієте. Заводського у мене залишилось: пролетарська (непоказательна) фізіономія, матеріальне становище і дух протесту. Все ж останнє я не знаю, як назвати. Раніш було гарне слово «разночинец», на жаль, я тепер не можу його використати. А інтелігент з мене липовий.

Отже, коли візьметесь за біографічну замітку про мене, – моє щире прохання: хто я такий?

Тепер про внутрішню свободу. Саме її і бракує мені. Поет безперечно є продукт свого часу, але поетом ще не можна назвати того, хто в полоні фейлетонної сучасності. Це, звичайно, не самопокора, а тільки стара і вічно нова істина. Я цілком доросла людина і не тільки зумію найти собі ціну, але й – поставитись до себе суворо, критично. Саме внутрішня свобода і є одно із моїх хворих місць. Ви добре помітили, назвавши мене в «Прав[обережному] кооп[ераторі]» розтріпанім. Безперечно, я такий. Я розтріпаній. А розтріпаність тому, що надто вражливий. Ця-то вразливість і не дає мені добути «внутрішню свободу». Сьогодні мене доводить до істерики який-небудь худсектор, що по-хамськи поступає з укр[аїнською] літературою, театром, завтра мене нервують партійні справи, на третій день я раптом одкриваю Америку: все зло тому, що я сам хам. Де ж тут бути мудрим обсерватором (не вульгарно), присутність якого дає внутрішню свободу? А добути її рішуче потрібно. – За Ваш теплий лист мало сердечної подяки. Саме підхід до моїх творів. Мені вже бракує об'єктивної критики, що не тільки б шукала вдалих місць, але – головне – зазначала б мої хиби. Справді: воно хоч і приємно втішатись дифірамами, але ще приємніш знати: як же далі? Почуття самокритики не завше скеровує на правдивий шлях, цим і пояснюється почасти те, що я мало пишу (властиво багато знищую).

Отже, про «Пуделя». Прочитавши Вашого листа, я дістав «В дорозі» і порівняв. Цей твір Коцюбинського, який я читав декілька років тому, безперечно, вплинув на мене. Погоджуюсь, що в «Пуделі» я порвав з Пільняком, але все-таки і ця стара манера писання мені не подобається. Я не знаю, про які слова Ви кажете («оспорити», «викнути»), але зробити Сайгора більш «значительним внутрішньо» слід було б. І це, звичайно, не вийшло б те, що в Коцюбинського. Саме тому й подібність двох речей. Не вийшов Сайгор більш «значительним внутрішньо» ось чому:

1. Жах перед психологізмом, до якого я повертаюсь (в моїх ранніх творах був психологізм). Повертаюсь не тому, що хочу, а тим, що є відповідні предносилки в суспільстві, які так чи інакше впливають на творчий інтелект.

2. Не найшов манери виявлення цього психологізму, бо ж старою формою не хочеться писати.

3. І головне: все-таки Сайгор не Кирило. Останній робиться на ментисом (не пуделем), і знову з дороги в дорогу. Сайгор, безперечно, більш складна фігура, але в даній колізії являється психологічним примітивом. Це перш за все пудель, і не з дороги в дорогу (це символічно), а з установи на сіно (це теж символічно). Так, це «ніч на сіні».

Свої останні вірші не я назвав класичними, а Коряк. Він же і Йогансенів наз[вав] символітками. Так часто буває: надрукують, а потім скинуться: контрреволюція, тоді «класичні символітки». – Дякую за дек[ламатор] «Слово», шкода, що немає там «в годину розпачу умій себе стримати». Будь ласка, передайте подяку Борису Волод[имировичу] за книжку, що прислав мені. Йому ж привіт. Чи не маєте охоти працювати в «Ч[ервоному] Ш[ляху]»? Справки для антології: од Сосяри і Йогансена. – Написав би більш, але не знаю, що Вас цікавить. Мене цікавить Ваш погляд на суч[асну] укр[аїнську] літературу. Також на Винниченка, Коцюбинського. Я теж маю свій погляд. – І Вам бажаю творчої осені.

До побачення. *Микола Хвильовий*

[P.S.:] 1. Як буде час – пишіть на «Вісті».

2. Про те, що я син народного вчителя, гадаю, треба сказати в біограф[афійній] замітці, а то надто кристального «самородка» хочуть з мене зробити. Йй-богу, ніяково.

II

В[ельми]ш[ановному] т[оваришу] М. Зерову.

Дорогий і вельмишановний товаришу,

Ваші вірші – один оригінальний і один переклад – уміщено в № 9 «Ч[ервоного] Ш[ляху]» (вийшов). Решту пустимо в слід[уючих] №№. Коли маєте ще – присилайте.

Але, крім віршів, бажано було б мати від Вас критичні розвідки. Коли я був у Києві, Ви обіцяли дати – чому не присилаєте? Можу Вам передати низку тем, але гадаю, що Ви і без редакції зумієте орієнтуватися: так чітко поставлено в нас відділ літер[атурно]-критич[ний].

Перша тема: огляд нашої критики приблизно за останні 40 років. Чи не візьметесь таку статтю написати?

Словом, «Христом-Богом» прошу: оживіть наш журнал. Не можна ж в кожному № пускати Доленга. До того: невже ми своїми силами не справимось і примушені і до цього часу заказувати статті російській

професурі? Звичайно, Білецький пише добре, і його стаття про європейську літературу – натхненний твір. Але я певний, що не тільки Ви, але й багато з киян могли би дати таке. – Це справа не тільки наша, але й Ваша – співробітників «Ч[ервоного] Ш[ляху]» (пробачте за міраж). – Між іншим: йшли у нас, в комісії, розмови про те, що гарно було б «перетягти» Вас до Харкова. Тут, безперечно, роботи багато знайдеться, а Ваш приїзд для нашого, бідного на укр[аїнсько]-культ[урні] сили города був би подією. Проте це – між іншим, бо ж важко «перетягти» киянина в брудну столицю.

Літер[атурне] життя тут щось невеселе. (Можливо, то так мені здається). Визначного ніхто не написав.

Я в стані «чорного песимізму». Друкувати другу книжку боюсь. Хвороба – перелом – не знаю.

Коли найдете час, будь ласка, передайте т[оваришу] Меженкові, щоб він прислав мені фотографію групи письменників. Гроші я йому перешлю.

Цікаво: як ви дивитесь на твори Бенуа і Метерлінка? Я нарочито беру дві крайності. Взагалі сучасна європейська література мене не задовольняє. Після Діккенса – Бенуа: це ж «безобразіє». Проте, можливо, у нас не переводять гарних речей.

Ще раз «Христом-Богом» прошу: присилайте скоріше статті.

Тисну Вашу руку.

Зі щирою повагою

Микола Хвильовий

III

Дорогий товаришу,

я й Сосюра дякуємо за антологію римських поетів. Як на нього, та[к] і на мене Ваші римляне справляють сильне враження. І це зрозуміло: після Олеса Ваша й Тичини книжки були тією літературою, в котрій заговорила сильна революційна нація, що, викинувши комуністичні гасла, спіщила догнати європейську культуру. Лишень потім вийшла «Синя далечінь» і т. д. (Першу книжку Рильського я не вважаю сильною). Ваша інформація про те, що Ви перекладаєте Ювенала, мене страшенно радує, бо я давно вже чекаю Вашої другої антології. Ті вірші, що Ви прислали, і решту з київської подорожі будемо вміщувати в «Ч[ервоному] Ш[ляху]». Гадаю – за – 2№ все піде. Зробимо все так, як Ви пишете. Обов'язково присилайте рецензію на закордонного Олеса. На «Веселку» маємо. Я не знаю, як Ви розумієте становище співро-

бітника 2-го рангу. Звичайно, щодо Ваших рецензій ніхто й ніяких приміток не буде робити, гадаю також, що й не прийдеться повертати Вашу працю назад: Ви добре знаєте платформу журналу, але – з другого боку – знаєте, що в «Ч[ервоному] Ш[ляху] нема істериків. Я хочу сказати – формальний аналіз олесівських поезій, припустім, редакцію не злякає. Отже, присилайте матеріал для бібліографічного відділу.

Шкода, що Ви не маєте зараз часу написати для «Ч[ервоного] Ш[ляху]» статтю. Я боюся бути уїдлигим, але все-таки ще раз прошу Вас якомога скорше взятися за українську критику. Це цікаво не тільки «Ч[ервоному] Ш[ляху]», але це взагалі прогалина в нашій літературі. Її ж заповнити зможете тільки Ви. Вважаю також зайвою «скромністю» зречення киян від розгляду європейської літератури. Дуже був би радий, коли б Ви переговорили з Калиновичем, аби він щось написав для нас. – Вашу нову книгу передав на рецензію проф[есору] Білецькому, коли встигне написати – уміщено буде в цім №.

Настрої з бронзового віку в Харкові звичайно спостерігають поети, але я не погоджуюся з Вами щодо товарища Пилипенка: це не тільки симпатяга, але й демократ, коли можна так висловитися. Тільки йому дякуючи і я, і багато з нас, харків'ян, мали можливість випустити те, що випустили. «Сині етюди», наприклад, ніколи б не вийшли, коли б на них не дав своєї рецензії Пилипенко. – Не погоджуюся з Вами і з тим, що Тичина «перевівся». Тичина переживає зараз перелом – це так, але казати, що він перевівся, не можна. Децю і мені не подобається з його останніх поезій, особливо не подобаються ті місця, де пахне агіткою, але – я гадаю – це тимчасове явище в його творчості. Нам же треба підходити до нього обережніш, інакше результати будуть не ті, яких ми чекаємо. Тичина з тих людей, на яких невдача сильно впливає. Я гадаю, що Ви немалу б послугу для нашої літератури зробили, коли б придержали трохи Осьмачку й Косинку (у Харкові ходять чутки, що названі товариші всюди підривають Тичинин авторитет). Я сподіваюся, що Ви це зробите, бо Ви – авторитет. Зі свого боку ми обіцяємо Вам вплинути й на Тичину.

Дуже вдячний Вам за пропозицію видрукувати мою книгу в вид[авництві] «Слово». В кінці цього року думаю використати знайомство з Вами і видати бодай щось у Києві. Це мені потрібно зробити, бо Київ – це ж Київ, і такі професори, як Плевако тощо, чув я, не хочуть мене визнавати за письменника на тій підставі, що я друкуюся в Харкові, а Харків – це ж Харків, а Київ – то ж Київ і т. д. Словом, логіка неабияка, і я з нею почасти погоджуюся.

Свою другу книгу завтра здаю. Ваші зауваження мене підбадьорили, хоч і не розсіяли остаточно сумнівів. Скажу Вам, дорогий товаришу, що я себе буквально замучив. То я буваю до нахабства самонадіяним і мрію розвернути велетенські полотна, то раптом настрої до того падає, що не вірю собі в свої письменницькі здібності взагалі. Мовляв, який я письменник, коли не тільки нічого путящого не дав, але й напевне не дам. В дальших листах гадаю (коли це Вас не обтяжить) поділитися з Вами думками своєї творчості: що думаю писати, як і т. д. Я певний, що Ви могли б направляти мене в спокійне річище. Ви умієте, як кажуть, – взяти «бика за рога». – В другу мою книжку, між іншим, увійде «Санаторійна зона» (ар [кушів] на 4 $\frac{1}{2}$ –5). Цей етюд лежав у мене декілька місяців. «Скучная история», нудна, але, рішивши пускати книгу, хочу розпрощатися і з ним. «Я» піде, «На глухім шляху» і т. д. – Присилайте скоріше матер'ял. Привіт всім киянам.

З повагою до Вас щирою М[икола] Хвильовий.

[P. S.:] Од Меженка чув про Пільняка. Він не задоволений мною, що у мене багато чужих слів. До Вашого відому: хоч Пільняка я і люблю, але я теж незадоволений ним: його зоологічний націоналізм – його смерть. Чужі слова я вживаю тому, що я «в противовес» йому люблю гóрод і його мову. Так вживати, як він раніш вживав, – вживати, щоб вжити, – не той прийом. Я пишу так, як говорять і думають мої герої.

Як буде час – пишiть. Вашi листи для мене завжди подiя, бо з них б'є критична думка. Особливо менi подобаються тi, в яких Ви мене лаєте: «я маю на увазi критичний пiдхiд до моiх творiв», бо дифiрамби менi обридли, i я навiть думаю iнодi, скажу по секрету, що спiвають iх тiльки тому, що я комунiст, який i т. д. Це, звичайно, негарна думка, але нiчого не поробиш, я звик до цього скептично вiдноситись. От коли мене виженуть з партii (а цього моменту чекайте, бо я справдi мало вiддаю працi для неi, коли не рахувати лiтературноi) – тодi не страшно буде iй похвали, тодi, мабуть, i вияснитьс: письменник я чи нi.

Навеснi думаю поiхати в Крим, лiкуватис:я. В травнi (кiнцi) гадаемо (цiла група) поiхати за кордон: в Берлiн, Лондон, Рим i т. д. Можливо, це тiльки мрii.

Тiльки-но Бiлецький передав рецензiю на Вашу книгу. Йде. Декiлька закидiв зробив щодо книжки i т. д. Взагалi – прихильна.

IV

Дорогий товаришу,

від Вас все-таки нічого не одержали. Обіцяли Ви дати рецензію на закордонного Олеся, але чомусь не присилаєте. Ми все-таки не губимо надії одержати від Вас якусь статтю.

Між іншим, пробачте за «медвежью услугу»: переклад рецензії Білецького на Вашу книжку пішов до друку без моєї редакції, і вийшла не рецензія, а якесь непорозуміння. До того ж і коректор, як на гріх, застрайкував на той час. Посилаю Вам рецензію Білецького, а то, чого доброго, і не зрозумієте, що він хотів сказати. Услужив Вам, як виявилось, Ваш «любимий» письменник Панч. Але Ви на нього не дуже гнівайтесь, бо Білецького страшенно важко перекладати: Ви самі побачите.

До 3-го № Тичина щось Ваше пустив. Здається, вже мало залишилось Вашого матер'ялу, так що Ви присилайте ще.

В Харкові нічого нового нема.

З глибокою пошаною до Вас

Микола Хвильовий

V

Дорогий Миколо Костевичу,

пробачте за уїдливість, але я й відціля не даю Вам спокою. Не дочекавшись рецензії на закордонного Олеся, я дуже Вас прошу прислати рецензію на книгу т[овариша] Дорошкевича, що її Ви обіцяли написати. Адресуйте її на ім'я Ялового з приміткою такою: «доручення Хвильового».

Вашу «Камену» одержав; дуже дякую. Мені подобається розділ оригінальних віршів. Цікаво те, що коли в особі Рильського неокласика найшла свій розмах, то в Вашій особі втілено заглиблення. Не погоджуючись з трактовкою деяких тем, я все ж страшенно шкодую, що Ви мало пишете оригінальних віршів.

На «Камену» рецензію написав проф[есор] Білецький. Дуже прихильна, як сказав один із харків'ян. Крім того, в цім же ч[ислі] «Ч[ервоного] Ш[ляху]» іде стаття Шамрая про Вашу іст[орію] літератури. (Сподіваюсь, що це число назвуть Зеровським і будуть метати громи і молнії, тим паче, що «Л[ітература] Н[аука] М[истецтво]») (Поліщук, власне) «Камену» попряму вилаяв.

Сиджу зараз біля інтернату Бердянського курорту. З моря дмухає бадьорий вітерець. Тільки-но взяв дві ванни. «Азовська калюжа» – що б не казали – таке ж прекрасне явище, як і це безхмарне небо степового півдня.

Професура найшла в моїм організмі багато хвороб (головна – в різкій формі неврастенія), так що мені слід було б пожити тут декілька місяців. Але буду я – 1 місяць – 1½, бо переживаю чергову фінансову кризу.

Привіт всім киянам.

З щирою пошаною до Вас

Микола Хвильовий

Бердянськ, курорт

VI

Дорогий Миколо Костевичу,

приблизно 1½ місяці не брав у руки пера, цим і можна пояснити уперту мовчанку. Не брав тому, що найшла на мене така «планида»: іноді думаю – лінь, іноді певний: тікаю від себе. Словом, мені буде легше, коли Ви мене вилаєте.

1) журнал «Мистецька трибуна» (це приблизно те, про що Ви мені писали) Пилипенко погодився видавати. Склад редколегії ще не затверджено (це саме слизьке місце, бо тут переплітаються інтереси всіх угруповань і окремих осіб літературних). Поки що організовую його я. Треба вжити всіх заходів, аби він був заправилою мистецького життя на Україні. Тут мусять бути представленими: література, малярство, театр, музика і т. д. Журнал буде поділятися на розділи: оповідань, поезії; теоретичний і критичний відділи; хроніка, бібліографія мистецькі. Оповідка про вихід журналу буде скоро в пресі. Перший номер мусить вийти за 3–4 тижні, отже, Ви мусите дати статтю негайно і вжити заходів, аби й інші кияне щось прислали. Ідеологічний напрям журналу: ухил у марксизм.

2) за тиждень буде оголошено конкурс на: п'єсу, оповідання, роман і повість. Я підібрав таке журі, в склад якого входить і ак[адемік] С. Єфремов, і М. Зеров. Як ви гадаєте, погодяться вони?

3) треба негайно подати до Держвидаву твори одного з наших класиків. Я говорив т[оваришу] Меженкові, але поки що нічого не чути.

4) організація «європейської бібліотечки» «на мазі». Як Ви гадаєте: справиться т[овариш] Підмогильний з своїм завданням, коли б йому доручили організувати цю справу?

Крім рецензії про Олеся і листа про Савченка, нічого не одержував. Де Ваша стаття?

Дорогий Миколо Костевичу, «планида» ще тримає мене в своїх лапах, тому й так лаконічно. Вибачте.

З пошаною і любов'ю до Вас

Микола Хвильовий

VII

Дорогий Миколо Костевичу,

рецензію на Дорошкевича уперто чекаю. Погляд на Вашу «Камену» і Вашу поетичну творчість і після Вашого «спростовання» залишається той же. На Поліщуківу рецензію звертати уваги не приходиться: Поліщук буває гарним хлопцем, але не завше буває байдужим до особистих мотивів. Погоджуюсь, в класицизмі Дорошкевич неповинний. Отже, експресіоністський висновок: на Вас молода генерація молодії республіки дивиться уважно, бо Ви один із перших. Вибачте за цей «напищений» тон.

Тепер про Савченка. Ви даремно так багато писали мені про те, що Ви хотіли сказати в Житомирі. Я не тільки знаю ціну Савченкові, але й знаю Ваші літературні праці. Не треба бути в Москві, щоб з певністю сказати, де поховано Леніна. – Савченківської статті я не читав до Вашого листа, бо був у Бердянську і, зачитавши її (Ваш лист прийшов із Бердянська, там мене не застав), страшенно обурився. Цей хам і держиморда остаточно зарвався, і коли його не взяти в роботу завчасно, він, безперечно, ще щось викине. Того ж дня я написав статтю під заголовком: «Савченко й неокласики», де поставив ребром питання про літературну етику і сказав дещо про критичну свистопляску та шановного держиморду з революційною фразеологією – Я. Савченка. Ця стаття, не будучи ще надрукованою, викликала гарячі суперечки в гартованських колах. Мені почали закидати, що я беру під свою оборону непевний елемент (какое слабоуміє!), що (навіть!!!) для Радянської влади такі типи, як Савченко, корисні, що вони тероризують «своїх», і т. д. і т. п. Словом, «Л[ітература] Н[аука] М[истецтво]», очевидно, моєї статті не прийме; всі мої доводи розбиваються об глуху стіну, м'яко висловлюючись, духовної убогості. Цієї ж справи я залишити не хочу, не тому, що я прихильний до Зерова й «неокласики» (можливо, і Зеров, і неокласики будуть моїми лютими ворогами за час горожанської війни, і я це припускаю), а тому що *amicus Plato*,

sed etc., тому, що не можна виховувати молоде покоління на Савченкових етюдах, на брехні, на бульварщині, на спекуляції, на «катковщині», тому, що не можна держати біля д е р ж а в н о г о пайка всяку сволоч, тому, що Радянська влада бере відповідальність за всі шари суспільства, поскільки вона є державна влада. Цих простих істин не можуть чи не хочуть зрозуміти мої названі друзі. І в цім я вбачаю момент виродження, дегенерації, небезпечний симптом, відкля казенщина, «комчванство», зарозумілість та інші якості.

Словом, дорогий Миколо Костевичу, моя порада така: Ви мусите написати листа до редакції і прислати його мені. Його, як компроміс, обіцяли умістити в «Л[ітературі] Н[ауці] М[истецтві]». Коли цього не зроблять, я його мушу умістити в «Ч[ервоному] Ш[ляху]». Свою статтю я все-таки хочу кудись дати, мабуть, теж піде в «Ч[ервоному] Ш[ляху]». В листі своєму Ви будете говорити приблизно те, що й я в своїй замітці, саме: вказати на надто суб'єктивний підхід Демчука, який в запалі полеміки приписав Вам (це сама його замітка свідчить) те, чого Ви, безперечно, не говорили. Раджу Вам дістати третю книгу «Печать и революция», май-июнь за 1924 рік, де Ви знайдете статтю тов[ариша] Троцького «О художественной литературе и политике РКП». Для зарозумілих ортодоксів і вульгаризаторів мистецтва Ви там знайдете 3-4 авторитетних цитати. Треба до мистецтва підходити як до мистецтва і т. д., словом, абетка мистецтва. Раджу також Вам використати статтю Шамрая про Вашу книгу (останній № – «Ч[ервоного] Шляху»). Головне, що Ви мусите зробити, це порівняти цитати із статті Савченка, де він дає ідеологію неокласиків, з цитатами із книги «метра неокласичного органу», «основоположника неокласики» М. Зерова «Нове українське письменство». Ви писали в передмові про класовий підхід, починали книгу «соціальною базою», і особливо багато Ви знайдете в себе матер'ялу, аби протиставити савченківській нахабній брехні про одірваність від «конкретних соціально-економічних і побутових умов», – саме в характеристиках Г[улака]-Артемовського, Носенка і т. д. Цим матер'ялом Ви мусите вбити всі інсинуації, що їх широка маса може прийняти за чисту монету. Що ж до лайки (з хамом по-хамськи), то не знаю, який хист Ви маєте до неї. Я гадаю, що в цій галузі я більше маю таланту, а тому й краще було б, коли б я за це взявся (гадаю, що мою статтю де-небудь все-таки пропустять).

Така Вам моя порада. Коли Ви гадаєте інакше – як хочете. Можливо, Вам і не треба знижати до полеміки з держимордою. Можливо,

краще буде, коли цим ділом займуся я, 3-я особа. Як хочете. Тільки далі Савченкові попускати не можна. На цім і кінчаю про нього.

Із Бердянська приїхав кілька днів тому. Поправився так: загубив 2 фунти вісу. Лікарі кажуть, що треба відпочивати 4–5 місяців, але де ж візьмеш грошей. І так заліз за поїздки в борги. З легенями неважно, але зараз тривожить (чорт би її побрав) неврастенія, яка, як кажуть професори, в різкій формі. Ну нічого, все це ерунда в порівнянні з тією неврастенією, яка трясє декого з моїх названих друзів. Знаєте, Миколо Костевичу, я, який завше вважав себе звичайною, пересічною людиною, мушу проти своєї волі відкрити Америку, а саме: єсть пересічність різних сортів, і от моя пересічність якогось 2-го чи 1-го сорту. Але було б смішно, коли б не було так печально. Тільки-но вискочив із держвидатської баталії, де уїдливо (я не забуваю своєї обіцянки: «я буду [у]їдливою нянькою біля вас», колишній уїдливий гумор) навідав, аби держвидат видав-таки українських класиків. Ця історія тягнеться вже довгенько, і от я рішуче запропонував – яке нахабство, бо ж не маю ще їх – представити видавництву в короткий термін «безвозмездно» (яка я гарна людина!!) Нечуя, Мирного, [П.] Куліша etc. Навіть вимагав офіційної «бамажки», як каже Косинка, аби видання знову не залишилось на «бамажці». Нічого, піддаються, хоч і з кислотою міною, бо як же: це ж вони л и п о в і прихильники Радвлади.

Та бачите (яка прелість!), не піддається дехто з моїх названих друзів. Влетів один: «Класиків! Навіщо? Яка від них користь! Навіщо це сміття?» Це майже буквально, у всякім разі жодної гіперболи. Але – «не дав бог жабі хвоста, а то б все болото потолочила». Та справа не в цім. Совісно казати сторонній людині, що так міркує мій названий друг, та ще й з кращого сорту. Іноді трохи навіть страшно зробиться, бо ж «скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти», бо ж ми держимо румпель, бо ж... К чорту! Противно навіть говорити, і говорю я тільки для того, щоб перевірити себе. Так, коли я говорю це Вам, безпартійному, коли я цього не боюсь говорити, – воістину перемога за нами, за комунізмом, за комуністичною партією.

Бажаю Вам усього гарного. Тисну Вашу руку.

Микола Хвильовий

[P.S.:] Чорт!.. Не дає покою Савченко. «Боженько», коли ж спалахне світова революція, щоб можна було зібрати савченка всього світу і попрохати їх в чека?

Ви мені такі акуратні листи пишете, а я стільки намазав. Вибачте, ні богу, спішу.

Привіт киянам. Багато з них на мене гніваються, але, їй-богу, немає часу всім відповідати завчасно.

Між іншим: море мене зовсім не хвилювало, тягне у синій вечірній гóрод.

VIII

Уявіть, дорогий Миколо Костевичу, людину, яка до божевілля любить шоколад, яка кожної миті відчуває густий запах життя, яка, нарешті, вічно в колі химерних асоціацій, – уявіть цю людину на прекрасній вечірній сніговій дорозі, коли тільки-но смеркло і на селі перекликаються собаки, коли зимова тиша так, як віфлеємська зоря, стоїть над оселею, уявіть цю людину на такому фоні в колі дикої гайдামаччини, яка везе цю людину на розстріл. Це – я, і так один раз, і так – другий. Картина, як бачите, остільки патетична, що ніяк не можна її читати, не пустивши сльозу. Як же: шоколад, запах, вечірня оселя і т. д. Але коли до цього додати і те, що цій людині бабусин кіт намуркотів якусь «заозерну» казку – то матимемо «зреліще» остаточно «умілітельное». Та, бачите, я й на цьому не хочу зупинитися. Треба ж додати ще й те, що 3 роки походів, голодовки, справжнього жаху, який описати я ніяк не ризикну, 3 роки голгофи в квадраті на далеких полях Галичини, в Карпатах, в Румунії і т. д. і т. д., – все це теж що-небудь значить.

Це я для того, дорогий Миколо Костевичу, пишу, що, не бажаючи видавати себе за складну натуру, я все-таки просив би Вас не судити мене так суворо, як того я заслужив. І справді: при всій своїй нормальності я все-таки, коли перевіряю себе, трошки психічно ненормальний. І з'ясовується це тим, про що я писав на початку свого листа. Саме життєві пертурбації довели мене до такого стану.

От і з нашим листуванням: буквально ж нічим виправдати мою довгу мовчанку, і хоч це буде досить цинічно, але я не можу не розказати, як це в мене робиться. Прочитаю присланого листа, сяду, напишу відповідь, а потім або розірву її, або положу в стіл. Таких листів у мене лежить декілька. Спитаєте, для чого це я роблю? Відповідаю: для того, щоб себе помучити, і себе, і другого (це патологічне явище, між іншим, я за собою спостерігав з дитинства: любив когось мучити, щоб цим себе мучити, і коли Вероніка із «Силуетів» розказує, як вона давила пальчик, то це – уривок із моєї біографії). Те, що я роблю з Мих[айлом] Мих[айловичем] Могилянським, якого я люблю якоюсь платонічною любов'ю, не заслуговує нічого іншого, як «пощечини».

(Я якось незрозуміло написав; я хочу сказати, що за Могилянського мені вже давно треба дати по фізіономії) . Але я йому все-таки не напишу і сьогодні, хоч він і похвалив мене в своїй зверхкомпліментарній рецензії. Словом, достоевщина, патологія, але застрелитися я ніяк не можу. Два рази ходив у поле, але обидва рази повернувся живим і невредимим: очевидно, боягуз я великий, нікчема.

Це, як каже Шкловський, передмова до тієї статті, якої не буде. Між іншим: я теж письменник «з передмовою». Читали?

Тепер справи ділові:

1) Ваш переклад з Лукреція прийшов тоді, коли збірник уже був у Києві. Отже, він не встиг. Він мусить піти до «Ч[ервоного] Ш[ляху]», коли Ви проти цього нічого не маєте.

2) Ваша рецензія на закор[донного] Олеся в друкові.

3) Статтю про літер[атурну] етику я написав, але досі пустити не міг, бо мене зв'язує групово-партійна різноголосиця в цьому питанні і сьогоднішня харківська цензура, яка не завше дивиться на речі так, як я дивлюсь. Заборона Косинчиної книжки – яскравий тому приклад. Не заспокоюсь я доти, поки статтю не буде надруковано.

4) Справу з журі ще не вирішено, очевидно, прийдеться наїжджати (про це буде надіслано Вам листа) і, звичайно, на кошти видавництва.

5) Щиро дякую за карточку, але свої передати не можу, бо, крім дегенеративної, що і її без мого відома уміщено в «Н[овій] Гр[омаді]», я й досі не маю.

Про свою творчість. По-перше: хто це сказав т[оваришу] Якубському, що я написав 4 опов[ідання]? Нічого подібного я нікому не казав, бо таких оповідань у мене нема. Правда, декому з харків'ян я читав уривки з ліричних безсюжетних сатир, так їх же не 4, і це взагалі зовсім не те. Крім того, вони не надаються до друку.

Писав я і роман (власне, два романи: один – «Ярмарок в країні глибоких диліжансів», який починається з епілога [-] я декілька розділів написав, другий – «Іраїда» – психологічно-побутовий, сюжетний, – я написав чимало)... Так-от, писав я роман, але зараз нічого не пишу і, очевидно, не буду вже писати, бо стара манера – за Вами – спрофанована й мене не задовольняє, а нового я нічого не дам – нема відповідного таланту. Словом, на моїй творчості треба поставити хрест.

А от з рештою треба щось робити, це ж жах, коли і в цім році не появиться в друкові хоч 5–6 ґрунтовних критичних розвідок з приводу теперішнього стану нашої літератури. Досить уже белькотні про

геніальність пересічних Хвильових і надсоно-олесе-чупринко-обмежених Сосюр. І Сосюра, і Хвильовий хороші хлопці, і дали вони дещо, але до них треба поставитись критично. Сказати всенародно, що «на безриб'ї і рак риба», що тільки тому їх піднесли не по заслuzі, що навкрути пустеля, жах білий. Словом, треба кричати, кричати і кричати. Але не так, як кричить наша сучасна критика, яка вбачає в мусі слона, яка заплющує очі і співає солов'єм про велику талановитість ім'ярек. Треба кричати про пустелю нашої літератури. Все, що пишуть формалісти з «Рус[ского] Совр[еменика]»; відноситься власне не до російської літератури, а до нашої, бо там все-таки єсть дещо, а в нас і «деща» НЕМА.

Кінчаю тим, дорогий Миколо Костевичу, що давно вже хотів сказати: тільки Ви зі своєю справжньою об'єктивністю, зі своєю ерудицією і тактом можете сказати те слово, якого чекає літературна молодь. Це не комплімент, а це Вам наказ від молодого класу. Ви мусите на це подивитись серйозно, бо цей наказ я підслухав своїм інтелектом, який, безперечно, не такий обмежений, як у декого із моїх сучасників.

Кінчаю. – Бажаю Вам всього гарного, дорогий Миколо Костевичу, простіть мене.

Ваш Микола Хвильовий

[P. S.:] Забув: хіба всі мої твори просякнута «психологічною тенденцією», що Ви рекомендуєте покинути її?

М. Х.

[P. S.:] Миколо Костевичу, як би нам поблукати колись по Слобжанщині? Як ви на це дивитесь, земляче?

Простіть за кляксу – переписувати не маю сили. М. Х.

IX

Вітаю Вас, дорогий товаришу Миколо, з Новим роком. Щиро дякую за листа, дякую, що не забуваєте. Нетерпляче чекаю Вас, г а д а ю, що Ви мене не образите і з вокзалу прямо до мене на Римарську, 19. кв[артир]а. 36. поруч з Оперою. Ліжко для Вас єсть, словом, знайдеться все, коли Ви не звикли до комфорту. Гадаю, що Вам слід тут прочитати одну-дві лекції, отже, заберіть відповідний матер'ял. Коли маєте статтю для «Ч[ервоного] Ш[ляху]», заберіть її обов'язково. Бажано було б мати огляд за 24 рік в нашому

журналі. Ну, та то Вам видніш. Вітайте М[ихайла] Мих[айловича] Могилянського.

Глядіть же, обов'язково до мене на (знову повторюю): Римарську, 19, кв. 36, 4-й поверх, біля Опері.

Ваш *Мик[ола] Хвильовий*

[Р. С.:] Пишу на засіданні, і мене одривають. Спішу, аби мій лист застав Вас у Києві.

Х

Дорогий Миколо Костевичу,

оповідання Черемшини одержав, піде, очевидно, в ч[ислі] 5-му, дуже дякую. Рецензії на Музичку, Загула і т. д. чекаю. Буду радий, коли пришлете їх за 2–3 дні. Що ж до книжки Рильського, то сказати Вам напевне, коли вона вийде з друку, – не можу, бо це залежить не від мене і знає про це Пилипенко; до нього ж я звертатися не маю бажання.

Книжки Загула я ще не читав. «Чорнозем» прочитав – халтура «червона». Але авторові можна позаздрити: рядків багато.

Чи не лаєте мене, що вивів Ваше ім'я на бойові позиції? (Я маю на увазі свою статтю, що її вміщено в «К[ультурі] і П[обуті]»). Більш чіткої протилежності не найшов. Коли образились – простіть.

Зараз підготовлюю ґрунт для поїздки за кордон. Настрою, між іншим, Європа не зробить: не бачивши, ненавиджу її, і уявляю собі сіренькою нудною плямою.

Посилаю вірш Чернявського, переписаний Любочкою.

Тисну Вашу руку.

Микола Хвильовий

Привіт знайомим.

ХІ

Я дуже боюся, дорогий товаришу Миколо, що моя характеристика «Зерових» трохи різкувата. Я прекрасно розумію, – Ваша ідеологія, по суті, зовсім не така далека, як мені прийшлося написати, більше того: вона безперечно багато ближча багатьох ідеологій деяких «липових» комуністів (інакше б Ви не дали такої марксистської книги, як «Нове письменство»). Але що ж зробиш: живучи в умовах безпардонної про-світянщини серед напівдиких людей, – інакше не можна говорити. Я певний був, що роблю це в інтересах молодого пролетарського мистецтва. Тим паче: говорячи про «Зерових», я мав на увазі не Вас,

а ту групу, провідником якої Ви являєтесь. Про Вас я окремо сказав, порівнявши Вас з Мартовим. Коли мені прийдеться ще раз виступати, то я примушений буду доповнити свою думку (наспіх все це робилося):

– Ви як провідник і в напрямку ідеології, безперечно, далеко ближче стоїте до нас, як Ваша група. Ви виконуєте історичну роль, зв'язуючи нас з найкращою революційною частиною тієї укр[аїнської] інтелігенції, що виросла ідеологічно зі старої генерації.

Так все це неприємно – Ви не можете уявити! Якесь найменше між нами непорозуміння може викликати погані наслідки, які пошкодять справі нової літератури. Я дуже Вас прошу написати мені, що, на Ваш погляд, в цьому розділі слід було б вяснити. Дуже прошу.

Щодо останніх розділів моєї третьої статті, то треба зазначити, по-перше: погана мова і багато коректурних помилок, а по-друге: ні к чорту стилістична обробка. Воронщину ж, мені здається, я зумів показати не в тому освітленні, як її знали «енки».

Дуже вдячний Вам за цитати з Куліша і головне за Віко і проф[есора] Віппера. Вже трохи, як бачите, використав – власне, одні прізвища. Зелінського книжка у мене була, а з Леонтєвим я раніш був знайомий. (На цей раз дістав його брошуру про Толстого) На них мене наштовхнув мій друг-росіянин Микола Пичугін.

Ваші матер'яли підуть в № 6 «Ч[ервоного] Ш[ляху]».

Щодо журі, то – не знаю: Пилипенко захворів, а я вже маю відпуск: на днях виїжджаю до Яресьок (подам адресу).

Поспішаю на засідання.

Тисну Вашу руку.

Микола Хвильовий

[P.S.:] Чорт! Запала думка, що я Вас образив, і ніяк не йде з голови.

XII

Тільки сьогодні, 27-го, дорогий товаришу Миколо, одержав Вашого листа. Допіру приїхав з вокзалу і поспішаю Вам відповісти на швидкуруч.

Перше: в склад «Ч[ервоного] Ш[ляху]» я поки що вхожду. Присилайте скоріше свою статтю: я її пуцу у 8-му №-і. Проте, гадаю, що Ви і без мене (а я й справді думаю покинути «Ч[ервоний] Ш[лях]») знайдете притулок своїм думкам в цьому журналі. Отже, готуйте свій огляд літератури за 24–25 рік.

Друге: «К[ультуру] і П[обут]» давно не читав, а тому й не можу нічого сказати про етюди Буца. Що ж взагалі до постановки справи в додаткові, то мушу зауважити: майже всі радянські художні та критичні часописи переживають нині кризу. І тому зовсім не дивно, що і «К[ультура] і П[обут]» не має сталого обличчя. До того ж треба сказати: публіка роз'їхалась і в додаткові працюють випадкові люди. Ваше обурення, але що ж зробиш – безпринципність і є елемент просвітянщини, і за це, власне, боротьба іде. Власне, проти цього, проти безпринципності. Коли «К[ультура] і «П[обут]» дала мені місце на своїх сторінках, то це зовсім не значить, що вона серйозно подумала мої думки. Через рік-два я мрію організувати журнал «Азія» – от від нього і треба буде вимагати послідовності і взагалі обличчя. Ваша стаття, наскільки мені відомо, не пішла в «К[ультури] і «П[обути]» тому, що на неї була дуже «неприлична» відповідь Пилипенка. Щодо оцінки «Диспуту», то цього й треба було чекати: його нікому оцінити.

Третє: Твори Борзяка присилайте. Гадаю, що він і мені сподобається.

Відпочив добре. Наполювався теж добре. Деталі в другому листі: поспішаю.

Посилаю Вам своє «Камо грядеши». Звичайно, не за Сенкевичем. Хотів би чути Вашу думку: чи варто було видавати статті окремою брошурою, чи ні.

Привіт Вашому комунарові.

Тисну Вашу руку.

Микола Хвильовий

XIII

Ще раз пробачте, дорогий товаришу Миколо, що так довго не відповідав. Про погоду не хотів писати, а поділитись з Вами чимсь більш цікавим, їй-богу, не мав часу. – Центральними моментами в літературному житті останніх днів були для мене: стаття тов[ариша] Дорошкевича й Пленум «Гарту»–«Плугу». Спершу про Вашого шановного «Сашу». Відповідь йому я написав на 3-й день, коли мав його статтю під рукою. Але й досі ця відповідь лежить у шухляді, і, очевидно, я доти не буду полемізувати з ним, поки остаточно не переконаюсь, що я не такий ідіот, яким малюють мене мої вчені опоненти з університету св[ятого] Володимира.

Треба визнати – стаття Дорошкевича – це перший виступ, що на нього я не мав права відповідати в жартівливому тоні. Дорошкевич

підійшов до поданих мною думок цілком серйозно, як і належить поважній людині. Але все-таки це був архіпросвітянський виступ, і коли він різниться чимсь від пилипенківської балаканини, то тільки делікатним і професорськи ґрунтовним підходом до справи. Я гадаю, що будь Дорошкевич членом Компартії, Пилипенка б і не видно було. З нього б був прекрасний ідеолог хоч би того ж плужанства. – Статтю Дорошкевича я розбиваю на дві частини. Перша – це та, де він цілком погоджується зі мною і – до речі – зовсім не по заслuzі вихваляє мене (не сказав би я – хтось інший сказав би), це та частина, що в ній він розбирає мене, як «обличителя» «Просвіти». В другій частині Дорошкевич виступає вже сам в ролі «обличителя», але мого романтизму, моєї неспроможності накреслити дальші шляхи; справа нелегка, але я все-таки гадаю, що Дорошкевича спровокувала моя нарочита патетика, бо мої заклики були далеко не «ліричним рефреном». Дозвольте, коли це Вас цікавить, хоч коротенько переказати те, що я писав у своїй відповіді шановному «Саше». Я свою статтю розбив на такі розділи: «Психологічна Європа», «культурний епігонізм», «роль України» й «азіатський ренесанс». – В нашій полеміці стикнулись питання принципового характеру й громадського значення. Говорили ми про мистецтво, а прийшли до загальнокультурних проблем. Візьмемо хоч би ту ж психологічну Європу. Не тільки дівчинка з київського диспуту, але й Дорошкевич «в тайне» думає, що Хвильовий агітує за Європу «в лакових ботиках». Бо й справді: все говорить за те, що цей харківський чудак «загубив соціальний критерій». – Але що ж таке ця психологічна категорія? Невже таки від неї «одгонить» тим запахом, який не подобається моїм опонентам?

Я гадаю, що тут просто непорозуміння: або мої опоненти марксистськи безграмотні люди, або вони пускаються на просвітянські хитрощі. – Говорячи про мистецтво, ми попадаємо в систему ідеологічних надбудов. І звичайно, обертатися тут такими термінами, які розуміє уманський дурень і які вживають на плужанських вечорницях, – не приходиться. Тим паче треба це сказати про той момент, коли ми підходимо до широких культурних проблем. Історичний матеріалізм, як відомо учнені 5-ї групи, ніколи не відхиляє психологічного фактора, навпаки – він припускає його дію. І ця «пресловута» психологічна категорія, за марксизмом, є жива людина, з її мислями, з її волею, з її хистом. Отже, коли психологічний чинник діє в громадському житті, а жива людина ідентична цьому факторові, то, очевидно, історію робить не тільки економіка, але й живі люди. Ці елементарні засади про

роль людини в історії завжди забувають наші вульгарні марксистки, а за ними й Дорошкевич, який пливе за течією «масового мистецтва» і досі думає, як думав «дід-шестидесятник». Це перше, що я хотів підкреслити, висуваючи «психологічну» категорію: історію (зокрема й мистецтво) роблять і воля, і хист, і думка, і, очевидно, сильні, відважні, глибокі. Мавпувати зуміє й мавпа. І тому нам не досить однієї європейської техніки. Коли я говорив про психологічну Європу, я запитував: чи не дала нам ця Європа якогось типу людини, яка – в тій пропорції, що наділяє її т[ак] з[ваний] «змінний стосунок» – творить історію? Яка Європа, питає Дорошкевич? Яка завгодно: «минула – сучасна; бжуазна – пролетарська; вічна – мінлива». Бо й справді: Гамлети, Дон Жуани чи то Тартюфи були в минулому, але є вони й у сучасному, були вони буржуазні, але є вони й пролетарські; можна вважати їх «вічними», але вони будуть і «мінливі». Таку кокетливу путь держить діалектика, коли вона блукає в лабіринті надбудов. – Але почекайте, знову питає нас Дорошкевич: яка ж це людина, чи не «відгонить» від неї «етичним критерієм»? – Двигуном історії, як відомо тому ж учневі з 5-ї групи, є згаданий нами т[ак] з[ваний] «змінний стосунок» – людина – природа. Інакше кажучи, ми маємо справу з боротьбою *громадської* людини проти природи. Отже, та істота, що я її ототожнюю з психологічним фактором, і є, по суті, *громадська* людина. Отже, справу з Європою та з живою істотою до певної міри вияснено. Залишається ще тип, що його, на мою думку, утворено Заходом. Тут ми стикаємось з ідеалом громадської людини, яка ускладнювалась на протязі багатьох віків і є власністю всіх класів. В цьому випадку я нічого не маю проти того, щоб Леніна, припустім, порівняти з Петром Великим: як і той, так і другий належали до одного типу «общественного человека». І імператор Римської імперії Август, і мислитель буржуазії Вольтер, і пролетарський теоретик Маркс, і всі інші маленькі августи, вольтери й маркси – всі вони належать до одного типу, як і – скажемо, Пилипенко, Дорошкевич etc – належать до другого. Це зовсім не значить, що кожний із них, взятий в конкретному оточенні в конкретний час, буде міжкласовим явищем: і той, і другий, і п'ятий служили своєму класу. Але поскільки їхня служба, піднімаючи культуру їхньої ж класи, викликала розвиток нових сил, що мусили прийти на зміну їм і були, по суті, їхнім антиподом, постільки між Леніним і Петром Великим] можна поставити знак тотожності. І піп Лютер, і робітничий

вагажок Бебель належать до одного типу європейської *людини*. І той, і другий, і п'ятий, і десятий не відривались від своєї соціальної бази, але всі вони були двигунами історії в пропорції того-таки «змінного стосунку». Стан їхнього інтелекту завжди прагнув дорівнюватись даному соціально-економічному й політичному строю. Цей класичний тип я мислю в перманентній волевій, інтелектуальній і т. д. динаміці. Це та людина, що її завжди й до вінців збурено в своїй біологічній основі. Це – європейський інтелект в кращому розумінні цього слова. Це – коли хочете – знайомий нам чорнокнижник із Вюртемберга, що показав нам грандіозну цивілізацію й одкрив перед нами безмежні перспективи. Це – доктор Фауст, коли розуміти його як допитливий людський дух. І зовсім даремно ховає його Шпенглер: він ховає не Фауста, а «третій стан». Фауст безсмертний, поки живуть сильні здорові люди. – От що я розумів під психологічною Європою. І коли я не вчився в університеті св[ятого] Володимира, то, без сумніву, ці мислі підказала мені та «соціальна база», що від неї я, зі слів Дорошкевича, «одірвався». Отже, класичний тип громадської людини вироблено Європою. Яко надбудова, він вплинув на економічний базис, на добробут і феодалів, і буржуазії. *Він вплинув і на добробут пролетаріату*. Його соціальний сенс в його активності. І тільки допотопна нація може не розуміти цього і втішатися вульгарним марксизмом. Саме та нація, яка радіє з того, що її мистецтво майже дорівнюється німецькому дурневі з 15 століття. – Тут дозвольте перейти до культурного епігонізму. – Патетика, коли її взяти в абстракції, є завжди плід недозрілого розуму. От чому й декому такі чудачки, як я, здаються трохи вбогими. Але більшої вбогості, більшої вузості й більшої хлестаковщини, як наш український інтелігент, що його отруєно франсівським скепсисом, не було на світі. Цей самовпевнений ідіотик, не зрозумівши як слід Франса і кокетуючи іронією, думає, що це і є та іронія, яка і т. д. і т. п. Він завжди і до всякої справи підходить «звисока» і, на кращий випадок, з «наплювательської точки зрення», за мовою харківського «волапюк'у». Як зразок такої самовпевненості будуть в № 9 «Ч[ервоного] Ш[ляху]» рецензії Доленга на «диспут» і на мою книжку, що їх я свідомо пропустив. – Але нині справа не про патетиків й не про скептиків, – справа про епігонів російської культури. Справа про нашу націю. Це – класична країна Іаркун-Задунайського позадництва, просвітництва, культурного епігонізму. Це – класична країна рабської психології. Коли, припустім, Сталін говорить, що розвиток національної культури залежать від самої нації, то наші епігони розуміють це так:

«приїдьте і володійте нами». Від Котляревського, Гулака, Метлинського, через «братчиків» до нашого часу включно українська інтелігенція, за винятком кількох протестантів та бунтарів, страждала й страждає на позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може уявити собі, що нація тільки тоді виявляє себе, коли найде їй одній властивий шлях культурного розвитку. Він не може уявити, бо він боїться – ДЕРЗАТЬ! Хіба наші сьогоднішні розмови про «масове мистецтво» не є прикметою позадництва? Хіба нам не приходиться й досі витягати ганебну постать Гаркуна і з невимовним боєм ставити його, хоч би й для контрасту, поруч з тією Європою, в яку ми безумно закохані? Може, і це лірика? Може, і це манівці *personalia*? Дорошкевич вагається, що краще: просвітянство чи естетичне міщанство.

Я не вагаюсь і кажу: їм одна ціна. Міщанство завжди міщанство, і будь воно трижди проклято! Але коли я беру конкретні постаті з нашої літератури, які захоплювалися естетизмом, то і Євшан, і Семенко, і Вороний є для мене трагічні моменти в історії нашого народу. Коли взяти ті умови, в яких росла й розвивалась наша нація, коли взяти на увагу ту жакливу атмосферу позадництва, в якій жив той же Вороний, то нема нічого дивного, що наші естети впадали в крайність. Хіба знамените *l'art pour l'art* не проробило з часів Аріосто певної еволюції? Хіба античний пароль – «краса» – з означенням класових сил не шукає нової гармонії, де б звучали громадські мотиви? Хіба той же самий Пушкін не був тому яскравим прикладом? Хіба за «Русланом і Людмилою», цим «*Orlando furioso*», ми не бачимо ще Пушкіна-громадянина? – Але Пушкін жив у нормальній атмосфері культурного будівництва. А Кобилянська, припустім, – за великою китайською стіною серед дикунів та епігонів. Чи ж могла вона, можливо, пересічний талант, поставивши перед собою чимале завдання, вийти переможцем? Український естетизм, каже Дорошкевич, був не впливовим. Але чи значить це, що він був «агромадським»? Коли формула «мистецтво для мистецтва» є прикметою розкладу мистецтва, а також певних шарів суспільства, то треба сказати, що в часи нашого естетизму і наше мистецтво, і наше суспільство, яке репрезентували естети, тільки становились на ноги. Але не припускаючи навіть тієї засади, я надаю представникам нашої модерністської Європи велике громадське значення. Бо я хочу виходити не з тих сахаринно-народницьких засад, які затримують національний розвиток, а з глибокого

розуміння національного питання. Я гадаю, що це «прокляте питання» тільки тоді не буде стояти на путях прогресу, коли нація вичерпає себе в повній мірі, коли, зокрема, її мистецтво найде найвищі естетичні цінності. На цьому шляху ворони й євшани були справжнім громадським явищем і, коли хочете, – навіть червоним. Для мене славетний «мужик» Франко яко митець менш дорогий, ніж, скажемо (да не буде це personalia), естет Семенко, ця трагічна постать на фоні нашої позадницької дійсності. І Кобилянська, й «младомузці» – все це етапи нашого мистецтва, щодо психологічної (не ідеологічної) учоби в цій галузі. Що ж до науки, до політики й культури в широкому розумінні цього слова, то тут більшого за Куліша я не бачу. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента. І на цій фігурі стикаються мої розходження з Дорошкевичем. І саме не етичного, а соціального порядку. Для мене Куліш є представник не «чорної Європи», а найчервонішої. Що ж таке це «червоне», питає мене Дорошкевич? Відповідаю: це – символ боротьби, прогресу. Куліш, по суті, був ідеологом молоді буржуазії, і коли б він не стикнувся з мертвою стіною культурного епігонізму тодішньої укр[аїнської] інтелігенції, ми б, безперечно, в часи великої горожанської війни не мали б таких вождів, які завжди плентались у хвості маси. Як у свій час національні війни були революційним, червоним явищем в історії людськості, так і Куліш для нашої країни був прогресивною Червоною Європою. Отже, й його ми мусимо використати по психологічній лінії (не ідеологічній, звичайно). Бо ж він наближається до згаданого нами європейського типу. – Але почекайте, каже мені Дорошкевич: «ставити тепер нашому письменникові такі абстрактно-європейські вимоги, значить недооцінювати соціально-побутових можливостей...» і т. д. Чи не перл? Нібито й справді соціально-побутові можливості творили мистецтво. Звичайно, наш письменник не був і за сторожа в університеті св[ятого] Володимира, його «можливості» на рівні якогось дикуна. Але це зовсім не значить, що той же наш письменник не може бути провінціалом Вергілієм. За Дорошкевичем, ми – цілком ізольована нація, без всяких культурних традицій, і мешкаємо десь за Марсом. Я думаю зовсім інакше: перед нами як перед молодією нацією і перед нами як перед молодим класом стоїть велике завдання утворити нове мистецтво. І ми його утворюємо наперекір соціально-побутовим можливостям і наперекір нашим культурним традиціям позадницького ґатунку, бо ми учні того

самого Маркса, який сказав, що певні періоди розквіту мистецтва ніяк не відповідають загальному розвиткові суспільства. Златовратський та Успенський тощо не тому не дали творів, рівних тургеневським, що були «різночинцями», то не вийшли з європейсько-освічених фамілій, а тому, що російська національна література пішла тоді на спад... І тому, що та соціальна група, яку вони представляли, себто селянство й міщанство, ніколи не візьме на себе такої історичної місії, яку брала буржуазія і візьме пролетаріат. Для цієї групи мистецтво носить вузько утилітарне значення. Це про «різночинців» у масі. Що ж до окремих постатей, то «неистовому» Віссаріону, наприклад, типовому «різночинцю», ніщо не пошкодило стати найбільшим російським критиком, на десять голів вищим від критиків-дворян. І навіть з тим же «різночинцем» Достоевським у Дорошкевича неладно: його «чернетки-оригінали», безперечно, в світовій літературі займають більш поважне місце, ніж «француз Тургенев». Взагалі ж треба сказати, що аналогія «різночинець» – «селянин-робітник» по меншій мірі невдала. Це все аксесуари з народницької скриньки, і ведуть вони свою родословну від тієї ж культурної укр [аїнської] інтелігенції, що весь час стежить за диригентською паличкою російського «діда-шестидесятника». Життя ускладнюється, треба шукати інших аналогій, порівнянь, паралелей. Отже, треба – ДЕРЗАТЬ!

Дорошкевич тягне мене й моїх товаришів продовжувати позадиницькі традиції, тягне на альянс з грінченківщиною. А ми йому кажемо: Вергілій прийде з провінції, і ведемо ми свою родословну з Куліша, від «третього стану», і з потенціальним буржуа нічого не хочемо мати спільного. В мистецтві не завжди така послідовність: дворянин, «разночинець», селянин, робітник. Буває й так: дворянин, а потім селянин Шевченко. Де ж подівся «разночинець» Винниченко? Очевидно, в еміграції. Дорошкевич виправдовує безграмотність нашого письменника, який не здібний розібратися в психологічній Європі. А ми кажемо: поскільки це «масове мистецтво» йде з села, ми його теж виправдовуємо, але ми на ньому ставимо й хреста, і шукаємо своїх шляхів. Той клас, що дав геніальних теоретиків і практиків революційної боротьби, не може не дати і своїх геніальних митців. Вергілій прийде з провінції. Він не буде навіть за сторожа в університеті св[ятого] Володимира, але він відкриє нову сторінку в історії світового мистецтва. З його приходом буде нанесено страшний і смертельний удар культурному епігонізму. – Відціля й витікає роль України в культурному будівництві радянських держав. Це третя глава моєї статті.

Але на ній я вже не маю часу довго зупинятися. – Я гадаю, що перед Радянською Україною стоїть велике завдання бути авангардом в поході за звільнення народів СРСР, на завоювання культурних вимог переходового періоду. Російська «мужиковствующая» інтелігенція не здібна на це, над нею тяжіють традиції минулого. У нас ці традиції слабенькі. Нам тільки б увільнитись від позадництва і навчитись «держати». Культурна революція почнеться на Україні, але нам треба якомога скоріше одділити лікнеп від мистецтва. Те, що робиться в наших гуртках, студіях і т. д., це вже початок великого діла, не достає справжньої установки. Тут я підходжу до останньої глави – азіатський ренесанс. Європейське мистецтво на «закаті». Коли говорити іншим терміном – буржуазне, бо Європа – країна буржуазного мистецтва. Цей цикл замкнуто. Європейський пролетаріат не здібний почати новий цикл, бо він був під сильним впливом «третього стану». Новий цикл мусить одкритись в Азії. Пригнічені народи Сходу мають багато спільних інтересів з пролетаріатом. Очевидно, й їхні художники будуть іти під гаслом комунізму і безперечно відчують всю глибину переходового періоду. Тільки Азія зможе зрозуміти, якими шляхами піде розвиток нового мистецтва, як почнеться новий цикл. Наше завдання кинути ці ідеї. Тільки епігон Дорошкевич може радити нам епігонів буржуазного циклу Роллана, Барбюса, Дюамеля і т. д. Тільки позадництво шановного культурника може дивуватися, чому я не згадав російської революційної літератури. Вона вся виходить з християнського дуалізму, і не до неї мені звертатися. От – схематично – моя теорія, коли ці думки можна назвати теорією. – Розвиток мистецтва йшов у двох напрямках. Перший виходив з античного світу, другий з середньовіччя. Перший характеризувався культом земної – здорової й радісної – краси, тяжінням до землі, другий характеризувався християнським дуалізмом, подвоєністю і тяжінням у небо. З приходом буржуазії XV–XVI віку виникає епоха Відродження. Молодий сильний клас вимагав від своїх художників відповідних своєму світовідчужанню творів. Куди вони звернулись? В античний світ, до еллінів. Але поскільки і Петрарка, і Боккаччо, і т. д. вирости з дантівського періоду, постільки вже в епоху Ренесансу почалась боротьба античного світу з християнським дуалізмом. Прикладом тому поезія останніх днів Петрарки. В Аріосто протест і боротьба вилились в *l'art pour l'art*. Зі зростом буржуазії боротьба двох сил в мистецтві становиться гострішою й виразнішою. Рабле, Сервантес, скажемо, ще входили в античний світ своїми коріннями. А от Шекспір є уже свідком перемоги

впливів середньовіччя, християнського дуалізму. І ні бароко, ні інші більш-менш здорові течії в європейському мистецтві – ніщо не могло спасти його від цього християнського дуалізму, який послідовно проводив його до містики. І це зрозуміло: «третій стан» йшов до свого закагу. Боротьба двох світів, двох сил; елінізму й середньовіччя, закінчилася перемогою останнього. Свідком є декаданс. З початком нового циклу ми не вагаючись звертаємось до Вергілія, Горация, до грецьких драматургів, до Арістофана, навіть до «Іліади». Туди, де ширяє дух радості і культу земної краси. Це ж так просто й так ясно. Тільки наше позадняцтво не може зрозуміти, що нам треба і як нам брати відтіля. Дорошкевич каже, що це «використаний» шлях. Я б його запитав: ким і коли? Коли він по своїй професорській наївності гадає, що цей шлях використали Сосюра й Коляда (так і написано), то треба його розчарувати: ці добрі хлопці не повинні в цьому, бо тільки «понаслышке» знають про існування елінів. – От коротко, схематично мої думки. От що я писав у своїй статті і чого досі не надрукував, бо... по-перше, не відважусь замахнутись на професора, по-друге – бої на пленумах «Гарту» й «Плугу» підточили мою віру в свої сили – такий страшний опір я зустрів там. Йти проти течії довгий час – дуже важко. Хочу зібратися з думками, перевірити себе. – Але, спостерігаючи публіку на засіданнях пленуму, я вже тепер можу з певністю сказати, що просвіту таки добре потріпано. Гадаю – Коваленки та інші «енки» не будуть вже так перешкоджати радянській роботі хоч би того ж «Життя й Револ[юції]». Це – плюси, і тільки вони можуть втішати. – Чекаю Вашого збірника «Ad fontes». Видавайте якмога скоріш – він страшенно потрібний. – Як буде час, передрукую якесь оповідання й пришлю Вам: коли ухвалите – віддайте Дорошкевичу. Ні – заховайте ще в свою шухляду. Між іншим, мій «Ярмарок» знову розтягується, знову рву папір, знову мучусь. Мабуть, раніш, як через 10 років, не випущу. Йй-богу, не жарт.

А втім, треба кінчати: втомився й спішу на роботу. Боюсь перечитувати свого листа, бо, мабуть, не пошлю його: така тут анархія. Хотів багато сказати, а відчуваю, що ні чорта не сказав. До того ж нема пропорції: сперш розійшовся, а потім зібгав. Проте, добре: колись допишу...

Тисну Вашу руку.

Ваш Дон Квізадо.

Вітайте знайомих.

XIV

Ви, очевидно, мене не зрозуміли, дорогий товаришу Миколо. Епігоном чи то «енком» я ніколи не називав Франка. Не пам'ятаю добре, як я висловився, але певний в тому, що там не було й тіні від «плоского позитивізму». Треба бути великим недоумком, щоби недооцінювати творчості цього велетня нашої культури. Навпаки, я гадаю, що майбутнє ще за ним, що про нього голосніш заговорить не тільки наша нація, але й інші народи. Згадуючи його, я хотів лише підкреслити таку мисль: Флобер, що про нього так погано висловлюється Франко, зіграв для розвитку мистецтва першорядну роль. В той же час він, Франко, будучи яскравим епізодом у громадському житті і неабияким художником, зостався далеко позаду тих ідей, що їх несли парикмахерські шедеври «вороних». У Франковій творчості головним чином і все-таки наголос поставлено на культуру думки. Франко ніколи не брав на себе тої ролі, яку відважно прийняв Семенко-естет, припустім. Франко весь виріс із німецької мамулуватості – грандіозної, величної і... смішної на наш час, коли хочете... якої ніколи не візьме і не має права брати той народ, що допіру (у 20 стол[ітті]) надумав відроджуватись і дух якого – головне! – коли й близький кому, так тільки духу романських племен. Франкові ніколи не приходило на думку, що українське мистецтво, во ім'я розв'язання національної проблеми, мусить в недалекому майбутньому взяти на себе роль піонера нового мистецького циклу, роль командарма тієї армії, яка піде проти всесвітніх художньо-ліквідаторських настроїв. В цьому сенсі воронізм – об'єктивно – не тільки був здоровою громадською реакцією, але й попереджав Франка.

Щодо Вергілія, то я, звичайно, знаю, що він виріс із «Іліади» й «Одісеї», власне, мало нового сказав. Мені він був потрібний як геніальний провінціал, і тільки. Ніякого символу я під нього не підводив. Мені треба було ілюструвати свою думку. Дорошкевич помиляється, коли думає, що «різничинці» і т. д. Словом, коли провінціали-«різничинці» поривали з міщанством і селянством, тоді вони були Белінськими і Достоевськими. От і все, для цього й Вергілій. Вергілій мусить прийти з провінції. Наголос на «мусить». – А втім, безперечно, десь з Вами не сходжусь. І це зовсім не погано, бо інакше когось із нас двох – не було б: Вас чи мене. Напевне, мене. –

– На ідіотиків, які пишуть про Вашу «внутрішню еміграцію», не звертайте уваги. Коли діло зайде далеко, я завжди готовий виступити в пресі і дати мат ядрьоний тому чи іншому з наших ядрьоних

землячків. Як же: це ж моя роль, я ж маю партійний квиток і мушу, очевидно, ним «зловживати». Принаймні так думають мої вороги... Вони ж і Ваші, звичайно.

«Жит[тя] й Револ[юція]» завжди готовий підтримати. У всякому разі, коли справа дійде до савченко-ярошенківської коаліції – негайно сповіщайте. Цього не можна допустити. Зі статтею проти Дорошкевича я поки що не виступаю з тактичних міркувань: боюсь дати козиря в руки наших супротивників, бо ж Дорошкевич – не Савченко і, безперечно, чесна людина. Виступлю я вже проти Ваших киянських бутербродників. Хай виписуються. Словом, ще на деякий час залишу за собою невдячну роль памфлетиста.

В Харкові тиша перед грозою. Скоро буде авторитетна нарада, на якій відбудеться велика баталія. Сподіваюсь, що це буде переломний момент. Хто виграє: пролетарська література чи пилипенківщина – невідомо. У всякому разі – це одіб'ється й на Києві. Словом, тоді напишу. – Був у мене Рильський. Гарний хлопець, випили сороковки. Дуже буду радий і з Вами випити. (Приїжджайте!) От тільки погано з серцем. Болить і болить, чорти б його взяли... Навіть «елегія» бере мене... А тут ще справи заїли, ніяк не увільнюсь. Проте новелу пришло обов'язково!

Любисток і дружина вітають Вас і передають, що хочуть бачити на Римарській, 19, кв. 36, 4-й пов[ерх] Миколу Костевича.

Тисну Вашу руку.

Ваш Микола Хвильовий

[P. S.:] Вітайте знайомих.

XV

Дорогий товаришу Миколо,

посилаю Вам початок свого роману «Іраїда». Історія його така: задумавши написати оригінальну річ «Гардаріки» («Ярмарок у країні голубих диліжансів»), я скоро переконався, що мені бракує «пороху», бо я тільки те й робив, що рвав папір. І ще я переконався, що напишу його, мабуть, у 22 столітті. Адже мені треба було перевірити себе: чи й справді я можу обминути звичайний психологічно-побутовий роман і перейти до якоїсь іншої невідомої мені форми. Тоді я сів і почав писати «Іраїду». Написано було декілька друкаркушів (це було в 24 році), але, не закінчивши, я покинув. Мій «Ярмарок» в колишньому становищі: пишу і рву. А час би вже й виступити. І от я рішив переписати в

аркуш «Іраїди» і послати на Ваш суд. Переписав я з початку, бо мені цікаво узнати від Вас:

- 1) зацікавлює він чи ні,
- 2) чи можна з такими прийомами виходити на люди, чи ні,
- 3) чи не скомпроментує і мене й, до певної міри, й сучасну літературу цей уривок.

Від Вашої відповіді залежить моя дальша робота над «Іраїдою». Дуже прошу Вас (простіть за такий вираз) бути мужнім, забути на хвилину наші гарні відношення і відповісти мені так, як скаже Вам художнє чуття. Своїй «Іраїді» я не надаю ніякого значення; бо, поперше, я її давно вже друкував, а по-друге – це зовсім не моя дорога. Примушує мене взятись знову за неї бажання підтримати «Ж[иття] й Р[еволюцію]» і показати, що я ще живий. Коли «паче чаянія» Ви її ухвалите до друку, умови для надрукування цього уривку такі: 1) ніяких «ідеологічних» виправок я не дозволяю робити, 2) хтось мусить виправити під Вашим доглядом мою мову.

В противному разі, себто коли Ви цей уривок забракуєте – покиньте його в кошик, а я вирву якусь нову ніч і перепису якесь нове оповідання.

Тепер про справу. Статті Щупака й Кияниці та нові етюди Пилипенка (між іншим, щоби не забути: пришліть, будь ласка, під ситуацію, де Вас «лають») примушують мене знову виступити. За Вашою статтею, буде, очевидно, й моя, будемо, так би мовити, *tour de tour*. Особливо переконав мене в необхідності виступити Ваш лист, де Ви «натякаєте», як говорить герой з «Маріци», що я хочу перейти до оборони. Не знаю, що дало Вам привід гадати так, а тим паче сумніватися в моїй вірності своїм ідеям. Від союзу з Вами я не відречусь, бо я зовсім не наївний Сосюра і за все, що я роблю, завжди готовий відповідати перед партією і ГПУ.

Виступити я думаю в «Ч[ервоному] Ш[ляху]»: із тактичних міркувань. В статті своїй я використаю й той матер'ял, що його подав Вам у листі.

Наради ще не було: здається, буде в цю суботу.

Огляд 25 року для «Ч[ервоного] Ш[ляху]» за Вами.

– Конкурс з повістями провалився: баракхло, і того мало. Може, пришлемо п'єси.

Дякую за «Диспут», таку ж подяку тт., що підписали.

Мені страшенно потрібен 9-й № «Ж[иття] й «Револуції»], де стаття Кияниці. Передайте ж, коли буде час, т[оваришеві] Черняку.

Привіт від дружини й Любистка Вам і Вашому комунару.
Дуже втомився. Кінчаю. Тисну Вашу руку.

Ваш *Мик[ола] Хвильовий*

XVI

Дорогий товаришу Миколо,

дякую за Франка. Статтю про нього прочитав. Дуже жвавий і – головне – ґрунтовний підхід. Між іншим: я завжди ніяково почуваю себе, коли пишу Вам свою оцінку Ваших праць: боюсь опинитися в ролі «ученого знатока», бо ж я безвихідний дилетант у цих справах. Що до Вашої відповіді Кияниці, то ще раз можу сказати собі: «Ти не помилився, Миколо, намагаючись зв'язати з Зеровим і його групою молоду пролетарську літературу».

І ця стаття справила на мене прекрасне вражіння. І не тому, звичайно, що в ній ви захищаете мене – мені подобається Ваш культурний і в той же час ідеологічно витриманий підхід до справи (я маю на увазі ідеологію пролетарську).

Отже, якмога скоріш сповіщайте, де піде ця стаття. Коли не пустите до «Ж[иття] й Р[еволюції]», надрукуємо в «Ч[ервоному] Ш[ляху]».

Дякую Вам і за 9-й номер «Ж[иття] й Р[еволюції]». Уже й його прочитав. Не розумію я тільки одного: чого хочуть від Вас ідіоти й бутербродники: більш товариської, більш дружньої до пролетарської літератури статті, як Ваша про Сосюру, я не уявляю. Невже ж «услужливый дурак» Савченко (коли не наволоч) стягне з мертвої точки нашого «Володьку в галіфе».

Нарада відбулась. Багато було шуму, але висновків так і не дала. Як би то не було, а з «Гартом» як з організацією письменників покінчено. Фактично, коли не формально. На нараді вирішено почати в пресі нову дискусію на старі теми. Отже, ту статтю, що я думав давати до «Ч[ервоного] Ш[ляху]», прийдеться покинути: там я надто вже «академічно» хотів підійти до справи. Життя вимагає памфлетів. Відповідно цьому й переносу свою базу в «Кул[ьтуру] й Побут». Тут вигідніш друкуватись: великий тираж і гнбкий орган: кожного тижня. Словом, боротьба за пролетарське мистецтво мусить знову розгорітись. Біда тільки от в чому: навіть не всі мої друзі¹ розуміють, яку роль мусить відограти Зеров. І друга біда: очевидно, і в цьому сезоні я нічого

¹ Далі закреслено: «й не зовсім».

художнього не напишу. – А втім, треба ж, нарешті, переконати наших відповідальних партійних робітників (вони нарешті зацікавились цією справою), що наші тези життєві й цілком революційні.

Вашого листа, що в ньому 2 листа, я одержав. *Ганцова я не бачив, і він мені нічого передавав.* – З «Ж[иттям] і Р[еволюцією]» ведіть переговори й від мого імені. У всякому разі там, де мене будуть крить тоном Якубовського, я працювати не буду.

Відповіддю на запитання про «Іраїду» не турбуйте себе, бо я її «Іраїду» вже знову поховав: далі писати противно.

Ваших уривків з Лукреція не бачив. Огляду Вашого чекаємо. Цілуйте Вашого карапета. Вітайте знайомих.

Ваш *Мик[ола] Хвильовий*

[P. S.:] Вітають Вас дружина і Любисток.

М. Хв.

XVII

Дорогий товаришу Миколо,

пробачте, що без Вашого дозволу взяв дві цитати з «Євразійського ренесансу»: не міг витерпіти, бо обридли вже мені ці безпідставні на Вас наклепи. Можливо, ще щось не сподобається Вам у моїй статті – пишій, подбаю виправити свій промах. Ви не можете уявити, як все це мені обридло! Бо ж, їй-богу, не мій це фах, і пишу я тільки тому, що нікому більше (я маю на увазі харківські кола).

З Черняком я багато говорив з приводу постановки праці в «Ж[итті] й Р[еволюції]». Приїхав він до нас, так би мовити, з сагулівським настроєм, а виїздив, здається, трохи збентежений: може, й справді треба залишити Лебідя. Не знаю, що він зробить чи зробив уже – у всякому разі остання його подорож до Харкова викличе за собою й деякі гарні наслідки: він мусить бути більш обережним і не так вже довіряти загуло-щупаківській лінії. А втім – чорт його знає, може, мені так здалося.

Боротьба в Харкові продовжується. Пилипенко, здавши багато позицій, все ж ніяк не хоче визнати «Плуга» за «спілку гуртків мистецької самоосвіти», як пропонуємо ми. Тут йому багато допомагає той пункт відповідної резолюції нашого ЦК (партії), де говориться про селянських письменників. Всі мої спроби доказати у відділі друку, що його селянські письменники (їх 3–5, не більше) ідеологічно по суті мало чим відрізняються від пролетарських, ні до чого не приво-

дять. Я кажу: все це штучне поділення – не більше. Не «есери» ж гуртуються в «Плузі»!.. А щодо селянських образів, то, на мій погляд, нема ніякої рації із-за них робити стільки шуму. Можливо, й могла виникнути в літературі якась течія «пейзанів», але це зовсім інша справа і для цього зовсім не треба Щупакам відриватись від свого писарського «призвання».

Пиlipенко послухає й знову своєї: «му-гу»... Впертий хохол – що й говорити!

Як би то не було, а ми вже фактично утворили нову організацію письменників пролетарських, яка буде добиватись від «Гарту» й «Плугу», щоби вони взяли установку на мистецьку самоосвіту, і яка мусить сильно вплинути на мистецьку ситуацію. Поскілки в цій організації зйдуться й зійшлись уже люди найрізноманітніших поглядів на мистецтво й на мистецько-громадські одиниці, постільки і Ваше прізвище згадують у нас, і не завжди добрим словом. А втім, в даному разі перемагає моя лінія: колишні Ваші вороги – на сьогодні майже Ваші друзі. Ваше прізвище зацікавило й публіку з ЦК (партії), – розшукують Ваші літер[атурні] твори, перечитують відповідну літературу. Словом, Ви за останній час робитесь в Харкові «героєм дня», як сказав би «приятний во всех отношениях» Щупак.

«Фальстаф» подобається. Це – між іншим – справжній Рильський, йому такі віршики, в яких він впадає в селянські сантименти і що їх друкує в «Новій громаді» тощо, рішуче не вдаються.

Щодо Яковича, то я не радив би Вам серйозно зупинятись на ньому. Можливо, з приводу його статей і треба щось написати, але не інакше, як під заголовком: «На городі бузина, а в Києві дядько». Айзеншток, можливо, й добрий знавець Шевченка, але щодо решти української літератури, а особливо останнього століття, то тут він недалеко одійшов від плужан.

Щодо огляду – то напишіть: напевне дасте його чи ні, бо в «Ч[ервоному] Ш[ляху]» треба зробити підсумок. Дуже бажано було б, щоби Ви його дали.

Про свої «нинішні технічні здобутки» мені важко судити. Отже, коли Ви початок «Іраїди» надрукуєте – я її мушу кінчити. Я погоджуюсь з Вами, що місце з Баторієвою біографією звучить натягнуто, тому й прохав би Вас прислати мені або коректу, або обіцяну копію: я хочу дещо виправити.

Привіт Вам від дружини й Любистка.

Привіт знайомим.

Ваш Микола Хвильовий

[P. S.:] До нас прибув Косинка. Розказує київські анекдоти дуже гарно і цим завоював великі до себе симпатії. Не найде тільки, бідолаха, квартири і бігає по товаришах. Сьогодні мусить почувати в мене.

XVIII

Дорогий товаришу Миколо,

на Вашого останнього листа тому не відповідав досі, що, по-перше: більше тижня лежав з температурою до 40, по-друге – смерть Еллана. Сьогодні поховали Блакитного і сьогодні ж мій грип здав на 37,1.

Елланова смерть для мене не була несподіваною: мені добре було відомо, що він «не сьогодні – завтра», але все-таки важко на душі. Кажу «все-таки», бо боляче було дивитись на цю людину, повну бажання працювати і в той же час безсилу зробити щось. Отже, краще зовсім одійти у вічність, ніж мати себе за «живого трупа».

В особі Еллана молода культура загубила одного із найкращих своїх борців. Були і в Еллана помилки, але «той не помиляється, хто» і т. д. Особливо відчуваємо цю втрату ми, харків'яне, яким завжди приходилось стикатися з ним в роботі, тим більше, що він був одним із тих, які не боялись дерзати.

Але покиньмо мертвого і вернімося знову до живого, саме до того діла, яким болів і небіжчик.

З різних джерел, як і з Ваших листів, мені стало відомо, що мої останні статті страшенно рознервували багатьох киян. Навіть Підмогильний, кажуть, лізе на стіну. Що ж, я не заперечую, хай лізуть. Мені самому боляче було ображати декого, але я все-таки найшов мужність в собі во ім'я ідеї зробити так, як я зробив. Інакше я зробити не міг, бо від даного моменту залежить судьба нашого мистецтва. Отже, я зовсім не тривожусь, що мене той чи інший молодчик буде «крити» (Кажуть, навіть збирається Ф[елікс] Я[кубовський]? Коли так, то не заздрю йому).

Що мене тривожить, так це така неупевненість: може, і справді я десь витикаю саме себе, «преподношу себя»? Те убожество думки, з яким я стикнувся, так завжди нервувало мене, що, може, і справді я зірвався з пристойного тону? Напишіть, будь ласка, мені, чи не відчуваєте Ви в моїй тузі за культурною атмосферою, де могли б виховатись хоч «маленькі Вергілії», випирання самого себе. Чи нема у мене десь такого lapsus'а linguae?

Тільки це і хвилює мене, бо я все-таки, наперекір хоч би проф[есорові] Білецькому, завжди вважав себе середньою людиною, як в літе-

ратурі, так і в житті взагалі. Я завжди вважаю себе далеко слабшим хоч би за того ж Винниченка.

Кінець своєї статті я ніяк не надрукую: то місця бракувало, а тепер – смерть Еллана. Чи піде вона в слідуючому № – теж не знаю. Кінець, мабуть, зовсім нецікавий, навіть його розділ про формалізм, в якому я нового нічого не міг сказати. Але він мені потрібний як резюме.

Хлопчик Підмогильний щось дуже нервується (між іншим, він чомусь думає, що він одним своїм «глибокомисленим взором» страшенно може ошчасливити [всю – нрзб.] країну. Я гадаю, це велика самоомана). Він пише Косинці, що проти мене повстали всі кияне і недалекий той час, коли Хвильового покине і Зеров. Я тоді засміявся, а зараз все-таки питаю: чи не образив де я Вас, т[оваришу] Миколо?

Як по правді Вам сказати, що від Вас єдиного поки що я маю цілковиту підтримку. Хоч як це парадоксально, але в тій боротьбі за пролетарське мистецтво, яку мені приходится провадити, тільки Ви один, «правий», підбадьорюєте мене.

Правда, в тій групі, від імені котрої я говорю, багато гарних хлопців, але мало з них цілком розуміють мене. Питання про попутників багатьом із них іще й досі неясне.

Отже, мало не все приходится робити на власний «риск і страх».

Але як би то не було, а нашу групу спаяно досить-таки міцно, і тому я вірю, що коли Хвильовий якось і зійде з арени, то діло молодого мистецтва тепер вже не програє. [На] той шлях, на який йому треба стати, воно вже стає і з нього тепер не зійде.

Як там себе почуває тов[ариш] Дорошкевич. Очевидно, дуже ображається. Коли він ображається й на Вас – переносьте свою арену на сторінки «Чер[воного] Ш[ляху]».

Чув, що Щупак, прочитавши мою статтю, розірвав її на шмаття. Чудак – треба було б випити води, і все б гарно було.

Вітайте знайомих. Цілуйте карапета. Від дружини й Любистка привіт.

Ваш Хвильовий

XIX

Дорогий товаришу Миколо,

і все-таки Дорошкевич страждає на епігонізм. Допіру дістав «Жит[тя] й Революцію» (чомусь Вашого екземпляра так і не одержав) і перечитав його статтю «До історії модернізму на Україні». Для мене тепер

вже нема ніякого сумніву, що він є талановитий учень Єфремова і народник, як то кажуть, «до мозга костей». Дорошкевич буквально не здібний приложити до життя марксистського методу, що х а р а к т е р и з у є т ь с я о б ' є к т и в і з м о м .

Ясно: ми до «вороних» ніяких симпатій не маємо, але ми констатуємо те-то й те-то. Коли ж я читаю Дорошкевича, то з кожного рядка дивиться на мене шляхетний народник. В кожному рядкові я відчуваю тугу за тенденційною (в найгіршому сенсі цього слова) літературою.

Беру цікаву логіку: «модернізм формально вніс помітні й плідні риси в українську поезію, остаточно підрізавши крила шевченківським епігонам,

але соціально він правив за реакційну, яскраву, буржуазну течію».

В чому справа? Модернізм спирався на буржуазну ідеологію? Правильно! Але коли він «формально вніс плідні риси в українську поезію», коли він підрізав крила якимсь епігонам, то як він може «правити соціально за реакційну течію»?

Я скоро ж думаю виступати. Отже, прошу Вас спитати т[овариша] Дорошкевича, як мені розуміти його.

Бо й справді: шановний народник далі і сам себе «покрив»: «модернізм пішов нарешті в Олесевій творчості на службу революційним завданням».

От тобі й раз! Модернізм «правив соціально за реакційну течію» і раптом... пішов на службу революції. Це все нісенітниця, бо ніколи соціальна категорія (коли вона категорія, а не Іваненко чи Петренко) не міняла своєї суті. Щось мусить бути одне: або вона реакційна, або революційна.

Отже, факт появи модернізму був не просто «рискованим порывом в туманную высь», як характеризує його учитель Дорошкевича ак[адемік] Єфремов, і не просто «соціально-реакційною течією», а революційним явищем в історії літератури, а – відділя – й в історії народу.

Модернізм був породженням буржуазного осередку? Вірно! Але хіба «молодий критик С. Єфремов», який так обурювався на нього, не є породженням того ж самого осередку?

Де ж тут логіка? А логіка в тому, що як Єфремов, так і Дорошкевич епігонствують, що обидва вони народники – ідеологи потенціального буржуа.

Отже, треба тільки подякувати Дорошкевичу за поданий матер'ял... Але він говорить не на його користь.

Одержав Вашого листа з «Титом Антитиком». Дозвольте похвалити себе: я все-таки маю «нюх». Якось одразу я відчув, що Ви не могли залишитись поза впливом марксіських ідей, які «увійшли в атмосферу історичних вивчень і соціологічних концепцій» попередньої доби. Отже, тільки з Вами і з Вашою групою (хай і невеличкою), що розуміється в справжньому марксизмі, і може бути союз.

Ваш «Тит» мені страшенно сподобався, і я дивуюсь, чому Ви надаєте йому невелике значення. Це ж, їй-богу, прекрасний твір! Я його з таким же задоволенням перечитую, як і пушкінські поеми. В нім стільки суворої й художньої простоти, до якої нашим сьогodнішнім поетам дуже далеко. Єдине місце, що не сподобалось мені (я хочу говорити щиро!), це 2 рядки про «продрозверстників». Я не мав честі приймати участь в «продрозверстці», але Ви не так, на мій погляд, дивитесь на це явище революції. Коли я Вас не зрозумів – пробачте. – Словом, я нетерпляче чекаю продовження «Тита» і певний, що Ви його скінчите.

Чули новину? Вийшла брошура В. Поліщука (між іншим, приїхав уже й Кл[им] Поліщук). В ній наш «Гомер» слинить мене, Вас, Тичину і ще багатьох. Удар цього «видання автора» направлено головним чином на мене й Тичину. Мене він так спаскудив, що деякі харків'яне навіть журились (деякі, правда, і їх більше, до речі – зраділи): як же: убив! Словом, Хвильовий – «військовий фершал».

Аби заспокоїти друзів і ворогів, я посидів одну ніч і «ушкварив» памфлет на один друкаркуш. Здається, будуть всі задоволені. Харків'яне, заслухавши його, здивувались принаймні: і тут, мовляв, викрутився.

Не знаю, як тепер викрутиться В. Поліщук і як цей памфлет прийме Київ. Він, цей памфлет, вже друкується в 11–12 №-і «Червоного Шляху».

Не так давно у мене була комісія (консиліум) лікарів. Висилають мене з Харкова. Мушу негайно їхати в Сухум. І хоч як я брикаюся, а за 2–3 дні в лопанській столиці мене не буде. Отже, на Римарську не пишійть, напишу свою нову адресу. В Сухумі буду місяця два.

Вітання знайомим.

Цілуйте карапетика.

Тисну руку

Ваш Микола Хвильовий

XX

Дорогий товаришу Миколо,

сьогодні ясний морозний день і чомусь небо таке глибоке й прекрасне, що... що... Ну, словом, я почуваю себе юнаком, і мені так хочеться написати якусь поему.

Але поеми я не напишу, бо зараз мушу йти на роботу і «крити» когось «матом».

Після невдалої поїздки до Сухумі я так закрутився, що й досі не спромігся написати Вам. От уже 10-й день ходжу до ЦК, куди внесено нами питання матеріально-правового становища письменника. Наші пропозиції уже пройшли на Оргбюро, і тепер прийдеться конкретно проводити їх в життя через спеціальну комісію, що її утворено при ЦК.

Дуже вдячний буду Вам, коли Ви подасте мені деякі інформації про київських письменників: квартирне питання, кабальні договори, бюджет і т. ін.

Читав статтю Дорошкевича в 11-му №-і: слабувато. Не знаю одного: чи він і справді не розуміє нас, чи це тільки прийом. У всякому разі він витриманий народник. Коли б я був публіцистом, я б до кінця свого життя не давав йому спокою.

Як з Вашою збіркою статтів? Скоро вийде? Нетерпляче чекаю.

Привіт знайомим.

Цілую Вашого сина.

Ваш *Микола Хвильовий*

XXI

Дорогий товаришу Миколо,

і знову пробачте мені, що так неохайно листуюсь. Така вже моя вдача: візьмусь за якусь справу – ніяк не можу про інше думати. Бо тоді не справлюсь з нею. Останні місяці те тільки й робив, що бігав по державних установах. Треба було якось оформити ВАПЛІТЕ, треба було дістати поменкання, треба було добитись, щоб утворити комісію при ЦК (правове й матеріальне становище радянського письменника) і т. д. і т. п. Правда, ту ж роботу виконував і Яловий, але 2-х, очевидно, було замало, бо й досі мало чого зроблено. Словом, останній місяць – це організаційна гарячка.

Зараз випив кілька пляшок пива і на душі так легко-легко... тим паче, що в Харкові... запахло весною. В попередньому листі я писав

Вам про сніжок, а в цьому, як бачите, ввижаються мені проліски, і, знаєте, думаю зараз про сторожкий ліс, про вальдшнепів. Шкода, що в цьому році не дозволено весняного полювання і не прийдеться постояти на тязі. Ну, нічого! Як тільки птахи полетять з вирію, піду за гóрод, в молодняк і уклонюсь сонцеві на заході – такому рожевому й молодому, що взяти б в обійми весь світ і так засентиментальничати, щоб аж соромно стало. Бо й справді: мені вже 32, а я такий нерівний, і мало не Сосюра. Словом, мені зараз такий настрій, що тільки й говорити про весняний вечір в молодняку, про далекі згадки, про вальдшнепів, про вечірню тишу над ставком і т. д. і т. п. Словом, на мене вплинуло пиво «Нової Баварії».

А втім, гадаю, що як не порву цього листа і все-таки одішлю його Вам, то буде в ньому дещо й про діло.

Перш за все: поки я числюсь в складі редакційної колегії «Ч[ервоного] Ш[ляху]», доти Ви знайдете в ньому місце для своїх статей. Спроби зробити «Ч[ервоний] Ш[лях]» марксистськи витриманим журналом поки що й залишаються спробами, бо наша хохляндія не так скоро «розкачається». А втім, коли б він і зробився таким, то місце Вам мусить бути в ньому. Малороси мусять же нарешті зрозуміти, що Зеров – не Дорошкевич. Оскільки ж виховувати молодь своїми комуністичними силами ми не спроможні, остільки треба знати, до кого треба звертатися за допомогою. Словом, моя позиція та ж сама, і, очевидно, тільки тоді Ви не будете співробітничати в «Ч[ервоному] Ш[ляху]», коли мене відтіля викинуть.

Щодо «Ж[иття] й Р[еволюції]», то тут справа складніш. Все, що від мене залежало, я зробив, але – по правді сказати – я й сам заплутався. Справа в тому, що літературним представником від Вашої групи є... Дорошкевич, який, між нами кажучи, дуже «крутить хвостом» і тим «мішає карти». Потім плутаються тут бутербродники, які теж хочуть представляти молоду українську інтелігенцію. В результаті – кавардак.

Думаю через якийсь тиждень-два поїхати в Київ і поговорити ще раз з Черняком і Лакизою. Але не певний, що з цього щось вийде... Тим паче, на мене дивляться підозріло, як на «буржуазний лемент»: як же, агітує за Зерова. І не розумію я, чого тут більше – глупоти чи підлоти. Гадаю, другої більше, бо ж треба бути примірним ідіотом, щоб не розуміти, що той шлях, по якому ми пропонуємо йти, є в наших умовах єдиний шлях до комунізму. А втім, наші прекрасні малоросіяне мало цікавляться цим, бо... *vanitas vanitatum!* Інша справа спровокувати. Так, недавно ходили чутки, що Ви мою «Іраїду» десь там пред-

ставляли як твір, що його не хочуть друкувати в Харкові. (До речі – велике до Вас прохання: якмога суворіш відносьтесь до моєї продукції і частіш лайте, їй-богу, це в інтересах нашої культури!)

Складаю велику подяку за надіслані статті Щупака й Якубовського. Ще більше дякую за «Мазепу». Так приємно одержати від Вас книжки «слов'янського» видання і особливо Ваші. В кожній літері я відчуваю любов до слова, якої так бракує нам, харків'янам. Про переклад нічого не можу сказати, бо не знаю польської мови (досконало), але читав «Мазепу» з захопленням.

Вітайте Мих[айла] Мих[айловича] і т[овариша] Филиповича.

Чекаю від Вас статей для «Ч[ервоного] Ш[ляху]»!

Посилаю свого «Ахтанабіля» сучасності. З задоволенням візьму «в роботу» Загула й Савченка, коли їхні книжки появляться в Харкові.

Цілуйте свого карапета.

Тисну руку

Ваш Микола Хвильовий

XXII

Дорогий товаришу Миколо,

дуже дякую за етюди двох: Савченка й Загула. Відповідати на них (і на мій погляд) треба і саме з Ваших міркувань: для нашого малограмотного читача вони і справді будуть переконувочими. Цілком погоджуюся з Вами, що брошура Савченка ґрунтовніш, коли можна так висловитись. З нього гарний, цілком пристойний епігон і компілятор. Цього не можна сказати про Загула, не дивлячись на те, що останній має ширшу ерудицію. Цей бік справи (ерудиція) взагалі фатальний момент в житті нашого буковинця. Він мені в цьому сенсі нагадує допотопного професора із мейєрхольдівського «Д. Е.», що відшукає фараона «Герум-Герум». Заволодівши кількома мовами, перечитавши чимало книжок, він борсається в цьому матер'ялі і не знає, як його використати. Але, з другого боку, він рішуче непристойний і страждає на militant ardent'овицину. Його остання брошура є тому яскравий приклад. – Відповідати треба і Вам, і мені. Ви, якмога скоріш, дайте статтю для «Ч[ервоного] Ш[ляху]», я – дам коротеньку оцінку цим виступам в «К[ультурі] і П[обуті]» (в кінці своєї статті «Аполог[ети] писар[изму]»). Увагу прийдеться скупчити на брошурі Савченка. З Вашими пунктами відповіді я цілком погоджуюсь. У Савченка мені більш за все сподобався перший розділ, він досить ґрунтовно

(як в хрестоматії) доказує те, з чим я не можу не погодитись, коли б... не було це впорозножю. Справа в тому, що Савченко використав просто моє невігідне становище в цій дискусії. Саме: 1) розпочинаючи її, я мусив мати на увазі дві аудиторії: культурну й безграмотну, що спонукало мене тут навіть на безпардонну патетику, 2) я в цій дискусії мусив одразу виступати як громадянин, як людина певних політичних поглядів і як людина, що має погляди на дальший розвиток мистецтва.

Все це не тільки заплутало справу, але й дало гарний матер'ял проти мене, оскільки було багато неясностей. «Психологічну Європу» я вияснив, сподіваюсь вияснити й інші питання. Словом, «візьму себе в руки» і допишу останню статтю. Далі гадаю зробити передишку на кілька років.

Вчора було засідання нашого «ВАПЛІТЕ». Доповідь робив Досвітній на тему: «неокласика». Дебати були гарячі. Справа в тому, що публіка не розуміла, чому неокласики зробились «модними», бо Досвітній доповідь свою збудував таким чином, що неокласики не тільки стали центральним питанням нашої «академії», але й, зі слів Досвітнього, єдиним нашим союзником. Не буду тепер вияснити все це – довідаєтесь зі статті моєї і Досвітнього.

Чекаю Вашої «Ad fontes». «Думки проти течії» вийдуть, очевидно, на тому тижні.

Щодо різкого тону моїх статей. Гомеопати гадають, що *similia similibus curantur*... Я теж так гадаю. Щодо «скупченості й зібраності», то... такий вже я в натурі розхристаний. Інакше не можу. І потім, всі мої виступи є молитва «боженьки» і тільки. Я взагалі ні на що не претендую. В культурній країні моє місце страшенно непомітне. Це я добре знаю; коли б я цього не знав, я ніколи не посмів би виступати так різко. Від дружини і Любочки Вам щирий привіт.

Ваш Мик[ола] Хвильовий

[Р. С.:] Ваш термін «третє відродження» мене страшенно зацікавив. Те, що Ви даєте теоретичну розвідку, мене дуже хвилює і радує: це зміцнює наші відродженські позиції.

Цілуйте карапета.

Статтю на книжку Загула й Савченка присилайте якомога скоріш. Вітайте неокласиків.

XXIII

Дорогий товаришу Миколо,

нетерпляче чекаю Вашої статті для «Ч[ервоного] Ш[ляху]». Про Ваш доклад розпитував у киян. Навіть наші супротивники визнають, що ви зробили з Савченка й Загула «кашу». Тенденційні замітки в «Прол[етарській] прав[ді]» не рятують їхнього становища.

Дякую Вам за зауваження до моєї останньої статті. З Міцкевичем справді-таки трапився ляпсус.

Пробачте, але, їй-богу, сьогодні не вмію писати: бувають такі періоди, коли я органічно не виношу ручки й атраменту.

Цілую Вашого карапета.

Ваш *Мик[ола] Хвильовий*

[P. S.:] Посилаю «Думки проти течії».

ЛИСТИ ДО МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО

I

Дорогий і вельмишановний
Михайло Михайловичу,

щиро дякую Вам за книгу і листи. Здоровлю і Вас з Новим роком, хоч і запізно. Я перед Вами також винний, як і перед іншими киянами, з котрими переписуюсь. Хвороба легенів страшенно впливає на мою працездатність і робить мене – те що зветься за російською – «жолчним». Отже, іноді я просто боюсь писати листи, щоб не передати через них поганого настрою і на адресата. Останніми тижнями лежав і нервувався, кашляв. Недавно почув себе краще, але боюсь – ненадовго.

Дорогий Михайло Михайловичу, новела Вашого сина піде в альманах, що його випускає харківська група прозаїків. Будь ласка, передайте тов[аришу] Тасю, щоб він прислав матер'ял.

До цього часу я знав Вашого сина як поета. Тась-поет мені не завжди подобався. Коли ж я зачитав його новелу, то хочу от що сказати: *я певний, що з Тася вийде неабиякий художник*. Теплота, задушевність, легкий сум, продуманий пейзаж – це те, що він уже має. А це багато. Але умова (я говорю не тоном «визнаного письменника», а тоном товариша, котрий любить мистецтво і ставить до нього серйозно), – умова така: тов[ариш] Тась мусить найти інший шлях, ніж той, що ним йдуть наші харківські прозаїки. Між останніми, безперечно, багато талановитих людей, але я боюсь, що спішка, неохайність, погоня за широкою популярністю багатьох із них зведе нанівець.

Я кажу: тов[аришу] Тасю не треба спішити і побільше працювати над кожним своїм твором. Це не я учу, – так учили всі великі письменники, до голосу котрих я завжди прислухаюся, і, я певний, це скажете і Ви, дорогий Михайло Михайловичу.

Візьмемо хоч би цю новелу, що йде до альманаху. Початок і кінець зроблено прекрасно. Але середина вимагала праці. Пам'ятаєте той мент, коли дівтора б'є Жучку? Щоб намалювати цю картину, треба було б дати деякий підготовчий матер'ял. А то виходить так: будують міст – одна ідея, дикість селянства, людськості – друга, між ними майже нема зв'язку.

Звичайно, я новелу розглядаю як суворий критик, взагалі ж новела мені подобається. Я знову повторюю: з Тася вийде неабиякий художник. Передайте йому, що я був би дуже радий, коли б він написав мені, що він пише, що його мучає (а мучитись він мусить, я певний – це так і є). Ваше оповідання поки що лежить у портфелі. «Смущає» колегію те, що в нім [Ви] описуєте ті шари суспільства, котрі одійшли і не повернуться. Напевне, про нього через деякий час.

Зараз Харків (як і весь світ) переживає траурний час. Я, звичайно, давно підготував себе до смерті Леніна, але і на мене телеграма справила гнітюче враження. Як же: з ім'ям Леніна зв'язана вся наша романтична епоха. Мені, романтикові, «Ленін» звучить дальніми духмяними 17, 18, 19, 20 роками. Ленін – це ж терниста дорога до «тихих озер загірньої комуни». Я не нахожжу слів розказати Вам, що я переживаю в цей час. І, я певний, це переживає (в тій чи іншій мірі) кожний свідомий громадянин земної кулі. У кожного єсть закуток, де ховається людське почуття, і в цей день йому заболить, бо ж геній Леніна показував шлях до людини.

Тов[аришці] Лесі щирий привіт. Передайте їй, що і я хотів би бачити її, а тому й дуже прошу її прислати свою фотографічну картку. Вона теж дальній друг, і не тому, звичайно, що мене похвалила, а тому, що зрозуміла ті болі, котрі близькі і мені. Другу свою книжку негайно їй пошлю, як тільки вона вийде з друку.

Вітайте Наталю Даниловну, і тов[аришку] Наталю, і хлопчика-горобчика. Я хотів би ще раз побувати в тихому закутку Вашого помешкання. Будь ласка, попросіть пробачення в Наталі Даниловни і Ви, бо ж і їй я довго не відповідав². Яке Наталя Даниловна читала оповідання на молодім «Гарті»³?

Дуже хотів би Вас бачити. Як приїдете до Харкова, – спішіть до мене. Буде «хоч в тесноті, да не в обіді». Як в Києві літер[атурне] життя? В Харкові нічого нового нема. Проте подробиці в іншому листі. Сам я, як уже писав, загубив працездатність: зараз нічого не пишу. Ніяк не здам до друку свою другу книжку: треба багато переробляти і

² Далі закреслено: «Спитайте її, як <нрзб.> (це її слова, вона, мабуть, не забула)»

³ Далі закреслено: «За годину я працював як кожна здорова людина, а зараз <мене> мучають галюцинації. <Тоді> приходять <жахна> мисль, що я вже давно перейшов стан божевілья, і більшість симулює здоров'я. <нрзб.> хворобу зараз виявити».

не можу. «Я» не пускаю до друку, бо не задовольняє. Те ж саме і з повістю (маленькою, аркушів на 4–5) «Санаторійна зона».

Пишіть, коли будете мати час, дорогий Михайло Михайловичу.
Щиро вітаю Вас і цілую.

Ваш друг
Микола Хвильовий

[P. S.:] Привіт киянам.

II

Дорогий і милий Михайло Михайловичу,

мені навіть «неловко», що Ви так турбуєтесь: я не такий вже хворий і, по-друге, недостойний такої уваги. Дуже і дуже дякую Вам за ті теплі слова, що їх я маю в Ваших листах. Я ніколи не забуду і того теплого прийому, яким Ви мене зустріли в Києві. І, звичайно, Ви розумієте, як боляче мені було писати про Ваші «дурниці» те, що я написав. Але й досі нічого певного я не можу Вам сказати. Вашого героя я розумію: Ви хотіли (чи то вийшло так) показати, з одного боку, убогість дворянського життя, з другого – показати людину. Я гадаю, що все-таки я його (оповідання) десь уміщу, хоч Ви й пишете, що це Вас не цікавить. Мені ця річ подобається. Передавайте привіт сину і скажіть йому, щоб він прислав матер'ял. Коли щось напишете *Ви* – негайно надсилайте.

Тільки-но одержав «Нову громаду», буду читати Вашу замітку про Коряка. Ваша замітка на російські книги іде в цім № «Ч[ервоного] Ш[ляху]». Страшенно хочу з Вами бачитись: у Вас стільки бадьорості, стільки молодечої радості, що можна тільки дивуватися. Коли мені дуже важко буває (а так частенько), я згадую Вас і, повірте, мені легше. І справді, від кожної Вашої усмішки грає і пахне весною.

Хороший і милий Михайло Михайловичу, мені так багато хочеться сказати Вам теплих слів, але зараз я в «похмурій меланхолії» і слова не виходять з-під пера.

Завтра-позавтра напишу Вам ще лист.
Цілую Вас.

Ваш *Микола Хвильовий*

[P. S.:] Вітайте киян.

III

Дорогий і хороший Михайло Михайловичу,

мені знову приходиться прохати пробачення. Йй-богу, так засмикали, що не знаю, за що й хапатися (не тому, що я такий працьовитий, а тому, що обставини примушують). Тільки цьому так довго Вам не відповідав.

Дорогий Михайло Михайловичу, Ви мені пишете, щоб я скоріш уїзджав у Крим. Але як відціля вирваться? Яюсь соромно покидати зараз Харків. Наш час такий прекрасний, такий надзвичайний, якого ще не переживала Україна. Злочиним буде сидіти десь у закутку і «плювати в стелю». Іноді я впадаю в мрійливість, що, йй-богу, бачу ці огні заозерної комуни. Але з другого боку, я не можу не відчувати, як при-скореним темпом проходить відродження молодой, сильной, як дуб, нації. Жити в цей час – це воістину бути щасливим чоловіком, це воістину переживати першу весну, першу молодість. Не дивно, що я і багато з моїх товаришів страждають на сантимаенталізм.

1) Хоткевич приніс до «Ч[ервоного] Ш[ляху]» статтю, в якій лає і Вас, і Коцюбинського. Я не допущу, щоб стаття пішла в такому вигляді. Про це – нікому, це поки що секрет редакції.

2) Одержав від Вашого сина лист. Відповідь пишу.

3) Ваші оповідання ухвалено до друку. В 3-й книзі йде одно із них. Бачив коректу.

4) № 4 «Книга и рево[люция]» ще не дістав.

5) Вимагайте від «Ч[ервоного] Ш[ляху]» гонорару за те, що надруковано, і авансу за те, що буде друкуватися.

6) Був у нас Пільняк, ми його зустріли трохи інакше. Саме: дали «бой» і, судячи по тому шуму, яким шумує зараз ображений Харків, – «бой» непоганий. Як буде час, прочитайте мою замітку в «Л[ітерату-ра] Н[аука] М[истецтво]» (Вісті), зараз її несу до редакції.

Цілую Вас, дорогий Михайло Михайловичу, і бажаю Вам всього найкращого.

Ваш Мик[ола] Хвильовий

IV

Дорогий і хороший Михайло Михайловичу,

пишу в ліжкові. Хвороба збила мене з ніг, і я мусів лягти. От уже тиж-день, як не підводжуся. Ваш лист прийшов у щасливу для мене хвилину: якраз почала спадати температура (весь час було 38° і більше, тепер 37,4).

Посилаю Вам свою статтю і рецензію в «Комуністі». Щоб зрозуміло було, чому ми так прийняли Пільняка, скажу: всі ці нахаби Маяковські, що заявляють, приїхавши на Україну: «Нікакой укр[аїнської] літер[атури] нету», всі ці франти з московської богеми давно нам обридли, і ми зайняли войовничу позицію. Крім того, треба було потривожити трохи й міщанську масу, що збирається в «Хар[ьковской] обществ[енной] бібліотеке». Самого Пільняка я люблю (принаймні його перші твори, де в кожному рядкові – художник), і мені страшенно не хотілося говорити з приводу його останніх невдалих творів, які він зачитав у нас. Я, власне, сподівався, що дискусія прийме зовсім інший характер: мусила виступити убога російська професура, з якою я і вся наша група вступить у бій. Я гадав, що таким чином ми уб'ємо двох зайців: розвінчаємо міщанську інтелігенцію – «покровительницю істинно руской культури», і заставимо Пільняка подумати, куди він попав: чи в рускую провінцію, чи в Укр[аїнську] Радян[ську] Республіку. Двох зайців ми, безперечно, убили, але не так, як хотілося, бо професура чомусь не виступила і дискусію починав я. Говорив я, між іншим, дуже коректно, але, з другого боку, дав відчуття, що Пільняк виступає не на «задрипанках», а має честь виступати в столиці УСРР. І коли б не ця рецензія, яку я Вам посилаю, я, очевидно, познайомився б ближче з Пільняком, який після названої вечірки заявив у кулуарах, що (приблизно) я, Хвильовий, йому подобався, хоч і не співав йому дифірамби. Признаюсь: і Пільняк мені подобався, очевидно симпатяга.

Рецензія мене спровокувала на замітку в «Вістях», після якої я, звичайно, з Пільняком не міг уже зійтися ближче.

Але, припускаючи навіть те, що я децю програв, не познайомившись з Пільняком, – я не можу припустити, що від нашого виступу програла щось сучасна укр[аїнська] революційна література. Принаймні я почуваю себе цілком задоволеним і радий, що так вийшло: і московські франти будуть обережніші (один із них, Алексеєв, між іншим, «позорно бежал» з України після цієї вечірки), і хар[ківське] міщанство здало один із фортів останньої своєї фортеці. Словом, в данім разі «страдаю» тільки я: міщанська сволоч не заспокоюється і шипить, де треба, що я, Хвильовий, мовляв, «руководился своїми шовіністическими чувствами», а «возможно», зробив обструкцію тому, що Пільняк стоїть мені «бельмом в глазу». За перше, коли видужаю, можливо, комусь (пробачте за вираз) наб'ю харю, а на друге можу тільки сказати: це побачимо через декілька років.

2. В Крим обов'язково поїду, коли не вдасться поїхати за кордон. Мені страшенно неловко, дорогий Михайло Михайловичу, що Ви так турбуєтесь. Йй-богу, я недостойний цього! Повірте ж і Ви мені.

3. Про статтю Хоткевича зараз нічого не знаю; здається, на руках редколегії. Сам я вже говорив з Хоткевич[ем]. Він погоджується викреслити полеміку з Вами, що носить вульгарний тон, а також погоджується викреслити ті місця, де надто прозоро сказано, що Коцюбинський мав *80 % безграмотних творів*. Чуєте, вісімдесят відсотків безграмотних творів. Чи не нахабство?

4. «Квартали» готові; затримує обкладинка. Як вийдуть – пришлю.

5. Обов'язково присилайте матер'ял: Ви мене цим буквально і ніяк не зв'яжете. Дуже радий буду одержати «Былое».

6. Вашого листа до т[овариша] Павла передав.

7. Заяву про гонорар теж передав у редакцію. Можливо, з цим листом пришлю Вам розпорядження до Київської філії. Щодо Вашої «скромності», дорогий Михайло Михайловичу, то скажу по секрету: я й сам був до цього часу такий, але тепер, бачучи, що цим користуються всякі халтурщики, рішив стати на іншу позицію: рвати принаймні заслужене: все їдно який-небудь Клим Поліщук, написавши клозетну поему на 10.255 рядків, не посоромиться взяти за свій труд 500 червінців. Отже, бомбардуйте частіш редакцію, бо Ви на це маєте більше права, ніж я.

8. Хочу ще поділитись думками щодо своєї другої книги. Але спершу про «Сині етюди». Звичайно, я знаю: «унічіженіє паче гордості», але, дорогий Михайло Михайловичу, я знаю собі й ціну. Я певний, що мої «Сині етюди» «перекричали», вони не варті були тієї великої (воїстину великої) критичної літератури, яку мають за собою. В цій книжці є такі речі, під якими я зараз ні в яким разі не підписався б. Йй-богу, мені соромно зараз перечитувати такі речі, як «Бараки, що за містом» тощо. Це ж літературний скандал. І коли б я був критиком, я б «Сині етюди» так розібрав би, що від них залишились одні ріжки да ніжки. Але річ не в цьому. Я припускаю, що на свій час вони були потрібні (власне одно-два оповідання з них), можливо, потрібно було про них і покричати. Та бачите, мені то як? Я несподівано почув за собою таку гору відповідальності, якої мій невеличкий хист ніколи не підніме. Звичайно, віри в свої сили у мене багато, але цього, безперечно, мало. Віра не завше піднімає гору. Словом, так: волею фортуни і волею пера щедрих критиків я, зробившись «першим новелістом на

Україні», остаточно розгубився. Шанолюбство моє, яке від серця, цілком задоволене. Але розум протестує: не по заслuzі мене так охрестили, не зважили моєї поетичної сили. І розум частенько єхидно підсміхується: «ану, чи винесеш?»

І тепер, випускаючи свою 2 збірку, я іноді доходжу чорт знає до чого. Мені навіть соромно писати, які в такі моменти виникають у мене думки. Жодна річ з другої книжки мене не задовольняє (це не кокетство юного поета, а біль 30-літнього літератора, котрий розмовляє зі своїм другом). До того ж я мав «глупоту» вмістити в книгу і журнал нуднючу «Санаторійну зону», краще було б, коли б я видав книжку на 3 аркуші. Йй-богу, дорогий Михайло Михайловичу, моя книга Вас розчарує і всіх розчарує. Я, звичайно, не боюсь того, що мене розвінчають, бо все-таки я певний, що напишу щось гідне літератури. Але мені ніяково і перед Вами, і перед всіма, хто так тепло віднісся до моєї творчості. І мені образливо, що наша література досі не дала нічого гідного перекладу на іншу мову.

Я покладаю великі надії на студію міських новелістів «Урбіно» (орган – «Квартали»). Тут багато талановитих хлопців. Перший № нашого альманаху слабенський, але дальші будуть надто кращі.

Скоро виходить альманах «Гарт». Вийшов альманах «Плут».

Дорогий Михайло Михайловичу, дуже буду радий бачити Вас в Харкові. Моя скромненька квартира для Вас завше відчинена. Треба тільки списатися, щоб я був у Харкові в той час. В моїй кімнаті єсть ліжка і канапа, на канапі буду слати я, на ліжкові Ви, можливо, Ви запротестуєте, тоді я Вам передам канапу, бо на ній теж непогано спати, коли не краще. Сім'я моя в другій кімнаті, не пошкодить. Грошей і харчів брати не треба, бо харчі у мене єсть, а грошей я не люблю. Коли ж будете виїжджати відділя, на виїзд найдемо аванс в «Ч[ервоному] Ш[ляху]». Так що поїздка Вам обійдеться без грошей, себто одні гроші оддасте київському вокзальному касиру, а другі, які дістанемо тут, – харківському.

Бачите, який я хворий: і жартувати умію. Але серйозно: обов'язково приїжджайте, дорогий Михайло Михайловичу, дуже [буду] радий бачити Вас у Харкові.

Щирий привіт Наталі Даниловні, т[овааришці] Наталі і хлопчику-горобчику – поцілунок. Передайте привіт (в листі) Вашій доні; синові я написав. Результати щодо повісті Нат[алі] Данил[овні], мабуть, уже відомі, але мені не можна зараз виходити.

Привіт всім киянам.

Цілую і бажаю Вам всього гарного, дорогий Михайло Михайловичу.

Ваш *Микола Хвильовий*

[P. S.:] Не дочекався копії розпорядження. Розпорядження (здається, на 2–3 червінці) послано в Київ. Поки що одержить цю нікчемну суму в Київській філії, а далі, коли почне функціонувати нове велике видавництво (на днях), я нагадаю знову. Все-таки «бомбардируйте» частіш.

Посилаю Вам оповідання Вашого сина із альманаху. Альманах, як я вже писав, затримує обкладинка.

Ваш *М. Хв.* <підпис>

[P. P. S.:] Сьогодні мені ще краще. Можливо, за 2-3 дні вийду на вулицю.

Тільки-но принесли копію розпорядження. Посилаю.

М. Хв. <підпис>

V

Дорогий і хороший
Михайло Михайловичу,

я страшенно винний перед Вами, бо багато часу не відповідав. Дякую за «Минуле», за всі листи, за все. Коли я виїжджав із Харкова, мені Яловий пообіцяв послати на Ваше ім'я кілька червінців. Чи одержали? Одноразово нагадую і Яловому.

Причина моєї мовчанки (нікому ост[анній] час не писав): неврас-тенія прийняла таку різку форму, що я тільки тут, біля моря, очунався. Істеричні випадки доходили до того, що я бився головою об стіну і т. д. Словом, соромно говорити.

Зараз просто не думаю. Зараз я просто лірик. Дивлюся в морську даль і чекаю. Коли на горизонті корабель, тоді я в мільонний раз думаю, яке прекрасне життя, що пливе на кораблях в цю безмежну синяву невідомості. Словом, я живу зараз в оточенні сантиментів і не хочу думати про лихо, про те, припустім, що завхоз (ім'ярек) розточає нар[одне] добро, що біля курорту ходять голодні і т. д. Ну його «к такій-то матері!» – вибачте за вираз. Я плюю на все і вся, і що мені до того, що комусь погано, коли мені гарно. Ну його «к такій-то матері!»

Дорогий Мих[айле] Михайловичу, я дуже хочу з Вами бачитись, Ви такий хороший, Ви так пахнете весною, що біля Вас якось лекше. Ну, буде. Доктор каже, мені вредно думати. Цілую Вас кріпко.

Ваш *Мик[ола] Хвильовий*

[P. S.:] Привіт Нат[алі] Даниловні і всім киянам. Цілуйте хлопчика-горобчика.

Бердянськ
курорт

VI

Дорогий і хороший
Михайло Михайловичу,

дуже дякую Вам за листа, але він мене схвилював: по-перше, негарно Ви робите, що не слухаєтесь лікарів, по-друге, даремно Ви не написали «про справу літ[ературно]-гром[адського] харак[теру]». Рідний Михайло Михайловичу, я Вас як нікого полюбив і для мене було б великим нещастям узнати, що Ви захворіли. В Вашій особі я найшов своє дитинство, свою радість – все те, чим я живу зараз. Ви мені нагадуєте моє перше кохання, коли так пахли далекі чебреці; тільки Вам я не соромлюсь писати такі «сантименти». З Вами, мій хороший Михайло Михайловичу, я переживаю свою другу молодість. Я гадаю, Ви зрозумієте мене: от так сидиш і думаєш: десь там на Дніпрі стоїть людина з живими очима, а над нею урочисте сонце, що пропливло по віках, тисячоліттях, коли не було ні Аскольдової могили, ні цих кам'яниць, що маячать на горі. Сонце проходить голубу пустелю, і відійде день у небуття, і нас тоді не буде, і тільки сонце над Аскольдовою могилою по голубій пустелі. Тоді шукаєш слова, але його не найдеш, зате слово горить в тобі. І це слово як далекі чебреці, що пахнуть на давніх курганах. Я гадаю, Ви розумієте мене, мій хороший, що то – пережити другу молодість. І тому – повторюю – було б великим нещастям узнати, що Ви захворіли. Отже, я беру у Вас слово: слухати лікарів, і друге слово: негайно написати мені про «справу».

Всі Ваші оповідання лежать у портфелі редакції, ред[акційна] кол[егія] розглядала майже всі і ухвалила до друку, підуть в наступних №№. Радий за Вас, що переживаєте момент підйому творчості. Ще більш радий буду, коли візьметесь за широке полотно: ми так потребуємо

зараз (ми, вся радукраїна) великої речі. Вам вона вдатися може скоріш, ніж кому із молодих, бо Ви маєте життєвий досвід. Сервантес міг дати Дон-Кіхота тільки [в] 60 років.

Коли Тась що пришле, передавайте в Харків. Ще раз: Тась буде гарним письменником, і я шкодую, що він так мало пише.

Дякую за «Былое». Сам я зараз (це зараз тягнеться кілька місяців) нічого не пишу. Іноді думаю, що і зовсім не буду писати. Словом, не розквітнувши, засох. Це буває. Але це, власне, не так важно, важно те, що я ніяк не справлюсь зі своєю неврастенією. Я іноді дивуюсь, як може здоровий момент так переплутуватися з хворим. Привіт всім киянам. Цілую Вас.

Ваш *Микола Хвильовий*

[P. S.:] Коли Вам досі не вислали грошей (а це буде свинством страшенним), пишіть на Ялового, Харків, і запитайте його, чи числиться Хвильовий членом колегії і чи мав він право обіцяти Могилянському аванси. Це чорт знає що.

VII

Дорогий Михайло Михайловичу.

На днях у Київ приїде М. Христовий. Я через нього передаю свого листа, там більш-менш детально про мовчанку. З Мик[олою] Христ[овим] Ви будете говорити з приводу посади. Я вживу всіх заходів, аби Ви залишились на Україні. М. Христовий – голова всеукраїнського відділу мистецтв, і я гадаю, що він так чи інакше, в Харкові чи в Києві, а мусить Вам дати посаду. З приводу цього в мене були вже розмови.

Цілую Вас, милий мій, хороший Мих[айло] Михайловичу]. Привіт сім'ї Романович-Ткаченко.

Ваш *М/икола] Хвильовий*

VIII

Дорогий Михайло Михайловичу,

простіть мене, що так довго не писав Вам... Чому? І не скажу напевне. Люблю Вас, як і любив, але вже мені вдача така, як коневі норовистому: надумаю щось і почну мучити себе. Бо ж, не відповідаючи Вам, я не раз брався за голову.

Одержав Ваші два останні листи. Відповідаю.

На перший: Ваш зошит і досі лежить у моїй шухлядці. Прислати чи то передати його я можу, коли хочете, але хотілось все-таки мені надрукувати ці оповідання десь. Була ця книжка й у «Шляху Освіти», й у «Чер[воному] Шл[яху]», й у ДВУ. Але відусюди мені повертали її. Я певний, тому що одіозне ім'я. Бо ж Ваші оповідання, хоч і «дрібнички», як Ви їх називаєте, але дрібнички дуже милі й цікаві. Мені страшенно ніяково перед Вами, але я осмілюсь прохати Вас залишити зошит ще на якийсь місяць. Коли і тепер, в кращих умовах, мені нічого не вдасться зробити – негайно повертаю Вам. За зошит не турбуйтеся: все ціле.

На другий: одержавши Вашого листа до редакції з приводу виступу Кияниці, я його в «К[ультуру] і П[обут]» так і не носив, бо там його, звичайно, не надруковують. Я передав Вашого листа до «Ч[ервоного] Ш[ляху]». Гадаю, піде. Дозвольте тільки мені на всякий випадок (*коли цього будуть вимагати*) викреслити те місце в ньому, де справа йде про «царя-дурака та городовика». Це саме на всякий випадок, бо, можливо⁴, редакція подивиться на справу простіш. Дуже гарно б було, коли б Ви прислали мені 9^а № «Ж[иття] й Рев[олюції]»: можливо, редакція⁵ запитає його в мене, а 9^б сам прийде в Харків через рік.

Вітайте, будь ласка, сім'ю Романович-Ткаченко.

Бувайте здорові. Тисну Вашу руку й цілую Вас.

Ваш *Микола Хвильовий*

[P. S.:] Колись, будучи ще 16-літнім юнаком, я, закінчивши коханці «любобного листа», написав такий «PS»: «простіть за помарки». Отже, й Ви простіть мене, милий мій і хороший друже. І хай Вам згадаються Ваші юнацькі роки, як і мені вони зараз пригадалися, ці огнянопері вальдшнепи.

IX

Дорогий Михайло Михайловичу,

не встиг написати невеличкого листа до Миколи Костевича, як знову звалився. Тому й досі не відповідав.

Дякую Вам за фотографію, посилаю свою. І ще дякую за ту підтримку, що її відчуваю в кожному Вашому слові. Ця підтримка більша за дружню, я сказав би, батьківська, коли б не стояло переді мною Ваше таке молоде, таке свіже обличчя.

⁴ Далі закреслено: «цього й не будуть вимагати».

⁵ Далі закреслено: «буде вимагати від мене його».

«Ворогом народу» мене поки що не оголосили, але в одеський Лермонтовський санаторій посилають: допіру була комісія лікарів і найшла, що мене треба ізолювати принаймні на два місяці. Не хочеться їхати, але, очевидно, прийдеться: партійна дисципліна.

Вороги мої ростуть і ростуть. «Гомер революції» випустив брошуру, де так спаплюжив мене, що... одним словом, і на люди не показується. Бачите, на його погляд, я – «військовий фершал», який козиряє перед хуторянами чужоземними словами. Деякі місця з полемічного боку зроблені досить-таки вдало. Дісталось від Поліщука й Тичині, і Єфремову, і Зерову, і взагалі всім, хто не хоче визнавати його верлібру.

В черговому №-і «К[ультури і] П[обути]» даю на цю книжку рецензію-памфлет.

Словом, почуваю себе досить гарно і гадаю, що нароблю ще багато неприємностей спекулянтам і захезанцям. Справа в тому, що я стою все-таки на більш вигідній позиції: мої опоненти за щось тримаються (кар'єра, те, інше), а мені нічого губити. В житті мені залишилась одна утіха: це хоч як-небудь прислужитись революції і тій класі, що зробила геніальний Жовтень. Я тільки тоді себе прекрасно почуваю, коли чи то в оповіданні, чи то в памфлеті прищпорю якогось захезанця або «червоного» Пупишкіна.

А втім, про справи.

Перше: хоч я вже в «Ч[ервоному] Ш[ляху]» працюю тільки формально, але «дав розпорядження» вислати Вам гроші негайно. Правда, держвидавівське «негайно» дуже повагом тягнеться, та все-таки. Коли ще досі не одержали – пишіть, ще переговорю, де треба.

Друге: ані оповідання Вашого сина, ані 10 № «Ж[иття] й Рев[олюції]», що його послав мені Микола Костевич, *я не одержував*. Коли пришлете новели, з задоволенням перечитаю і пристрою десь.

Третє – Ваша книжка новел. Мені так ніяково перед Вами, дорогий Михайло Михайловичу, але в нас така атмосфера в видавництвах, що з новелами Могилянського й не потикайся. Дивляться не в новели, а на прізвище. Що хочте робіть зі мною, а я, їй-бо, не винний.

Тисну Вашу дружню руку і бажаю Вам ще 200 років прожити і бути таким молодим і життєрадісним, яким я Вас знаю сьогодні. Я глибоко переконаний, що такі люди, як Ви, принесуть більш користі пролетаріату, ніж сотні «червоних» ярошенків.

Вітайте сім'ю Романович-Ткаченко. Напишіть мені, будь ласка, чому за останній час не видно цього прізвища в літературі.

Миколі Костевичу і т[оваришу] Филиповичу мій щирий привіт.

З любов'ю
Микола Хвильовий

X

Дорогий Михайло Михайловичу,

одержав Ваше оповідання. Мені воно дуже подобалося: в нім стільки чуття, так багато безпосередності, що навіть дивуєшся: невже це написано⁶ 50-літнім письменником? Я сам частенько буваю під впливом якоїсь химерної і в своїй химерності прекрасної картини, що я її бачив уві сні. Але коли сідаю передати на папір – нічого не виходить, принаймні коли й виходить, то надто блідо. Вам пощастило передати сон сильними рисами, і тому оповідання не забувається! – Цю Вашу новелу я передав т[оваришу] Тичині для надрукування в «Ч[ервоному] Ш[ляху]».

Дуже хотів би й я Вас якнайскорше бачити, але вряд чи вдасться. На днях виїжджаю в Сухум лікуватись і приїду відтіля, очевидно, через 2 місяці.

Чи одержали мого листа з моєю фотографією?

Про справи літературні нема бажання писати: все це трохи прискучило.

Привіт т[оваришці] Романович-Ткаченко і всім знайомим (не ворогам, звичайно).

Цілую Вас.

Микола Хвильовий

XI

Дорогий Михайло Михайловичу,

не знаю, що робити з Вашою статтею. Справа в тому, що в «Ч[ервоному] Ш[ляху]» йде стаття Миколи Костевича (я її давно вже замовив), в якій обстрілюється не тільки Савченка, але й Загула. Вміщати, отже, і Вашу розвідку – це значить, по-перше, повторюватись, по-друге і головне – віддати багато честі Загулові. Ваша стаття мені подобається: і живо написано, і в цілком коректних тонах. Але що робити? Думав я її вмістити в «К[ультурі] і П[обуті]», але й там мене запитали: чому це Загулові стільки честі? Словом, я, їй-богу, не знаю, що робити.

З приводу Вашого одвертого листа я буду говорити з колегією, але й тут я попадаю в трохи ніякове становище, оскільки в цій справі замішано моє прізвище.

⁶ Далі закреслено: «не молодим талановитим письменником».

Пробачте, дорогий Михайло Михайловичу, що я Вам одразу дві неприємності надсилаю, але інакше я не міг. Коли Ви все-таки будете одстоювати вміщення листа чи то статті в тому чи іншому органі, я зроблю все, що можу.

«Думок проти течії» я Вам не посилав, гадаючи, що Ви в Чернігові. Посилаю. Будь ласка, передайте примірник тов[аришу] Филиповичу. Цілую Вас і бажаю Вам прожити ще 100 років.

Ваш *Мик[ола] Хвильовий*

[P. S.:] Привіт від дружини й Любистка.

XII

Дорогий Мих[айле] Михайловичу,

Ваш лист до ЦК переслав. Вашого листа одержав. Мені страшенно важко за Вас, бо до певної міри й я винний в тому становищі, яке утворилось. Але я надіюсь, що все це скоро минеться і Вам не прийдеться так нервувати себе. Порівнював Хвилину статтю з присланою Вами вирізкою з газети. Воістину хамство! Тільки хохол і здібний на такий ганебний вчинок.

Коли Ваш матеріяльний стан і далі гіршає – пишіть: що можу, все зроблю.

Цілую Вас, дорогий Мих[айле] Мих[айловичу].

Мик[ола] Хвильовий

ЛИСТИ ДО НАТАЛІ РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО

I

Вельмишановна Наталя Даниловна,

хвороба збила мене з ніг, і я досі нікому з киян не писав. Особливо я винний перед Вами. Сподіваюся все ж, що Ви мене пробачите.

Вашої повісті ні в Любченка, ні у Всевидаті я не найшов. Коли єсть, присилайте примірник на розгляд головного редактора.

Фрагмент (як Ви умовились з Тичиною) «Із зеленої книжечки» йде. Авансом висилаємо Вам 5 червінців (копія розпорядження до київської філії в цім же конверті). Певно, Вас ця сума не задовольнить – через деякий час вишлемо ще.

Щирий привіт тов[аришці]. Наталі, а сина (такого хорошого милого хлопчика-горобчика) поцілуйте.

Щирий привіт Михайлові Михайловичеві. Життя – літературне – в Харкові нуднувате. Посилайте матер'ял.

З пошаною

Микола Хвильовий

[P. S.:] Вітайте киян.

II

Вельмишановна Наталя Даниловна,

Ваш лист прийшов саме тоді, коли у нас почалися балачки про об'єднання видавництв. Я гадав, що ця справа надовго не затягнеться, і я зможу Вам відповісти так чи інакше на те питання, яке Вас цікавить. Але до цього часу правління об'єднаного видавництва, в яке мусить ввійти і «Ч[ервоний] Ш[лях]», не приступило до роботи. Отже, тільки цьому справа з Вашою повістю затягується.

Як би то не було – Ваша повість безперечно ввійде в план нового видавництва, і значить гонорар за неї Ви одержите незабаром. Поки що я раджу Вам тривожити «Ч[ервоний] Ш[лях]»: вимагайте авансу.

Вашу новелу про «Вітри» ми вміщаємо в 3^{му} №. Уже бачив коректу. Привіт тов[аришці]. Наталі і хлопчику-горобчику.

З пошаною до Вас

Микола Хвильовий

ЛИСТ ДО НАТАЛІ ТКАЧЕНКО-ХОДКЕВИЧ

Я люблю слово «далекий», від нього віє таким близьким, таким близьким, що... я не найду слів. –

Далека Наталя Михайловна,

я Вам наказую негайно підвестися з ліжка і не кашляти. Коли Ви цього не зробите, я буду страшенно ображений. Це цілком серйозно. Я з Вами погоджуюся, що бувають такі люди, яких майже не знаєш, але які завше такі «далекі, далекі».

Далека Наталя Михайловна, вірю (я люблю і це слово), що скоро з Вами побачусь.

Сердечно вітаю Вас
Ваш *Микола Хвильовий*

[P. S.:] Гадаю – моя романтика Вас не образить, бо ж романтикові дещо можна пробачити.

АВТОБІОГРАФІЯ

КРАТКАЯ БИОГРАФИЯ

члена КП(б)У (апрель, 1919,
партбилет № 280655)

Николая Григорьевича Фитилева
(литературный псевдоним – Микола Хвильовий)

Мне в настоящее время 31 г[од]. Родился я в селе Тростянце, Ахтырского уезда, Харьковской губернии, в семье народного учителя. Отец мой, народник, мечтатель, поклонник Михайловского, был в высшей степени безалаберным человеком. Этим я объясняю то, что никто из его пяти детей (3 сестры, брат и я) не получил образования, соответствующего, согласно тогдашним традициям, его социальному положению. Брат мой был кузнецом, сестры не имеют диплома и за среднюю школу. Что же касается меня, то здесь отсутствие так называемого образовательного ценза объяснилось и моими индивидуальными особенностями: унаследовав от отца мечтательность, я, поступив в Ахтырскую гимназию, должен был вскоре ее покинуть: участие в так называемом украинском революционном кружке выделило меня из среды остальных товарищей, и моему отцу предложили перевести меня на квартиру к местному жандарму. Я бросил гимназию, не получив аттестата и за 4 класса.

С этого времени начинаются «мои мытарства». Сначала я пытаюсь поступить в экономию помещика Дурново (в то время мои родные жили в деревне Демьяновке, Кублевской волости, Богодух[овского] уезда, Харьк[овской] губ[ернии]) в качестве чернорабочего, чтобы вести тут среди батраков агитацию против существовавшего тогда строя (результат воспитания отца-народника); потом, когда это мне не удастся, я живу некоторое время у родных, «шалопаюничая» – по словам местной сельской интеллигенции, фактически – веду маленькую работу среди крестьян, выливавшуюся в дискредитации царской фамилии. Вскоре об этом сообщено было местному уряднику, и я должен был покинуть родных.

Будучи связанным только с ахтырским украинским кружком, революционность которого выражалась только в чтении народнических рефератов, я должен был самостоятельно решать свою судьбу.

В то время мне было 16–17 лет. Но в то время под идейным руководством отца уже проштудировал русскую классическую литературу, в особенности народническую. И, естественно, прочитав Успенского, Добролюбова, Белинского и т. д., я не мог не знать, что, кроме крестьянства, есть пролетариат. К нему-то я и обратил свое внимание и – главное – свою мечтательность, когда принужден был оставить село.

Без копейки денег я отправился в Донбасс. После недолгого времени скитаний я поступил на Дружковский завод в качестве чернорабочего в котельный цех. Первые месяцы я «приходил в себя». Завод меня, как и всякого новичка, «оглушил». Когда же я свыкся с обстановкой, увидел, что в тысячном потоке рабочих я затерялся и не способен проводить ту же идейную работу, о которой мечтал на селе. С одной стороны, мое разнузданное воображение не мирилось с маленькими результатами моей работы среди полуграмотных товарищей, с другой – я понял, вернее почувствовал, что мои товарищи не всегда меня понимают. Тут явился первый случай призадуматься над тем идейным багажом, каким меня наделил отец.

Но этого не произошло. Я был очень молод (а по тому безграмотному политически времени – в особенности), а судьба меня не столкнула с марксистским кружком. В результате я бросил Дружковский завод. Поводом к этому послужила и философия горьковских босяков: в то время я увлекся Горьким и его бродячей Русью. Из Дружковки я направился на юг, к морю, по «босяцким этапам». Идейную сущность этого периода моей жизни я могу характеризовать, как быстрое падение к интуитивному анархизму. Расшифрую: тогда я знаком был с анархизмом по одной брошюре Бакунина, кажется, «Бог и природа» или что-то вроде этого. Очевидно, быть убежденным анархистом я в то время не мог. Почти до объявления войны я работал на Юге: в Таганрогском порту грузчиком, в кирпичном заводе, что возле ст[аницы]. Иловайской, подвозчиком, на Горловке – грузчиком кокса и т. д. Ни в одном из названных мест я не уживался долго, потому что не мирился с существовавшей тогда эксплуатацией труда, потому что, во-вторых, чувствовал себя одиноким и меня тянуло к босяцкой вольнице.

Война и мобилизация меня отрезвили. К тому времени мне исполнилось 21 г[од] – год призыва. Я должен был идти на военную службу.

Из Ващенковских казарм, что в Харькове, в начале 1915 года, в наказание за недисциплинированность, фельдфебель отправляет меня с маршевой ротой на действующий фронт. Попал я в 325-й Царев-

ский полк, который стоял на позиции в волинских болотах, рядовым солдатом. С этого времени начинаются скитания по Галиции, Польше, Буковине, Румынии. Бои, походы, вши, «лямка» пехотинца, – все это я вынес физически, но морально это испытание меня надломило. Этот период своей жизни я могу характеризовать как период полного духовного упадка. Ни о какой идейной работе я уже не мог мечтать, потому что видел я только одну безграничную «походную» дорогу, на которой поджидало меня бесхлебие, орудиейный гул и серая масса безличных людей. Только в 1916 году, когда я переведен был в 9-ю химическую команду рядовым «постоянного состава», мне пришлось столкнуться с живыми людьми, и там я вдруг вспомнил, что я все-таки человек, а не заведенный автомат. Первым живым человеком был питерский рабочий (фамилии его сейчас не помню), который организовал что-то вроде кружка, где велась агитация против войны. В это время мы стояли в голодной Румынии, и это способствовало успеху агитации. Я принял активное участие в беседах. Шла подготовка к разложению армии. Мы агитировали за отказ наступать.

Здесь, в Румынии, меня и застала революция. Здесь я был избран членом полкового совета солдатских депутатов и вскоре – депутатом на армейский съезд (армия 9-я ген[ерала] Лечицкого). В Романе (Румыния) я столкнулся с армейской украинской радой. Это обстоятельство послужило поводом к новому разладу в моей невыкристаллизованной идеологии. Приехав в команду, я стал призадумываться над вольностями Украины. На этой почве у меня с питерским рабочим было несколько крупных разговоров, но поскольку большевики (а рабочий оказался большевиком) в то время шли в контакте с украинскими партиями, добивавшимися государственной независимости, я, беспартийный мечтатель, не порвал связи с названным кружком: большевизм был мне близок еще и в особенности потому, что я его тогда понимал как децентрализованную власть Советов. Вскоре я заболел (отравление газами) и был отправлен в Кишинев, где, выйдя из госпиталя, принимал активное участие в выборах Думы, агитируя за большевистский список. Эта деталь мне нужна для того, чтобы сказать, что уже в то время я начал сомневаться в революционности украинских национальных партий.

Попал я домой в конце 1917 года. Здесь я столкнулся в селе Миски Млинки с известным украинским боротьбистом Заливчим. На его предложение вступить в какую-нибудь партию я ответил, что в моей голове полная неразбериха, вести же политическую работу среди мас-

сы я не отказываюсь. Я тут же приступил к организации т. н. «спілок». Это, конечно, не были выдержанные большевистские организации, но это были ячейки, противопоставлявшие себя Центральной раде. Работа в них велась неорганизованно, в главной Демьяновской «спілке» (Богод[уховский] уезд, Рублевская волость) были, например, конокрады, с которыми приходилось мириться, потому что работа по раскулачиванию куркуля все-таки велась интенсивно. С тем большим рвением я принялся за это дело, что мой меньший брат Александр (член КП(б)У, красноармеец корпуса Приймаки, погиб под Перекопом) к этому времени возвратился домой на костылях с тяжелой раной, которую он получил в Московском восстании против юнкеров. Брат работал в одной из московских кузниц.

Тут меня и застал приход немцев. Я бежал в Харьков искать конспирации. Здесь я поступил в союз безработных солдат. Работая однажды на ст[анции]. Основа в качестве грузчика, я встретил одного из знавших меня урядников. Это принудило меня скрыться. Проночевав несколько дней на Благазовских рундуках, я, наконец, нашел работу в бывшей Московской гостинице: меня приняли туда вторым дворником, но и здесь я прожил недолго (кажется, около 2-х месяцев). В квартире, где я жил с первым дворником, поселились гайдамаки. Завев однажды проститутку, они стали ее избивать. Произошла между мною и гайдамаками перебранка, в результате которой я должен был бежать из квартиры и уже больше туда не возвращаться.

Новую работу я нашел в бараках, что в конце Петинской, за Паровозостроительным заводом. Туда в это время прибывали партиями полутрупы военнопленных из Германии, и работы было достаточно. Работал там я сначала санитаром, а потом, решив использовать канцелярские шапирографы для воззваний, объявил себя «знавц[ем] укр[аїнської] мовы» и поступил в канцелярию.

Не будучи членом Компартии, я в своей подпольной работе оказался одиночкой (если не считать 2-3-х санитаров), и разбрасывание листовок меня не удовлетворило. Если к этому прибавить, что я был и тут взят на подозрение, то будет понятно, почему я скоро бросил бараки и отправился на село.

Поселившись тайно в Рублевской волости, я тотчас же организовал повстанческий отряд. Мой брат к этому времени оправился, и я совместно с ним повел организованную борьбу с отрядами графа Келлера. Петлюровщина застала меня в этой волости. Не теряя времени, я постарался, чтобы селяне выбрали меня своим «головою»: это дава-

ло мне возможность использовать все средства сообщения (телефоны, почту) для организации восстания в уезде.

В гор[оде] Богодухове в это время была неразбериха. Главе местной власти т[оварищу] Колядко (ныне член КП(б)У), очевидно, не хватало решительности, и восстание тормозилось.

На одном из заседаний повстанческого комитета меня и нескольких товарищей «накрыли» петлюровцы. Я, как остальные, приговорен был к расстрелу. Казаки куреня имени Таниты посадили нас на местные подводы и повезли в поле.

В это время один из моих отрядов возвратился в Рублевку – между ним и петлюровцами поднялась перестрелка. Мне удалось под пулями убежать. Товарищей моих расстреляли: это были граждане названного села – фамилии двух я помню – Медведь и Чапак; они потом были похоронены возле волости Советской властью.

Вывавшись, я слился с отрядом и вступил в бой с петлюровцами.

Этот период своей жизни я могу характеризовать как полное принятие большевистской идеологии. Не будучи членом Компартии, я даже со спокойною совестью называл себя большевиком, даже потом принял звание члена богодуховского исполкома.

Борьба с петлюровщиной, советская работа – вот то, что я делал до наступления Деникина.

Как я уже писал, в КП(б)У я вступил только в апреле 1919 года, выдержав кандидатский стаж в течение, кажется, 2–3-х месяцев. Деникинские войска я встретил Богодуховским полком, который организовал вместе с т[оварищем] Колядко и местным военным комиссаром. Сначала я непосредственно участвовал в трех боях под Краснокутском против дроздовцев, потом под Богодуховом. Когда полк наш был разбит, я влился красноармейцем в один из отрядов Сумского направления (в Лебединский полк) и, наконец, в 13-ю армию.

Только под Орлом я попал в штаб 52-й дивизии политработником, но и здесь мне пришлось столкнуться непосредственно с неприятелем. Нач[альник] штаба, изменив нам, убежал и подвел к незащищенному штабу неприятельских казаков.

Штаб был разбит. Перешедший на нашу сторону царский генерал Станкевич расстрелян, и только группа политработников прорвала казачье кольцо. Среди них был и я.

За это «дело» мы, вся группа, попали в Особый отдел 13-й армии. Нас обвиняли в «расхлябанности».

Продержав нас около месяца в гнилом подвале вместе с бандита-

ми, контрреволюционерами и всякой иной сволочью, Особый отдел нашел, что мы невиновны, и нас выпустили.

Тогда началось наше наступление, и я с 13-й армией снова попадаю на Украину. Здесь меня прикомандируют к политотделу Южного фронта, где я и работаю в редакционно-издательском отделе.

По мобилизации политработников на врангелевский фронт я попадаю во вторую конную армию. Здесь непосредственно на фронте я выпускаю прокламации к врангелевским солдатам и сотрудничаю в армейской газете.

С ликвидацией врангелевщины меня направляют на Кавказ во II конный корпус. Отсюда снова в Харьков.

Демобилизовался я распоряжением ЦК в феврале 1922 г., прослужив фактически в двух армиях – в царской и Красной – 7 с лишком лет.

С этого времени я работал: в Главполитпросвете, в Редакционном отделе, в изд[ательстве] «Червоний Шлях» и на Харьковском паровозостроительном заводе. На завод я пошел добровольно с целью «освежиться» от удушливой нэповской атмосферы.

В настоящее время работаю членом редколлегии журнала «Червоний Шлях», куда меня откомандировал ЦК как писателя.

Считаю нужным сказать еще, что, кроме боевой, партийной и советской работы, я с 1917 года вел и литературную работу. Сначала я писал т[ак] н[азываемые] агитки для плакатов и газет в стиле Демьяна Бедного. Потом, когда агитационный период революции закончился, я перешел к художественному творчеству. Написано мною сравнительно немало. Из более видных книг, вызвавших критические статьи по поводу моего творчества, следующие: «Молодість», «Досвітні симфонії», «Сині етюди», «Осінь». Печатал я свои вещи во многих советских журналах и альманахах. Статьи о моем творчестве можно найти в этих же журналах, в эмигрантской прессе, в американских изданиях. Более заметные из них: критиков Меженко, проф[есора] Белецкого, Пилипенко, Доленго, Христюка, Якубского, Могилянско-го и т. д.

Такие мои рассказы и повеллы, как «Я», «Санаторійна зона», как сатиры на менцап с партбилетом «Свиня», «Лілюлі», «Колонії, відли...» – расцениваются некоторыми товарищами как идеологически невыдержанные. Я с этим не согласен и считаю: нашу эпоху нужно показать во всех ее проявлениях и что мы нуждаемся в современном

Гоголе, который вывел бы на сцену всех «Тяпкиных-Ляпкиных» нашей действительности. (Между прочим, «Тяпкин-Ляпкин» сидит во многих из нас и во мне самом, разумеется).

Таков мой взгляд на современную литературу, и я не думаю, чтобы он имел свои корни в том идейном багаже, которым наделил меня когда-то мой отец.

Тут я вплотную подошел к последнему моменту моей автобиографии. Учítывая, что она предназначена для тройки по чистке партии, я считаю нужным сказать, как я себя чувствую в коммунистических рядах.

Идеологически, поскольку идеология вырабатывается главным образом интеллектом, я считаю себя выдержанным марксистом-коммунистом, но в психике я себя таковым не могу считать и считаю, что не вправе скрывать это. Нервное расстройство, физические недомогания, последствия воспитания в народническом духе часто в повседневной работе сказываются, и я нередко «шатаюсь» там, где надо действовать решительно. Так, например, я всегда больше симпатизировал так называемой «рабочей оппозиции»; так, например, работая в союзе пролетарских писателей – «Гарт», делая публичные выступления в рабочих и мещанских клубах, я считаю, что, исполняя партийные обязанности, и поэтому в последнее время не веду той работы, которую принято считать партийной. Все это мучает меня, и я бьюсь над таким вопросом – имею ли я право носить партбилет, не являюсь ли я балластом для партии? Не всегда я одинаково отвечаю на эти вопросы. И это понятно: во мне, романтике, мечтателе, – всегда происходит внутренняя борьба.

Во всяком случае я с большей уверенностью называю себя коммунар, нежели коммунистом. Это прошу принять во внимание и сделать соответствующие выводы.

Н. Фитилев – (Микола Хвильовий)

20/XI–24 г.

Харьков

ПРИМІТКИ

До другого тому нашого видання увійшли прозові твори Миколи Хвильового відповідно до авторського задуму, втіленого в першому томі його «Творів» – «Етюди» 1927 року, що, своєю чергою, зберігали загальну композиційну структуру першої прозової збірки «Сині етюди» 1923 року: «Життя», «Колонії, вілли», «Редактор Карк», «Кіт у чоботях», «Юрко», «Солонський Яр», «Шляхетне гніздо», «Синій листопад», «Чумаківська комуна», «Бараки, що за містом», «Свиня», «Кімната ч. 2», «Легенда», «Дорога», «Ластівка». У розділі «Поза книжками» подаємо фрагмент незакінченого твору «Прелюдія», написаний у той же час, що й інші твори «Синіх етюдів», та листування письменника цього періоду.

Усі тексти друкуються згідно з сучасними правописними нормами, але зі збереженням лексичних і стилістичних особливостей авторського письма. У примітках міститься історико-літературний матеріал, коментарі й пояснення.

ЕТЮДИ

Вступна новела

Уперше твір було надруковано у книзі: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927. Подаємо за цим виданням.

«*Седі*» – вистава театру «Березіль» у сезоні 1927–1928 рр. за п'єсою англійського письменника Вільяма Сомерсета Моема (1874–1965).

Ужвій – Наталія Ужвій (1898–1986), актриса театру і кіно; її перший чоловік – поет Михайль Семенко (1892–1937).

«*Березіль*» – театр, заснований Лесем Курбасом (1887–1937) як мистецьке об'єднання «Березіль» навколо груп акторів «Молодого театру» та «Кий-драмте» (Київський драматичний театр). У 1922–1926 рр. працював у Києві, в 1926–1935 рр. – у Харкові; з 1935 р. – Харківський академічний український драматичний театр ім. Т. Шевченка.

тропік Козерога – південний тропік, паралель з широтою 23° 26' 22" на південь від екватора.

Лопань – річка в Харкові.

Юліян Шпол – псевдонім Михайла Ялового (1895–1937), поет, прозаїк, драматург, політичний діяч. Належав до лівого крила української партії соціалістів-революціонерів – боротьбистів, згодом до КП(б)У, був редактором газети ЦК КП(б)У «Селянська біднота», секретарем журналу «Червоний шлях» (у 1926 р. разом із М. Хвильовим працював співредактором часопису), редактором ДВУ та видавництва художньої літератури «Література і Мистецтво» («ЛіМ»). Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт», був першим президентом ВАПЛІТЕ. Репресований. Арешт М. Ялового став поштовхом до самогубства Хвильового.

«Катіна любов або будівельна пропаганда» – п'єса Юліана Шпола (1926 р.)

професор Канашкін – саркастичне обігрування прізвища літературознавця Анатолія Машкіна (1883–?), котрий виступав ідейним супротивником естетичної платформи ВАПЛІТЕ, відстоюючи принципи соціологічного підходу до літератури й критики.

Кав'ярня Пока – улюблене місце харківської богемі 1920-х рр. на вулиці Сумській.

катедра – те саме, що й кафедра.

«Три мушкетери» – назва відомого твору Александра Дюма (1802–1870) в розмові з професором Канашкіним зринає не випадково, оскільки в літературній полеміці того часу опоненти ВАПЛІТЕ зазвичай означували лідерів організації Михайла Ялового, Олесь Досвітнього та Миколу Хвильового як трьох мушкетерів, за аналогією до персонажів Дюма. Уперше це означення було вжито 11 грудня 1926 р. критиком Володимиром Коряком (1889–1937) під час виступу в Комуністичному інституті ім. Артема в Харкові.

Ринальдо Ринальдіні – герой роману «Ринальдо Ринальдіні, отаман розбійників» німецького письменника Християна Августа Вульпіуса (1762–1827).

а належить перу французького письменника Гофмана Молодшого, що писав під псевдонімом Дюма (батько) – навмисна абсурдна плутанина, за допомогою якої автор глузує зі свого опонента.

Олесь Досвітній (справжнє ім'я – Олександр Скрипаль; 1891–1934) – письменник, один із керівників ВАПЛІТЕ (був виключений разом з М. Хвильовим та М. Яловим 28 січня 1928 р.).

«Собор Паризької Богоматері» – роман Віктора Гюго (1802–1885), перший історичний роман французькою мовою (1831).

Олесь Слісаренко – професор Канашкін плутає Олесь Досвітнього з Олексою Слісаренком. Слісаренко Олекса (1891–1937) – поет і прозаїк. Належав до об'єднань символістів «Біла Студія» та «Музагет» та футуристів «Аспанфут» і «Комункульт». Брав активну участь у літературних організаціях «Гарт», ВАПЛІТЕ, техно-мистецькій групі «А».

панфутурист Семенко – Семенко Михайль – поет, основоположник і теоретик українського футуризму. Редактор журналу «Мистецтво», головний редактор Одеської кінофабрики ВУФКУ, редактор часопису «Нова генерація». Фундатор футуристичних літературних угруповань «Фляміго», «Ударна група поетів-футуристів», «Аспанфут» (Асоціації панфутуристів), «Комункульт», «Нова Генерація». У літературній дискусії 1925–1928 рр. виступав опонентом ВАПЛІТЕ і зокрема М. Хвильового.

«Зустріч трьох» – М. Хвильовий має на увазі збірник «Зустріч на перехресній станції» (Київ : Бумеранг, 1927), що вийшов за підписами Михайля Семенка, Гео Шкурупія (1903–1937) та Миколи Бажана (1904–1983). За участь у групі «Бумеранг», під маркою якої вийшов збірник, М. Бажана та Г. Шкурупія у травні 1927 було виключено з ВАПЛІТЕ. На захист футуристів стали Майк Йогансен (1895–1937) та О. Слісаренко, і їх невдовзі поновили. Однак Г. Шкурупій був знову виключений із ВАПЛІТЕ у жовтні 1927 р. і тоді ж таки разом з М. Семенком став фундатором «Нової генерації».

до Красноі гостиниці – готель на початку вулиці Пушкінської в Харкові, будівля зруйнована під час Другої світової війни.

Держвидав – Державне видавництво України (ДВУ), засноване у Харкові 1919 р., у 1930 було перетворене на Державне видавниче об'єднання.

репейне масло – перекручена на російський лад назва реп'яхової олії, що використовується в народній медицині як сечогінний, потогінний засіб, а також при подагрі, цукровому діабеті, каменях у нирках, печінці, захворюваннях шкіри (екземи, вугрі, лишай), золотусі, виразці шлунку.

agrимonia eupatorium – *agrимonia eupatoria* (латин.), українська назва рослини – парило звичайне; росте в чагарниках, заростях, при дорогах, на узліссях, луках.

lappa – *arctium lappa* (латин.), українська назва рослини – лопух.

Аркадій Любченко (1899–1945) – письменник, член літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТ, ВУСПП. Редактор художньої літератури ДВУ, неодмінний секретар ВАПЛІТЕ.

Пилипенко – Сергій Пилипенко (1891–1934) – письменник і публіцист, один із творців українського національного відродження. Засновник і незмінний керівник Спілки селянських письменників «Плут». Головний редактор ДВУ. Опонент М. Хвильового у дискусії 1925–1928 рр.

автор «Байківниці» й закінченого роману «Малоросія» – книга байок С. Пилипенка «Байківниця. Четверть копи байок» вийшла ще 1922 р., і більшість її віршів увійшли до книги «Байки» 1927 р., натомість роман «Малоросія» – це жарт Хвильового на позначення позицій свого опонента та його поглядів щодо шляхів розвитку української літератури, які він гостро критикував.

кабачки – насіння (діалектне).

Раїса Азарх – Азарх Раїса (1897–1971) – впливовий член дирекції ДВУ. Бойова соратниця й дружина командира дивізії Червоного козацтва В. При-

макова. Однією з перших жінок стала кавалером ордена Червоної Зірки. У 1920-ті часто відіграла роль меценатки українських письменників, зокрема М. Хвильового та його групи. Виступала також і як письменниця. Її роман «Боротьба продовжується» у 1930-х рр. перевидавався 16 разів.

вольтер'янство – релігійне й політичне вільнодумство, що сформувалось на теренах Російської імперії в к. XVIII – п. XIX ст. під впливом французького письменника й філософа Вольтера (справжнє ім'я: Марі Франсуа Аруе; 1694–1778).

в лабетах пільняковщини та інших серапіонових братів – ідеться про зауважені критикою впливи на Хвильового поетики російського письменника Бориса Пільняка (справжнє прізвище – Вогау; 1894–1938). «Серапіонові брати» – петроградське угруповання російських письменників, що виникло в лютому 1921 р. і проіснувало до 1926 р. До об'єднання входили Лев Лунц (1901–1924), Ілля Груздев (1892–1960), Михайло Зощенко (1895–1958), Веніамін Каверін (1902–1989), Микола Нікітін (1895–1963), Михайло Слоніньський (1897–1972), Віктор Шкловський (1893–1984), Єлизавета Полонська (1890–1969), Костянтин Федін (1892–1977), Микола Тихонов (1896–1979), Всеволод Іванов (1895–1963), котрі відстоювали аполітичність літератури, наголошували на естетичній домінанті та виступали за експерименти й пошуки нових форм. Назва запозичена з однойменного циклу новел Ернста Теодора Амадея Гофмана (1776–1822), у яких описується літературна спільнота імені пустельника Серапіона.

можна прочитати в професора Сулими – мається на увазі стаття Миколи Сулими «Фразеологія Миколи Хвильового» в журналі «Червоний шлях» у 1–2 числі за 1925 р.

огнянопері вальдшнепи – птах ряду куликів, брунатно-рудавого кольору з довгим дзьобом.

мій сюжетний любовний роман «Вальдшнепи» буде в третьому томі – перша частина твору вийшла в п'ятому числі журналу «Вопліте» 1927 р., друга частина, що вийшла в 6 числі цього часопису разом зі статтею Івана Сенченка (1901–1975) «Де хвили», романом Івана Дніпровського (1895–1934) «Наяда» та ін., до читача не дійшла. Увесь наклад було конфісковано й знищено. Дослідники не полишають надій віднайти цю частину твору. Є відомості, що один примірник шостого числа «Вопліте» до 1972 р. зберігався в особистому архіві Ієремії Айзенштока (1900–1980), однак подальша його доля невідома.

шведські могили – Хвильовий відсилає до своєї ранньої творчості, зокрема поезії «Я тепер покохав город» та оповідання «Шляхетне гніздо»; див. примітку до вірша «Я тепер покохав город...» (1 том).

Сорочинський ярмарок – фантазмагоричний твір Миколи Гоголя (1809–1852).

аж до Гофманської фантастики – ідеться про особливості творчості німецького романтика Е. Т. А. Гофмана.

«Три мушкетери», але й «три мушкетонери» – Хвильовий знову вдається до алузії на вислів Коряка, підхоплений тогочасним літсередовищем.

на могилу комунара, автора «Ударів молота і серця» – Василя Еллана-Блакитного (виступав також під псевдонімами А. Орталъ та Валер Проноза, справжнє прізвище – Елланський; 1894–1925) – один із лідерів української партії соціал-революціонерів, її боротьбистського відламу. Після вступу до КП(б)У в 1920 р. – член ЦК партії, а також член ВУЦВК, ЦВК СРСР, голова Держвидаву та редактор газети «Вісті ВУЦВК». Поет, публіцист. Фундатор літературної організації «Гарт».

Життя

Уперше твір було надруковано в другому числі журналу «Шляхи мистецтва» за 1922 рік. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

молодик – фаза Місяця перед появою на небі його освітленої частини у вигляді серпа.

цебра – відра.

спорзний – хтивий, порочний.

Ворскла – річка, ліва притока Дніпра.

гетьманщина, Гоголь, татари, Карло XII – автор перераховує певні маркери в сприйнятті історичного минулого України: гетьманщина – час української козацької держави, що постала в роки Хмельниччини 1648–1657 років і залишки автономії якої були остаточно ліквідовані наприкінці XVIII століття; письменник Микола Гоголь (1809–1852) через творення романтичного образу України (передусім у творі «Тарас Бульба»); татари як союзники й вороги в козацьку добу; і Карл XII Густав (1682–1718) – король Швеції, що стояв на чолі шведського війська в Полтавській битві 1709 р., яка для України стала ще однією програною битвою за незалежність.

комнезам – комітет незаможних селян.

продподаток – продовольчий податок з селянських господарств, що згідно з постановою надзвичайної сесії ВУЦВК від 27.III.1921 прийшов на зміну продрозкладки («продрозверстки») періоду російсько-української війни.

хоробливо – хворобливо

Ленін – див. примітку до статті «“Ленін” – поема В. Поліщука» (1 том).

Троцький – Лев (справжнє прізвище – Бронштейн; 1879–1940) – один із лідерів більшовиків і керівників Радянської республіки, голова Революційної військової ради. Належав до теоретиків і практиків «червоного терору». Внаслідок внутріпартійної боротьби 1925 р. був позбавлений усіх посад і в 1927 р. виключений з партії та засланий. З 1929 р. перебуває поза межами СРСР. Убитий в Мексиці агентом НКВС Рамоном Меркадером.

Махно – Нестор Махно (1884–1934) – провідник самобутнього селянського анархістського руху, що охопив Катеринославську, Полтавську, Харківську і Херсонську губернії у 1920-х рр.

Мазепа – Іван (1639–1709) – гетьман України, меценат і письменник. У Північній війні (1700–1721) виступив на боці Швеції.

повіт – адміністративно-територіальна одиниця в Україні з другої половини XIV ст. до 1923 р. (з кінця XVIII ст. у імперському діловодстві отримала назву «уїзди»), тут у значенні повітовий центр.

верства (верста) – 1066,781 м.

гони – міра довжини зораної ділянки землі і взагалі простору (в метричній системі приблизно: 128,04 м – невеликі гони; 170,72 м – середні гони; 256,08 м – добрі гони).

тракт – шлях.

волость – найнижча адміністративно-територіальна одиниця, складова повіту.

чвиря – негода.

Коли б вона читала «Кобзаря», вона б знала Катерину – поема Тараса Шевченка (1814–1861) «Катерина» вперше була надрукована в збірці «Кобзар» 1840 р.

паровик – паровоз.

Колонії, вілли...

Уперше твір було надруковано у книзі: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

специ – спеціалісти, у 1920-ті слово використовувалось на позначення висококваліфікованих кадрів, які пішли на співпрацю з радянською владою.

Купражили – тобто гуляли, весело проводили час.

соцвосниця – скорочене: «социальная воспитательница» (рос.) – соціальна вихователька.

«Женщина і соціалізм» – (1879 р.) – праця одного із засновників соціал-демократичної партії Німеччини Августа Бебеля (1840–1913), після революції 1917 р. набула особливої популярності в Росії, а відтак і в Україні.

Коллонтай – Олександра Коллонтай (у дівочтві Домонтович; 1872–1952) – діяч міжнародного соціалістичного та революційного руху, активна феміністка, під час революційно-воєнних подій – очолює народний комісаріат агітації і пропаганди Кримської соціалістичної республіки (перша у світі жінка-міністр). У своїх працях, як-от: «Дорогу крилатому еросові», «Кохання бджіл трудових», «Велика любов», основну увагу приділяла жіночому рухові, становищу жінки в суспільстві, обстоювала право жінки на «вільну любов», «полігамне кохання» тощо.

Ліліна – Злата Ліліна (Радомисьська, у дівочтві Бернштейн, відома також під псевдонімом Зіна Левіна; 1882–1929) – революційний і партійний діяч, соратниця і дружина одного з більшовицьких лідерів Г. Зінов'єва.

Зінов'єв – Григорій Зінов'єв (справжнє ім'я Герш Апфельбаум, псевдонім Радомисьський; 1883–1936) – один із керівників і теоретиків більшовиків.

Брав активну участь у внутріпартійній боротьбі то на боці Сталіна, то на боці Троцького. З 1925 р. – лідер т. зв. «нової опозиції».

Вудвик – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК).

Інтернаціонал – міжнародний гімн лівого руху (комуністичних і соціалістичних партій тощо), слова французького поета-комунара Ежена Потье, у час Хвильового побутував український переклад Миколи Вороного (1871–1938).

Тріснула струна – алюзія на п'єсу «Вишневий сад» Антона Чехова (1860–1904), де цей звук символізував закінчення епохи.

Леонтович – див. примітку до вірша «Смуток» (1 том).

Редактор Карк

Уперше твір було надруковано у книзі: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

Подані епіграфи з віршів Павла Тичини (1891–1967) та Василя Александровського (1897–1934) відсилають також і до статті автора «Творчість “суріковців”», уміщеної в 1 томі.

бравнінг – пістолет конструкції Джона Мозеса Браунінга (1855–1926).

1905 року чи 1906 – ідеться про події Першої російської революції 1905–1907 рр.

року нашого п'ятого – відлік ведеться від революції 1917 р.

з *азбуки комунізму* – Азбука комунізму – популярний виклад комуністичної теорії у книзі Михайла Бухаріна (1888–1938) та Євгена Преображенського (1886–1937) «Азбука комунізму» (1919).

інсурдженти – повстанці (латин.), збройні загони цивільного населення, які протистоять владі.

зацвіла Венера – вечірня зоря, планету Венеру видно тільки протягом деякого часу після заходу Сонця (вечірня зоря) чи незадовго до його сходу (ранкова зоря).

Чепіга – українська назва сузір'я Оріону.

Хмельниччина, Павлюк, Трясило – Хвильовий подає у зворотньому хронологічному порядку вияви масового повстанського руху в Україні: 1648–1657 рр. – під проводом Богдана Хмельницького (1596–1657), унаслідок чого постала козацька держава; 1637–1638 рр. – під проводом Павла Павлюка (Бута; ? –1638), якого було страчено після жорстоко придушення повстання; 1630 р. – під проводом Тараса Трясила (Федоровича; ? –1639 (?)).

Сковорода Григорій Савич (1722–1794) – видатний філософ і поет. У 1922 р. у Харкові було широко відзначено 200 років від дня його народження.

Іван Калита (1288–1340) – перший московський князь (1325–1340), який почав провадити експансійну політику, спрямовану на розширення території за рахунок сусідніх земель.

від варязьких гостей – аллюзія щодо ролі варягів (вікінгів) у становленні руської, а відтак і російської державності.

у Ясах, чи в Бакеу – міста в Румунії, у яких довелося побувати авторові в роки Першої світової війни.

кафешантан – кав'ярня з відкритою сценою.

фунт – міра ваги, що дорівнює 409,5 г.

кайори – невеликі плоскодонні човни.

Чека – тобто ЧК, ВЧК (з рос.: Всеросійська надзвичайна комісія боротьби з контрреволюцією та саботажем).

Госпуп – скорочене з рос.: «Государственное политическое управление» – Державне політичне управління поліційно-каральна структура, створена 1922 р. як правонаступниця ЧК.

Лисенко – Микола Лисенко (1842–1912) – видатний композитор, основоположник української класичної музики, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору, громадський діяч.

малпувати – те саме, що й мавпувати.

Артур Конан-Дойль (1859–1930) – британський прозаїк, драматург, поет. Відомий передусім як автор «Пригод Шерлока Холмса».

з банди Ангела – Ангел Євген (1897–1919) – один із керівників повстанського руху проти більшовиків на Чернігівщині та Сумщині. Організатор та отаман «Куреня смерті», що вів активні бойові дії в 1918 – 1919 рр. Потрапив у полон, був розстріляний.

Entrez – зайдіть (фр.).

ЦК есерів – Центральний Комітет партії соціалістів-революціонерів. Окремі гуртки і групи есерів існували в Україні від 1905 р. Однак як всеукраїнська політична організація Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) постала в квітні 1917 р. і налічувала 75 тисяч членів. Невдовзі довкола тижневика «Боротьба» оформилося ліве крило есерів-боротьбистів, що стояло на позиціях більшовиків (водночас відстоючи свою самостійність від Москви). У березні 1919 р. в Харкові постала Українська партія соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів). А вже 6 серпня внаслідок об'єднання з Українською соціал-демократичною робітничою партією було утворено Українську комуністичну партію (боротьбистів). У березні 1920 р. була ліквідована, а близько 4 тисяч членів У КП (б) стали членами Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У). У 1930-х рр. більшість боротьбистів було репресовано.

Центральна рада – український парламент, створений на конгресі українських політичних, культурних, професійних, господарчих і кооперативних організацій у Києві 6–8 квітня 1917 р. Центральна Рада припинила своє існування 28 квітня 1918 р., коли стався гетьманський переворот.

Трудовий конгрес – перша сесія Трудового конгресу (Конгресу Трудового Народу України) відбулася 23–28 січня 1919 р. 3-поміж ухвал – затвердження акту воз'єднання східних і західних земель у єдину соборну Українську

Народну Республіку та принципу загального виборчого права для формування різних рівнів рад.

лермонтівська пані – подібна до героїнь творів російського поета, прозаїка і драматурга Михайла Лермонтова (1814–1841).

реквізіція – примусове вилучення майна у власника в державних або громадських інтересах.

Михайловський – Микола Михайловський (1842–1904) – російський публіцист, літературний критик, один із теоретиків народництва. Його портрет батько Хвильового – народний учитель Григорій Фітільов – тримав удома на почесному місці.

губ-трамот – правдоподібно від: «Губернский транспортно-моторизованный отдел» (рос.) – відділ при виконавчому комітеті губернії, що видав моторизованим транспортом. Як подає Григорій Костюк (1902–2002) у примітках до п'ятитомника Хвильового («Смолоскип», 1984, т. 1) це слово фігурувало в тогочасному міському фольклорі.

Рабіндранат Тагор (1861–1941) – індійський письменник, активний діяч та ідеолог національно-визвольного руху народів Індії. Нобелівський лауреат (1913).

Гаршин – Всеволод Гаршин (1855–1888) – російський письменник. У своїх творах порушував проблеми соціальної неправди та соціального зла. Наклав на себе руки.

Репін – Ілля Репін (1844–1929) – відомий художник, у чиєму доробку чимало творів, присвячених Україні та її діячам, зокрема портрети Миколи Мурашка (1877), Василя Тарновського (1880, «Гетьман») Тараса Шевченка (1888), Дмитра Багалія (1906), твір «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880–1891). Ілюстрував твори Миколи Гоголя «Тарас Бульба» і «Сорочинський ярмарок» (1872–1882), книги Дмитра Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу» (1887) тощо. Працюючи над твором «Іван Грозний та його син Іван 16 листопада 1581 року» (1885) Репін написав етюд з В. Гаршина, який став одним із найвищих досягнень портретного мистецтва. Цей шкід ліг в основу психологічного розкриття образу царевича.

Бельше – Вільгельм Бельше (1861–1941) – німецький романіст, історик літератури, популяризатор вчення Чарльза Дарвіна.

«Росію в імлі» Уельса – автобіографічний твір англійського письменника Герберта Велса (1866–1946) про свій другий візит до Росії 1920 р., який починається з опису повного занепаду, що найяскравіше помітно на забезпеченні громадян найнеобхіднішими товарами – «крамниці всі зачинені».

губпечать – скорочене від російського словосполучення: «Губернская печать», тобто – губернське управління справами преси та друку.

з паровозобудівного – мається на увазі Харківський паровозобудівний завод (нині – завод ім. В. Малишева).

есер – член партії соціалістів-революціонерів.

есдек – член партії соціалістів-демократів

кирило-мефодіївські братчики – члени української таємної політичної організації Кирило-Мефодіївське братство (1845–1847), що постала на за-садах українського національного відродження і панславізму. До організації належали Василь Білозерський (1825–1899), Микола Гулак (1821–1899), Микола Костомаров (1817–1885), Пантелеймон Куліш (1819–1897), Опанас Маркевич (1822–1867), Тарас Шевченко (1814–1861).

мелодії з Леонтовича – кажуть він загинув химерно – у 1921 р. композитор Микола Леонтович був убитий у хаті своїх батьків агентом ЧК.

Махновщина по Сивашу на тачанках – уклавши угоду з урядом радянської України про співробітництво, Нестор Махно розпочав спільні воєнні дії з Червоною армією проти білогвардійців, 8 листопада 1920 р. його заго-ни форсували Сиваш і прорвали оборону генерала Петра Врангеля (1878–1928), унаслідок чого Крим опинився в руках більшовиків. Утім, уже 25 ли-стопада червоні розпочали операцію з ліквідації своїх союзників.

parvenu – вискочень (фр.), людина, що увійшла з нижчого прошарку су-спільства до вищого.

неп – див. примітку до вірша «Зелена туга» (1 том).

робфак – робітничий факультет. Загальноосвітня чотирирічна (іноді трирічна) школа для дорослих з ущільненою програмою, що має на меті підготовку до вступу до вищого навчального закладу. Такі навчальні закла-ди були створені 1920 року спеціально для робітничої та селянської молоді, згодом були трансформовані в однорічні підготовчі курси.

фаркали – спалахували.

люкси – електричні вогні.

Почалося з волинців та ізмаїлівців у Петрограді – ідеться про події бе-резня 1917 р., коли солдати розташованих у Петрограді Волинського та Ізмаїльського запасних полків одними з перших приєдналися до вже повста-лих робітників, що зіграло не останню роль у падінні самодержавства.

Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого бога, за неї душу погублю – слова Т. Шевченка з поеми «Сон» («Гори мої високії...»).

прольотка – легкий чотириколісний відкритий двомісний екіпаж.

гайдамаччина – тут: період УНР, з огляду на назви військових підрозділів: Гайдамацький Кінн Слобідської України, трансформований у березні 1918 р. в Гайдамацький піхотний полк, а в червні – Гайдамацьку бригаду.

Верді – Джузеппе Верді (1813–1901) – італійський композитор, один з найвизначніших діячів італійської оперної школи, твори якого вважаються основою оперного репертуару.

Ала-верди – буквально «Бог дав» (тур.), означає передачу слова під час виголошення тосту.

Кіт у чоботях

Уперше твір було надруковано в збірнику «Дочери Октябрю» (Харків, 1922). Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

муралі – мурахи.

чингал – кинджал.

фуга – хуга.

Всеросійская кочегарка – тобто Донбас (Донецький вугільний басейн), тогочасний газетний штамп.

Краснов – Петро Краснов (1869–1947) – генерал, отаман Всевеликого Війська Донського, військовий і політичний діяч, відомий письменник і публіцист. Активний учасник білого та антибільшовицького руху.

наган – револьвер системи Нагана («наган») – семизарядний револьвер, розроблений у 1895 р. братами Емілем (1830–1902) та Леоном (1833–1900) Наганами для Російської імперії.

тендер – спеціальний вантажний вагон паровоза.

Колчак. Юденіч. Денікін – лідери білого руху адмірал Олександр Колчак (1874–1920), генерал Микола Юденіч (1862–1933), генерал Антон Денікін (1872–1947).

жоха – діловий, ділок.

ком'ячейка – від рос. «коммунистическая ячейка» – комуністичний осередок, первинна (низова) партійна організація.

Тьєр – див. примітку до вірша «Тіні» (1 том).

вершок – 4,45 см.

сажень – 2,1336 м.

подиви – від рос. «политические отделы дивизии» – політичні відділи дивізії.

Юрко

Уперше твір було надруковано в п'ятому числі журналу «Зори грядущего» за 1922 р. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

Перекоп – перешийок, що з'єднує Кримський півострів з материком; тут йдеться про тяжкі бої з білогвардійською армією генерала Петра Врангеля 1920 р., яка зазнала поразки. Вирішальну роль у перемозі Червоної армії відіграла кіннота під проводом Нестора Махна.

лаун-теніс – теніс на траві, сьогодні те саме, що й теніс.

капітал Маркса, і «Нива» Маркса – обігрується однакове прізвище Карла Маркса (1818–1883), чия праця «Капітал» сформувала основу соціалістичного та комуністичного руху та філософсько-світоглядного вчення – марксизму, та Адольфа Маркса (1838–1904), у його петербурзькому видавництві з 1869 до 1918 р. виходив популярний ілюстрований тижневик для домашнього читання «Нива».

сіверко – холодно.

«кукушки» – невеликі вузькоколіїні паровози.

фабзавком – фабрично-заводський комітет.

аероліти – метеорити.

попутчик – попутник, представник інших соціальних груп, що стали на шлях співпраці з новою пролетарською владою.

Отче наш, електричної системи віку – рядок з поеми Хвильового «В електричний вік».

спругові – пружні.

куделів цвіт – тут: розстилався прядивом.

літні курделі – тобто хурделиці.

Торець – річка, права притока Сіверського Дінця.

райриба, райсіль – назви установ, що займаються забезпеченням населення певного району рибою і сіллю відповідно.

Пуанкаре – Раймонд Пуанкаре (1860–1934) – французький політичний діяч, неодноразово був прем'єр-міністром, а також очолював міністерства фінансів і закордонних справ, у 1913–1920 рр. – президент Французької республіки. Один із ініціаторів антибільшовицької інтервенції в Росії.

На глухім шляху

Уперше твір було надруковано в п'ятому числі журналу «Шляхи мистецтва» 1923 р. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

овет – край одягу.

чатинник – хвойне насадження.

гуни, сармати, германці – давні народи, які жили на території сучасної України.

Мундзук – варіанти транскрипції: Мундзук, Маджак, Мундиут (365–434) – один з вождів союзу племен гунів. Був сином Улдіна, братом Октара й Руаса (369–434). Після смерті свого брата Руаса, очолив державу гунів, але щойно поширився слух, що Руаса вбили, він був повалений і скараний на смерть. Влада перейшла до його двох синів – Бледи й Аттіли.

Аттіла (406–453) – вождь гунів, володар імперії від Чорного моря до берегів Рейну, в боротьбі за владу вбив свого брата Бледу в 444 р.

Тамерлан – (Тимур; 1336–1405) – полководець, засновник держави, що охоплювала територію Середньої Азії, Закавказзя та частину Аравійського півострова.

Ніхто не дасть нам ізбавлення: ні туз, ні дама, ні валет – глумливо переключені рядки російського перекладу пролетарського гімну «Інтернаціонал» (вірш Ежена Потье, переклад Аркадія Коца): «Никто не даст нам избавленья / Ни бог, ни царь и не герой».

троск – очерет, тут у значенні цукрова тростина.

наяда – німфа озер і рік.

наробраз – з рос. «народное образование» – відділ народної освіти.

А я дівчина Наталка, а зовуть мене Полтавка – перекручений рядок пісні Наталки в п'єсі «Наталка-Полтавка» Івана Котляревського (1769–1838).

грали у фанга – у дитячу гру на бажання.

бешиха – інфекційна хвороба, що характеризується запаленням шкіри.

Солонський Яр

Уперше твір було надруковано у газеті «Вісті ВУЦВК» 27 вересня 1920 р. Книжковий першодрук: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

Холодний Яр – Урочище Холодний Яр – реліктовий лісовий масив на території Черкащини. Місцевість відома передусім як центр гайдамацького повстання 1768 р. (Коліївщина) та центр антибільшовицького й антибілогвардійського повстанського руху, яким стала територія самопроголошеної Холодноярської республіки (1918–1922).

арчик – сідло.

ріжа – прогалина поля чи лук, що врізується клином у ліс.

чміль – джміль.

Силуети

Уперше твір було надруковано першому числі журналу «Червоний шлях» за 1923 р. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

ортечека – транспортний відділ чека (з рос.).

кулемет «Махіт» – станковий кулемет, розроблений американським зброярем Гайремом Максимом в 1883 р. Активно використовувався у війнах та збройних конфліктах кінця XIX – першої половини XX ст. Від 1904 р. набув поширення російський варіант кулемета, що виготовлявся на Тульському заводі зброї.

Коцюбинський – син Михайла – Юрій Коцюбинський (1896–1937) у грудні 1921 – липні 1923 р. – повноважний представник Української СРР в Австрії. У липні 1923 – 1924 р. – радник повноважного представника СРСР в Австрії.

Софістика – тут: безрезультатні суперечки.

Мане, факел, фарес – напис, що з'явився на стіні палацу царя Валтасара, сина Навуходоносора. Значення слів: *мане* – вирок царюванню Валтасара, *факел* – гріхи його вже виважені Богом, *фарес* – Вавілонське царство розділять між собою мідяни і перси (Книга пророка Даниїла, 5. 25; у сучасному канонічному виданні Біблії ці слова подані в іншій транскрипції).

«Красная Нива» – літературно-художній ілюстрований тижневик, що виходив у Москві в 1923–1931рр.

за раднаргосом – тобто за будівлею Ради народного господарства.

Олесівські солов'ї – алюзія на вірш «Чари ночі» Олександра Олеся (Кандиба; 1878–1944).

Мікель-Анджело – вочевидь, репродукція Мікеланджело Буонарроті (1475–1564), італійського митця доби Відродження.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (1919), з 1937 р. в офіційний обіг було впроваджено абрєвіатуру УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка).

виконкоми – виконавчі комітети.

Бундзз – імовірно, автор обігрує назву єврейської соціалістичної партії Бунд (з ідиш – союз), що діяла в Україні, Білорусі, Росії, Литві та Польщі з 1897 до 1921 рр.

Достоевський – Федір Достоевський (1821–1881) – російський письменник, чий доробок дуже часто стає для Хвильового матеріалом для алюзій.

Рафаель – Санті Рафаель (1483–1520) – італійський живописець, графік і архітектор епохи Відродження.

боян – тобто поет-співець, див. примітку до поеми «В електричний вік» (1 том).

ресефесер – народна вимова російської абрєвіатури РСФСР (Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика).

Горький – Максим Горький (справжнє ім'я – Олексій Пешков; 1868–1936) – російський письменник і громадський діяч, активний учасник революційного руху.

Декартовій системі координатів – двовимірна система координат.

Кіплінг – Редьярд Кіплінг (1865–1936) – англійський поет і прозаїк.

Ad literam – буквально (латин.).

парком – партійний комітет.

Третяковська галерея – картинна галерея, заснована 1856 р. Павлом Третяковим (1832–1898) і передана ним 1892 р. у подарунок Москві.

бюсту Артема – пам'ятник більшовицькому діячеві Артему (справжнє ім'я: Федір Сергєєв; 1883–1921).

«Золотий гомін» – книжка Павла Тичини 1922 року, куди увійшли твори зі збірок «Сонячні кларнети», «Плуг», «Замість сонетів і октав».

винниченківські сорочки – тобто демонстративно одягнена вишиванка, як то робив свого часу юний Володимир Винниченко (1880–1951), політичний діяч і відомий письменник, лідер Української соціал-демократичної робітничої партії, заступник голови Центральної Ради і перший голова її Генерального Секретаріату – автономного уряду України. За гетьманської влади очолив Національний Союз і брав участь у протигетьманському повстанні. З листопада 1918 до лютого 1919 був головою Директорії.

від Грушевських, Петлюр – Михайло Грушевський (1866–1934), історик, політичний діяч і публіцист, голова Центральної Ради (1917–1918); Симон Петлюра (1879–1926), один із керівників уряду УНР, голова Директорії

з лютого 1919. До революції – відомий журналіст, літературний критик та публіцист.

не від Луки – мається на увазі євангеліст Лука.

Евклідову на площині і Лобачевського на сферичній – геометричні теорії, що засновуються на однакових принципах, але різняться в підході до аксіоми про паралельність.

Шляхетне гніздо

Уперше твір було надруковано у книзі: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

«Шляхетне гніздо» – назва підкреслює зв'язок з однойменним романом «Дворянське гніздо» Івана Тургенєва (1818–1883).

жлукто – посудина, в якій парять білизну, заливши її спеціально для цього приготовленим розчином золи.

ревком – революційний комітет.

біля шведських могил – див. примітку до вірша «Я тепер покохав город...» (1 том).

вовчий Шкуровський загін – особиста сотня Андрія Шкуро, що йшла в бій із прапором, на якому було зображено вовчу голову на чорному тлі, та кож козаки цієї сотні були вдягнені в шапки з вовчого хутра; Андрій Шкуро (справжнє прізвище – Шкура; 1886–1947) – командувач Кубанського козацького війська Кубанської Народної Республіки.

Велика Шведська Могила – курган під Полтавою, де поховані учасники Полтавської битви 1709 р.

хутори, одруби, Столипін – ідеться про сільськогосподарські реформи Петра Столипіна (1862–1911), скеровані на передачу громадських земель у приватну власність, з 1907 по 1911 в Україні вийшли на відруби та хутори 225500 господарів.

«Нова Рада» – щоденна газета, що виходила з березня 1917 р. до січня 1919 р. в Києві. Видавалася за ініціативою «Товариства для підмоги літературі, науці і штуці» як продовження газети «Рада», яку російський уряд закрав у липні 1914 р.

«священний» Байкал – алюзія на відому пісню про втікачів із сибірської каторги «Славное море – священный Байкал» на слова Дмитра Давидова (1811–1888).

сполкомщики – перекинуте з російської «исполкомщики», тобто члени виконавчого комітету.

Синій листопад

Уперше твір було надруковано у книзі: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

«останній з могікан» – усталений вираз за однойменним романом Джеймса Фенімора Купера (1789–1851),

Нуда – те саме, що й зануда.

політком – політичний комісар.

аршин – 0,711 м.

Фігнер – Віра Фігнер (1852–1942), діяч революційного руху, належала до групи «Народна воля». Брала участь у підготованні й здійсненні кількох терористичних актів. 1883 року заарештована і засуджена до смертної кари, яку замінено на досмертне ув'язнення. 20 років просиділа в одиночній камері Шліссельбурзької фортеці. 1904 року її перевезли в Архангельську губернію на поселення. 1906 року втекла за кордон. Повернулася в Росію 1915 р. Після революції займалася громадською та літературною працею.

Ельбрус – найвища вершина Кавказького хребта.

лосунь – лось.

біля Шкурівської станиці – станиці Пашківської, де народився Андрій Шкуро.

temento mori – пам'ятай про смерть (латин.).

зводи – те саме, що взводи.

чайма – див. примітку до «Тріолетів» (1 том).

«*Правда*» – масова щоденна газета в Радянському Союзі, центральний орган комуністичної партії. Почала виходити з 1912 р.

Колхіда – антична назва кавказького узбережжя Чорного моря.

Шаміль (1799–1871) – вождь національно-визвольної боротьби народів Дагестану і Чечні (1834–1859) проти Росії.

Чичиков – персонаж повісті М. Гоголя «Мертві душі».

Домбровський, Росель, Делеклюз – учасники Паризької комуни (1871).

Чумаківська комуна

Уперше твір було надруковано у книзі: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

Василь Чумак (псевдоніми: С. Віче, Вагр, Ічня; 1900–1919) – поет, публіцист, активний учасник революційного руху. Загинув від рук денікінців у грудні 1919 р.

Безнадійно. Є надія: ось, на цьому бруку – рядки з вірша В. Чумака «Офіра».

Бобчинський і Добчинський – персонажі комедії М. Гоголя «Ревізор».

моншерамі – мій любий друже (з фр.).

моветон – поганий смак (з фр.).

уюн – в'юн.

Кавцького – Каутський Карл (1854–1938), один із лідерів австрійського та німецького соціал-демократичного руху.

Пітер – Петроград.

Упродком – скорочення з рос.: «уездный продовольственный комитет» – повітовий продовольчий комітет.

з тред'юніонами – з профспілками (з англ.).

дрижула – поштовий екіпаж.

завжінвідділом повпаркому – завідувачка жіночим відділом повітового партійного комітету.

Ша! – тихо (замовкніть).

румпель – тут: кермо.

Чуєш, сурми заграли – рядок з «Інтернаціоналу» в перекладі М. Вороного.

ломберний стіл – стіл для гри в карти.

не одну б молонню – перекручене російське слово «молния» – блискавка.

Вл. Ильїна (Н. Ленїна) – псевдоніми В. Ленїна.

Ернст Геккель (1834–1919) – німецький зоолог, намагався створити і обґрунтувати соціальний дарвінізм.

Ернст Мах (1838–1916) – австрійський фізик і філософ-позитивіст.

«Анти-Дюринг» – праця Фрідріха Енгельса (1820–1895), уперше опублікована 1878 р., спрямована була проти тогочасного німецького філософа й економіста Карла Дюрїнга (1833–1921).

комбури – представники т. зв. «комуністичної буржуазії».

калединським снарядом – від імені отамана Війська Донського та керівника військового донського уряду в 1917–1918 рр., одного з творців Добровольчої армії генерала Олексія Каледїна (1861–1918).

пічки-комбїдки – переносні залїзні пічки.

Цїцерон – Марк Туллій Цїцерон (106 до н. е. – 43 до н. е.) – давньоримський політик, філософ і лігерагор.

«Комунїст» – харківська газета «Коммунист» (до 1927 р. виходила російською мовою), центральний орган КП(б)У.

На озера

Уперше твір було надруковано у п'ятнадцятому числі журналу «Всесвіт» за 1926 р. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

у б'єргальці – у пивній (з нім.).

фламарїон – загальна назва від імені французького астронома Камїля Фламмарїона (1842–1925), чїї праці, починаючи від першої «Множинність населених світїв» (1861), користувались особливою популярністю й були перекладені на основні європейські мови.

ягдаш – ягдташ, мисливська сумка для носіння дичини.

Cela va sans dire – само собою зрозумїло (фр.).

степовї півстанки – українїзоване «полустанки», невеличкі залїзничні станції.

виймаю з ягдаша Горація – вочевидь, це «Антологія римської поезії» (1920 р.) у перекладах Миколи Зерова (1890–1937), де зокрема вміщені й твори Квінта Горація Флакка (65–8 до н. е.).

тургеневські «Нотатки мисливця» – твір Івана Тургенева (оригінальна назва: «Записки охотника», 1852).

«Бежин луг» – місцевість в однойменному творі Івана Тургенева, яким розпочинаються «Нотатки мисливця».

зайва людина – тип літературного героя, характерного для російської літератури 1840-х – 1850-х рр., поняття увійшло в обіг з появою твору І. Тургенева «Щоденник зайвої людини» («Дневник лишнего человека», 1850).

постаті Пульхерії Івановни й Афанасія Івановича – персонажі повісті М. Гоголя «Старосвітські поміщики».

«червона свитка» – з твору М. Гоголя «Сорочинський ярмарок».

піонери – члени дитячої організації скаутського типу, створеної 1922 р. рішенням Всеросійської конференції комсомолу.

комольці – члени Комуністичної спілки молоді (комсомолу), створеної 1918 р. на 1-му Всеросійському з'їзді спілок робочої і селянської молоді.

чирята – пташенята чирки, птаха родини качиних.

дон Квізадо – переключене дон Кесада: Гонсало Хіменес де Кесада (Quesada; між 1495–1509 – 1579) – конкістадор, котрий у пошуках Ельдорадо завоював територію сучасної Колумбії та її мешканців. Припускають, що дон Кесада став для Сервантеса прототипом дона Кіхота (на це напівжартома натякається на початку першого розділу роману), зрештою і в самого Хвильового, і в його інтерпретаторів це ім'я часто ототожнюється із доном Кіхотом. Однак, саме в цьому творі йдеться про легендарного конкістадора, про що свідчать і опис пейзажу «...вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси – туди, за Атлантику, за океан», і контекст, у якому постає образ: «І тільки я, як невгамовний дон Квізадо, все шукаю нових ілюзій до невідомих берегів».

Бараки, що за містом

Уперше твір було надруковано у книзі: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

Оліум ріцині – рицинова олія, належить до проносних засобів.

малпа – мавпа.

монополька – горілка казенного виробництва, що продавалася в крамницях монопольної торгівлі.

Свиня

Уперше твір було надруковано у книзі: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

Sus domesticus – свиня домашня (латин.).

sus scrofa – свиня дика.

арія з «Івана Сусаніна» – арія з опери Михайла Глінки «Іван Сусанін».

Глінка – Михайло Глінка (1804–1857), російський композитор.

«генерал» – нічний горщик.

О, темпора, о, морес – о часи, о звичаї (з лат.), вислів приписується Цицерону.

совбарин – скорочення з російської: «советский барин», пан.

нарком – народний комісар, вища посадова особа, що входила до складу уряду й очолювала певний народний комісаріат (відповідник міністерства).

совнаркомка – «закрита» їдальня і спецрозподільник для відповідальних працівників Ради народних комісарів.

Ібсен – Генрік Ібсен (1828–1906), норвезький драматург і поет, один із засновників «нової драми».

Пшибишевський – Станіслав Пшибишевський (1868–1927), польський письменник-модерніст.

співав московський Пірогов – найбільш ймовірно Григорій Пірогов (1885–1931), котрий на тоді був провідним басом Большого театру в Москві, менш можливо, що його наймолодший брат – Олександр Пірогов (1899–1964), котрий був у 1919–1922 рр. артистом хору Пересувного театру Революційної військової ради РСФСР, а в 1922–1924 рр. солістом Московської вільної опери.

Кімната ч. 2.

Уперше твір було надруковано у першому числі журналу «Шляхи мистецтва» за 1922 р. під псевдонімом Ю. Уманець. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) – німецький філософ, один із творців німецької класичної філософії та філософії романтизму.

Кант Іммануїл (1724–1804) – німецький філософ, засновник німецької класичної філософії.

площу Карла Лібкнехта – Лібкнехт Карл (1871–1919), діяч німецького й міжнародного революційного руху, один із засновників комуністичної партії Німеччини. Хвильовий чомусь називає колишню Миколаївську площу іменем Карла Лібкнехта, хоч його іменем було названо вулицю Сумську, що бере свій початок саме від площі, яка тоді носила ім'я убитого німцями в 1918 р. більшовика Моїсея Тевелєва.

комгурток – комуністичний гурток.

Легенда

Уперше твір було надруковано у книзі: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

тряслива ніч – початок антипольського повстання 1630 р. під проводом гетьмана Війська Запорозького Тараса Федоровича-Трясила.

Приймак – Примаков Віталій (1897–1937) – військовий діяч, організатор і керівник Червоного козацтва України.

Буденний – Михайло Буденний (більш відомий за русифікованим прізвиськом – Будьонний; 1883–1973) – військовий діяч, командир Першої кінної армії.

Заулок

Уперше оповідання вийшло окремим виданням у масовій серії бібліотеки «Гарт» 1923 р. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

Олександр II (1818–1881) – імператор Росії в 1855–1881 рр.

Николай II (1868–1918) – останній імператор Росії (1894–1917).

Раковський – Християн Раковський (справжнє ім'я – Кристья Станчев; 1873–1941), революційний та державний діяч, голова Раднаркому України (1919–1924).

чехівського телеграфіста Ять – персонаж п'єси «Весілля» А. Чехова.

Елегія

Уперше твір було надруковано в альманасі «Квартали» в 1924 р. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

«Минають дні, минають ночі...» – заголовний рядок вірша Т. Шевченка зі збірки «Три літа».

Мы на горе всем буржуям – рядки з поеми О. Блока «Дванадцять».

Гавризанкар (Гаурісанкар) – вершина в Гімалаях на захід від Джомолунгми (Евереста), висота 7134 м, однак Микола Хвильовий має на увазі саме Еверест, висота 8840 м, оскільки в тогочасних довідниках, і зокрема в енциклопедії Брокгауза та Ефрона, ці дві вершини ототожнювались.

саркали – фиркали.

з південного бігуна – з південного полюса.

плотники – теслі (з рос.).

Дорога й ластівка

Уперше було надруковано як два окремі твори «Дорога» та «Ластівка» у книзі: *Хвильовий М.* Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. Подаємо за виданням: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

обніжок – вузька неорана смуга землі між ділянками оброблюваної землі.
жирандоль – свічник.

Арабески

Подається за першодруком: *Хвильовий М.* Твори. Том перший. Етюди. Харків : ДВУ, 1927.

Сервантес Сааведра-Мігуель – Мігель де Сервантес Сааведра (1547–1616), відомий іспанський письменник, автор роману «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі».

тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжирських піратів – Хвильовий подає пунктиром віхи біографії Сервантеса: участь у Лепантській битві (1571), перебування в алжирській неволі (1575–1580).

Мартінес Сієрра (1881–1947) – іспанський поет, драматург, режисер. Його п'єса «Пісня про коліску» (1911) здобула популярність у театрах Європи та Америки.

оркестра – оркестр.

жемчуг – перли (рос.).

троглодитний вік – тут: печерний.

Карлейль – Томас Карлейль (1795–1881), британський історик, публіцист і філософ, уперше в історичній науці обґрунтував концепцію «культу героїв».

coitus – статевий акт (латин.).

за «розписанням» – за розкладом.

редвидат – редакційно-видавничий відділ.

сливки – вершки (рос.), тут у переносному значенні.

К в о д л і б е т – чого хочете (з латин.).

Діккенс – англійський популярний письменник Чарльз Діккенс (1812–1870).

мандрагора – багаторічна трав'яниста рослина родини пасльонових із м'ясистим кореневищем, що нагадує іноді людину. Через цю подібність та галюциногенність мандрагорі приписується магічна сила.

адамова голова – метелик.

запах тобілевичо-старицьких бур'янів – ідеться про творчий доробок братів Тобілевичів (Іван Карпенко-Карий (1845–1907), Микола Садовський (1856–1933), Панас Саксаганський (1859–1940)) та Михайла Старицького (1840–1904).

після «Гайдамаків» і «Катерини» – твори Тараса Шевченка.

«Тіні забутих предків» – твір Михайла Коцюбинського (1864–1913).

панна Мара – персонаж однойменної п'єси Володимира Винниченка.

курзала – клуб на курорті (курортна зала).

Персі-Біші Шеллі (1792–1822) – англійський поет-романтик. Жив в Італії. Трагічно загинув під час бурі на Середземному морі.

верцадло – дзеркало.

Богданов – Олександр Богданов (справжнє прізвище – Малиновський; 1873–1928), лікар, економіст, філософ, політичний діяч. Організатор партійних шкіл Російської соціал-демократичної робітничої партії в Болоньї та на Капрі. З 1918 – ідеолог «Пролеткульту».

кайора – пліскодонний човен.

пойнтер – порода собак.

fipis – кінець.

Стерн – англійський письменник Лоренс Стерн (1713–1768), автор романів «Життя та переконання Трістрама Шенді» та «Сентиментальна подорож».

Свіфт – англо-ірландський письменник Джонатан Свіфт (1667–1745), автор тетралогії «Подорожі Гуллівера».

з легенд Шехерезади – героїні збірки оповідань «Тисяча та одна ніч», пам'ятки середньовічної арабської літератури.

квакери – члени християнської протестантської секти, що виникла в середині XVII ст. під час революції в Англії.

Libertum arbitrum – вільний вибір (латин.).

маестро Капабланка – кубинський шахіст Хозе Рауль Капабланка-і-Гран-перра (1888–1942), чемпіон світу гри в шахи 1921–1927 рр.

Реті – чехословацький шахіст Ріхард Реті (1889–1929), представник модерної гри в шахи, шаховий композитор і теоретик. Переміг Капабланку в турнірі 1924 р.

ПОЗА КНИЖКАМИ

Прелюдія

Уперше надруковано в газеті «Вісті ВУЦВК» від 7 листопада 1922 року. Подаємо за першодруком.

з «Голубиної книги» – автор використовує назву апокрифічного збірника духовних віршів кінця XV – початку XVI ст.

з Голубих гір – гори в Австралії.

падолист – листопад.

ЛИСТИ

Листи до Миколи Зерова

Уперше надруковані у 7 та 8 числах журналу «Радянське літературознавство» за 1989 рік. Їх виявив у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського В'ячеслав Брюховецький, утім, він не помітив лист від 14 листопада 1925 року. Його знайшла через кілька десятиліть Ярина Цимбал і надрукувала у VIII томі збірника Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України «Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія» (Київ : Лаурис, 2013). Подаємо цей лист за першодруком. Решта листів – за книжковим першодруком у другому томі видання *Хвильовий М.* Твори у двох томах. Київ : Дніпро, 1990, але упорядкувавши відповідно до часу написання. У попередніх публікаціях хронологія була порушена. Усі листи, за винятком одного, написані в Харкові й надіслані до Києва.

I

Лист написаний приблизно в середині 1923 року.

Флобер Гюстав (1821–1880) – французький письменник.

Добролюбов Микола (1836–1861) – російський літературний критик, публіцист.

«разночинец» – від російського поняття «люди разного чина и звания» – міжстанова категорія населення в Російській імперії, яка не належала до визначених станів, як-от: дворянство, духовенство тощо. У XIX ст. цей термін використовувався передусім на позначення інтелігенції.

назвавши мене в «Прав[обережному] кооп[ераторі]» розтріпанним – ідеться про характеристику М. Зерова: «Хвильовий трохи розтріпаний, занадто нервовий, але різноманітний у виявленнях», подану в статті «Українська література в 1922 році» в першому-другому числі ілюстрованого журналу «Правобережний кооператор» за 1923 р. (після 1923 р. часопис виходив під назвою «Нова громада»).

Кирило – герой оповідання М. Коцюбинського «В дорозі».

«Слово» – мається на увазі книжка: Слово : декламатор / уложив М. Зеров. Київ : Слово, 1923.

«в годину розпачу умій себе стримати» – початковий рядок оди Горация «До Деллія» в перекладі М. Зерова.

Борису Волод[имировичу] – Борису Якубському (1889–1944), літературознавець, арештований 1944 р., помер в ув'язненні.

за книжку, що прислав мені – у 1923 р. у видавництві «Слово» вийшла книга Б. Якубського «Соціологічний метод у письменстві».

працювати в «Ч[ервоному] Ш[ляху]» – Хвильовий був співробітником журналу разом із М. Яловим та П. Тичиною. Головним редактором після підвищення Григорія Гринька (1890–1938; у 1923–1925 рр. – голова Державної планової комісії (Держплану) й заступник голови Раднаркому УСРР. Від 1926 р. у Москві – заступник голови Держплану СРСР (1926–1929), заступник наркома земельних справ (1929), нарком фінансів СРСР (1930–1937)) став Олександр Шумський (1890–1946; у 1924–1926 рр. народний комісар освіти УСРР).

пишіть на «Вісті» – на адресу редакції газети «Вісті ВУЦВК».

II

Лист написаний восени 1923 року.

в № 9 «Ч[ервоного] Ш[ляху]» – у дев'ятому числі журналу «Червоний шлях» за 1923 р. було надруковано вірш М. Зерова «Скорпіон» та переклад двох сонетів Жозе-Марія Ередія (1842–1905).

Білецький – критик, літературознавець Олександр Білецький (1884–1961).

його стаття про європейську літературу – у тому ж таки числі журналу «Червоний шлях» була надрукована його стаття «Сучасне красне письменство Заходу».

Доленго – Михайло Доленго, див. також примітку до «[Рецензії на книжку] Доленго М. Об'єктивна лірика. Схеми й діагнози. – Вид[ано] Державн[им] Вид[авництвом] Укр[аїни], 1922 р.» (1 том).

Бенуа – французький письменник П'єр Бенуа (1886–1962).

Метерлінк – бельгійський письменник Моріс Метерлінк (1862–1949).

III

Лист відправлений на початку 1924 року.

антологію римських поетів – книга перекладів М. Зерова «Антологія римської поезії» (Київ : Друкар, 1920).

після Олесея Ваша й Тичини: Ваша – Хвильовий має на увазі саме «Антологію римської поезії»; *Тичини* – на тоді у П. Тичини вийшли збірки поезії «Сонячні кларнети» (1918, фактично вийшла в 1919), «Замість сонетів і октав» (1920), «Плут» (1920), «В космічному оркестрі» (1921), 1924 р. вийшла книга з присвятою М. Хвильовому «Вітер з України».

«Синя далечінь» – книга поезій Максима Рильського (1895–1964) 1922 р.

Першу книжку Рильського – перша збірка віршів М. Рильського «На білих островах» вийшла в 1910 р., однак Хвильовий, вочевидь, пише про книжку «Під осінніми зорями» 1918 р.

Ювенал – римський поет-сатирик Децим Юній Ювенал (бл. 60 – бл. 132).

з київської подорожі – на початку грудня 1923 р. делегація харківських письменників зустрічалася з колегами-киянами.

рецензію на закордонного Олесея – ідеться про книжку Олександра Олесея «Вибір поезій. 1903–1923», що вийшла друком у Празі. Рецензія М. Зерова вийшла в десятому числі журналу «Червоний шлях» за 1924 р.

«Веселка» – місячник інтернованих вояків Армії Української Народної Республіки, що виходив у Каліші 1922–1923 рр. за редакцією Євгена Маланюка (1897–1968) та Михайла Селегія (1897–1924).

Калинович – мовознавець та літературознавець Михайло Калинович (1888–1949).

Вашу нову книгу – історичний нарис М. Зерова «Нове українське письменство» (Київ : Слово, 1924).

Осьмачка – поет і прозаїк Тодось Осьмачка (1895–1962). Належав до літературних організацій АСПИС, «Ланка», МАРС.

Косинка – письменник-новеліст Григорій Косинка (справжнє прізвище – Стрілець; 1899–1934). Належав до літературних організацій АСПИС, «Ланка», МАРС.

«Слово» – кооперативне видавництво в Києві, діяло в 1922–1926 рр.

Плевако – історик літератури Микола Плевако (1890–1941).

другу книгу – мається на увазі збірка оповідань «Осінь», що вийшла у видавництві «Червоний шлях» 1924 р.

Меженко – літературний критик, бібліограф Юрій Меженко (справжнє прізвище – Іванов (Іванів); 1892–1969).

рецензію на Вашу книгу – рецензія О. Біленького на книгу М. Зерова «Нове українське письменство» вийшла в першому-другому числі журналу «Червоний шлях» за 1924 р.

IV

Лист написаний навесні 1924 року.

Панч – письменник Петро Панч (справжнє прізвище – Панченко; 1891–1978), член «Плугу», ВАПЛІТЕ, ВУСПП.

До 3-го № Тичина щось Ваше пустив – у третьому числі журналу «Червоний шлях» за 1924 рік були надруковані переклади М. Зерова латинських поезій Григорія Сковороди з невеликим коментарем, а також відгук на сценічний етюд Якова Мамонтова (1888–1940) – «У тієї Катерини. Інсценізація поезії Т. Шевченка», підписаний криптонімом Z.

V

Лист написаний улітку 1924 року.

рецензію на книгу т[овариша] Дорошкевича – вочевидь, на «Підручник історії української літератури» критика й літературознавця Олександра Дорошкевича (1889–1946).

«Камена» – збірка віршів і перекладів М. Зерова, що вийшла друком у видавництві «Слово» в 1924 р.

На «Камену» рецензію написав проф[есор] Білецький – рецензія була надрукована в шостому числі журналу «Червоний шлях» за 1924 р.

стаття Шамрая про Вашу іст[орію] літератури – у цьому ж числі журналу вийшла стаття літературознавця Агапія Шамрая (1896–1952) – «На шляхах до об'єктивної історії Українського письменства (Історія новітнього письменства М. Зерова в історичному освітленні)».

«Л[ітература] Н[аука] М[истецтво]» (Поліщук, власне) «Камену» попросу вилаяв – Хвильовий пише про негативну характеристику книжки, яку дав Валер'ян Поліщук (1897–1937) у статті «На мистецькому полі», що вийшла в недільному додатку до газети «Вісті ВУЦВК» – «Література. Наука. Мистецтво» (з 1925 р. – «Культура й побут») від 15 червня 1924 р.

VI

Лист написаний влітку 1924 року.

журнал «Мистецька трибуна» – оголошення про вихід було надруковане у восьмому-дев'ятому числі «Червоного шляху» за 1924 р., утім, часопис із такою назвою з'явився тільки в 1930 р. як ілюстрований двотижневик, орган Всеукраїнського комітету Робітників мистецтва. Виходив у Харкові 1930–1931 рр.

конкурс на: п'єсу, оповідання, роман і повість – у результаті цей конкурс став каталізатором літературної дискусії 1925–1928 рр.

ак[адемік] С. Єфремов – літературознавець Сергій Єфремов (1876–1939).

Підмогильний – письменник, перекладач Валер'ян Підмогильний (1901–1937). Належав до літературних угруповань «Ланка», МАРС.

Савченко – поет, літературний критик Яків Савченко (1890–1937).

VII

Лист написаний у липні 1924 року.

що Ви хотіли сказати в Житомирі – улітку 1924 р. М. Зеров читав лекції щодо «найновішого українського письменства» на вчительських курсах у Житомирі. Член літературної організації «Плут», завідувач відділу місцевої газети «Радянська Волинь» Остап Демчук (1900–1945) зробив критичний допис про ці заходи – «Десять лекцій по історії сучасної української літератури, або Неокласичні гастролі Зерова в Житомирі», що вийшов 3 липня в київській газеті «Більшовик». А вже 6 липня з цього ж приводу і на шпальтах тієї ж газети Яків Савченко розродився статтю «Контрабандисти “чистої краси”», де робив уже «ідеологічні» висновки, що «Ці дон Кіхоти (а чи дон Кіхоти?) від метафізично-ідеалістичної гнилизни уперто обороняють останні позиції буржуазії, під виглядом “мистецької аполітичності” провозять контрабанду буржуазного світогляду, його індивідуалістичних звичок та нахилів. Найгірше те, що цей провіз одбувається цілком легально, і не тільки не карається, а навіть не зустрічає будь-якого організованого опору, окрім хіба випадкових наскоків комункультовців та плужан».

«Савченко й неокласики» – стаття не була надрукована.

amicus Plato, sed etc – Платон – друг, але і т. д. (латин.).

«катковщина» – від прізвища російського публіциста й критика Михайла Каткова (1818–1887), що вирізнявся консервативними й монархістсько-імперськими поглядами.

Г[улака]-Артемівського, Носенка – Хвильовий має на увазі матеріал, поданий про письменників Петра Гулака-Артемівського (1790–1865) та Павла Білецького-Носенка (1774–1856) в третьому розділі праці М. Зерова «Нове українське письменство».

фунти вісу – тобто ваги (русизм), фунт – 0, 454 кг.

VIII

Лист отриманий адресатом 12 листопада 1924 року.

з Мих[айлом] Мих[айловичем] Могилянським – письменник, літературознавець, перекладач і громадський діяч Михайло Могилянський (1873–1942).

зверхкомпліментарній рецензії – ідеться про рецензію на книгу М. Хвильового «Осінь» у тридцять п'ятому числі журналу «Нова громада» за 1924 р.; 1923 р. вийшло дві рецензії М. Могилянського на книгу «Сині етюди» у дев'ятому числі «Нової громади» та в четвертому числі часопису «Книга и революция».

Шкловський – російський письменник і літературознавець Віктор Шкловський.

переклад з Лукреція – фрагмент з поеми «Про природу (De natura rerum)» давньоримського автора Тита Лукреція Кара (близько 99–95 – 55 до н. е.) був надрукований у десятому числі журналу «Червоний шлях» за 1925 р.

рецензія на закор[донного] Олеся – див. примітку до III листа.

Заборона Косинчиної книжки – ідеться про другу книжку прозаїка «Нювели дезертира», яка мала вийти в 1924 р. в Харкові, але була заборонена цензурою.

«Ярмарок в країні голубих диліжансів» – доля написаних розділів невідома.

«Граїда» – в одинадцятому числі журналу «Життя й революція» за 1925 р. друкувався початок роману під цією назвою. Зі зміненими іменами персонажів та певними стилістичними виправленнями цей уривок був поданий у третьому томі «Творів» М. Хвильового під назвою «Зав'язка» (див. 3-й том нашого видання).

надсоно-олесе-чупринко-обмежених Сосюр – автор означає джерела та взірці Володимира Сосюри (1897–1965; див. також примітку до вірша «То диму молоко душа на жито точить...» (1 том)); російського поета Семена Надсона (1862–1887), Олександра Олеся, поета-символіста Грицька Чупринки (1879–1921).

формалісти з «Рус[ського] Совр[еменника]» – Хвильовий має на увазі літературознавців В. Шкловського, Юрія Тинянова (1894–1943) та Бориса Ейхенбаума (1886–1959), котрі співпрацювали з відділом критики літературно-художнього журналу «Русский современник», що виходив у 1924 р. в Ленінграді.

IX

Отриманий адресатом 3 січня 1925 року.

X

Лист отриманий адресатом 8 травня 1925 року.

оповідання Черемшини одержав – ідеться про оповідання «Писанки» Марка Черемшини (справжнє ім'я – Іван Семанюк; 1874–1927), що вийшло друком у шостому-сьомому числі журналу «Червоний шлях» за 1925 р.

Рецензії на Музичку, Загула – рецензії на монографію «Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість» (Одеса : ДВУ, 1925) професора Андрія Музички (1886–1966) та збірку поезій «Наш день. (1919–1923)» (Харків : ДВУ, 1925) Дмитра Загула (1890–1938), що вийшли, відповідно, у шостому-сьомому та п'ятому числі журналу «Червоний шлях» за 1925 р.

книжки Рильського – мається на увазі книжка «Тринадцята весна», що затрималася з друком у харківському «ДВУ» і вийшла лише 1926 р. Пізніша за часом написання збірка «Крізь бурю і сніг» вийшла в київському видавництві «Слово» 1925 р.

«Чорнозем» – поетична збірка 1925 р., її автор – Микола Терещенко (1898–1966), член угруповань «Музагет», «Комункульт», «Жовтень», ВУСПП. У 1925–1934 рр. був редактором журналу «Життя й революція».

свою статтю, що її вміщено в «К[ультурі] і П[обуті]» – перший лист до літературної молоді «Про “сатану в бочці”, або про графоманів, спекулянтів та інших “просвітян”», опублікований 30 квітня 1925 р. (див. 5 том).

вірш Чернявського – «Задуму присмерки снували» (*примітка Петра Майданченка з книжкового першодруку. – упор.*); Чернявський Микола (1868–1938) – поет, прозаїк, перекладач.

Любочка – Любисток – Любов Уманцева, пасербиця М. Хвильового, дочка його другої дружини – Юлії Уманцевої.

XI

Лист отриманий адресатом 24 червня 1925 року.

моя характеристика «Зерових» – ідеться про тези, висловлені в третьому листі до літературної молоді «Про демагогічну водичку, або справжня адреса української ворончини, вільна конкуренція, ВУАН і т. д.» («Культура і побут» від 21 червня 1925 р.)

«Нове письменство» – «Нове українське письменство» (Київ: Слово, 1924). *порівнявши Вас з Мартовим* – Мартов Лев (справжнє ім'я – Юлій Цедербаум; 1873–1923) – російський політичний діяч, опонент В. Леніна, лідер меншовиків.

Воронщина – художньо-естетичне явище, що отримало назву від імені Олександра Воронського (1884–1937), головного редактора журналу «Красная новь» (виходив у 1921–1927 рр.). Пов'язується передусім із діяльністю літературного об'єднання «Перевал», що виникло 1923 р. довкола журналу «Красная новь». Перевальці підкреслювали свій зв'язок із кращими традиціями російської і світової літератури, відстоювали принципи реалізму та пізнавальну роль мистецтва.

цитати з Куліща – мається на увазі письменник і видавець Пантелеймон Куліш (1819–1897), чію культурницьку діяльність високо цінував Хвильовий.

Віко – італійський філософ, Джамбаттіста Віко (1668–1744), автор циклічної концепції соціальних змін, яка знайшла відображення в його праці «Основи нової науки про загальну природу націй...». Особливого поширення його ідеї здобули завдяки працям італійського критика й філософа Бенедетто Кроче (1866–1952), котрий мав величезний вплив на естетичну думку першої половини ХХ ст., зокрема й на теренах України.

Віппер – російський історик Роберт Віппер (1859–1954).

Зелінський – критик, літературознавець Корнелій Зелінський (1896–1970), один із теоретиків російського літературного конструктивізму 1920-х рр.

Леонт'єв – російський дипломат, філософ, письменник Костянтин Леонт'єв (1831–1891).

брошуру про Толстого – критичний етюд К. Леонт'єва «О романах гр. Л. Н. Толстого. Анализ, стиль, веяние» 1890 р., уперше надрукований 1911 р.

Микола Пічугін (1890–1978) – український і російський письменник, служив разом із Хвильовим у Другій кінній армії, працював з ним у редакції

армійської газети «Красная конница», літературну діяльність починав у Харкові, перша книжка вийшла українською мовою «Ранок над Уссурі» (1932), під час Другої світової був евакуйований, жив і працював у Караганді. У своїй автобіографічній повісті «Никогда не расстанусь» (1968) написав і про Микола Хвильового, він виведений у творі під прізвищем Гайовий.

в № 6 «[Червоного] Ш[ляху]» – рецензія на монографію А. Музички, про Лесю Українку (див. примітку до Х листа).

ХІІ

Лист, вочевидь, написаний 27 серпня 1925 року.

етюди Буца – стаття Омелька Буца «Шляхи розвитку української літератури» («Культура і побут» від 9 серпня 1925 р.) про літературний диспут 24 травня 1925 р., що відбувся в Києві з ініціативи культкомісії місцевого комітету Всеукраїнської академії наук. Під псевдонімом *Омелько Буц* виступав О. Слісаренко.

Ваша стаття, наскільки мені відомо, не пішла в «К[ультурі] і «П[обути]» – ідеться про статтю М. Зерова «Кілька слів на відповідь т. Пилипенкові», де він спростовує звинувачення С. Пилипенка на свою адресу в його статті «Літературна вода на політичний млин» («Вісті ВУЦВК» від 18 червня 1925 р.) з приводу літературного диспуту 24 травня 1925 р. Стаття була надрукована лише в 2003 р. у збірнику праць М. Зерова «Українське письменство» (уточнена та скорочена примітка П. Майданченка з книжкового першодруку. – *Р.М.*).

оцінки «Диспуту» – приводом для проведення диспуту став перший лист М. Хвильового до літературної молоді «Про “сатану в бочці”, або про графоманів, спекулянтів та інших “просвітан”».

Борзяк – прозаїк Дмитро Борзяк (1897–1939). Згодом належав до літературного угруповання МАРС (Майстерня революційного слова).

«Камо грядеши» – книжка памфлетів М. Хвильового, що вийшла в 1925 р. у харківському видавництві «Книгоспілка» (див. 5 том).

не за Сенкевичем – Хвильовий жартує щодо позиченої назви в польського письменника Генріка Сенкевича (1849–1916). «Камо грядеши» – назва його роману «Quo vadis» у російських перекладах (як церковно-слов'янський відповідник); твір про боротьбу перших римських християн із могутньою імперією.

Привіт Вашому комунарові – тобто синові М. Зерова Костику.

ХІІІ

Лист отриманий адресатом 8 жовтня 1925 року.

стаття тов[ариша] Дорошкевича – «Ще слово про Європу (До нової дискусії на стару тему)», вийшла в шостому-сьомому числі (червень-липень) журналу «Життя й революція» за 1925 р. У 1925–1927 рр. Олександр Дорошкевич (фактично був головним редактором журналу «Життя й революція».

Пленум «Гарту»–«Плугу» – пленуми центральних комітетів цих літературних організацій відбувалися практично одночасно: 28 вересня – 3 жовтня 1925 року – «Гарту», 1–4 жовтня – «Плугу», на обох розглядалися питання, які підняв у своїх листах до літературної молоді Микола Хвильовий (докладніше в 5 томі).

шановного «Сашу» – тобто Дорошкевича.

з університету св[ятого] Володимира – київського університету, який до революції 1917 р. носив це ім'я.

це перший виступ, що на нього я не мав права відповідати в жартівливо-мутоні – по суті, О. Дорошкевич спровокував другий цикл памфлетів Миколи Хвильового, що з 22 вересня по 13 грудня 1925 р. друкувався на шпальтах додатку до газети «Вісті ВУЦВК» – «Культура і побут», а в 1926 р. вийшов окремим виданням «Думки проти течії» (із доданим памфлетом «“Ахтанабіль” сучасності, або Валеріян Поліщук у ролі лектора Комуністичного університету», що був оприлюднений в одинадцятому-дванадцятому числі журналу «Червоний шлях» за 1925 р.). Докладніше в 5 томі.

плужанства – у ході літературної дискусії Хвильовий вживає це поняття на позначення всього, що в нього асоціюється з діяльністю літературної організації «Плуг» із Сергієм Пилипенком на чолі, утім, насамперед – ідея т. зв. «масовізму» плужан, що передбачала як продукування літератури для широких мас селянства й робітництва (переважно молописьменних), так і підготовку письменницьких кадрів (унаслідок чого кушкові осередки «Плугу» поставали своєрідними літературними студіями).

Просвіта – Хвильовий потрактовує діяльність своїх опонентів зі Спілки селянських письменників «Плут» як «просвітянську», за аналогією до діяльності української інтелігенції к. XIX – п. XX ст., спрямовану на виконання вузькоетнічних (на його думку) культурно-освітніх завдань, зокрема в рамках «Просвіт» (громадських організацій, що в Галичині були засновані наприкінці 1860-х рр., а в Надніпрянській Україні щойно після революції 1905 р. та з особливим розмахом від 1917 р.). У 1917–1921 рр. «Просвіти» були осередками українського національного життя і спричинилися до зростання національної свідомості широких мас. На початку 1922 р. 4322 товариства, читальні й будинки «Просвіти» були ліквідовані або реорганізовані як ідеологічно ворожі.

дівчинка з київського диспуту – В. Нечаївська, член київської філії «Плугу».

на плужанських вечорницях – Хвильовий іронізує з літературних вечорів «Плугу», які проходили щопонеділка в харківському Селянському будинку.

як думав «дід-шестидесятник» – маютьяся на увазі народницькі моделі.

Гамлети, Дон Жуани чи то Тартюфи – вічні образи європейської літератури, на думку автора: Гамлет – з трагедії Вільяма Шекспіра «Гамлет, принц данський», Дон Жуан – персонаж багатьох художніх творів, Тартюф –

з комедії «Тартюф, або дурисвіт» французького драматурга Мольєра (справжнє ім'я – Жан-Батист Поклен; 1622–1673).

Петром Великим – російським імператором Петром I (Петро Олексійович Романов; 1672–1725).

імператор Римської імперії Август – Гай Юлій Цезар Октавіан Август (63 до н. е. – 14), перший римський імператор (з 27 до н. е.).

пролетарський теоретик Маркс – Карл Маркс.

піп Лютер – релігійний діяч Мартін Лютер (1483–1546), ініціатор Реформації.

робітничий ватажок Бебель – Август Бебель.

чорнокнижник із Вюртемберга – мається на увазі Мартін Лютер.

доктор Фауст – легендарний мандрівний чорнокнижник Йоганн Фауст (приблизно 1480–1540), чия біографія лягла в основу численних творів європейської літератури.

Шпенглер – німецький філософ Освальд Шпенглер (1880–1936), його найвідоміша праця – «Присмерк Європи» (у двох томах, 1918–1922).

хлестаковщина – від прізвища персонажа Івана Хлестакова з комедії М. Гоголя «Ревізор».

Франс – французький письменник Анатоль Франс (справжнє ім'я – Жак Анатоль Франсуа Тібо; 1844–1924).

«волапюк» – штучна мова, створена у 1879 році німецьким католицьким священиком Йоганном Шлеєром (1831–1912); тут іронічно.

рецензії Доленга на «диспут» і на мою книжку – у дев'ятому числі «Червоного шляху» за 1925 р. вийшли рецензії М. Доленга на видання «Шляхи розвитку української літератури» (Культкомісія ВУАН, 1925), де була подана стенограма київського диспуту у ВУАН (Всеукраїнській академії наук) 24 травня 1925 р., та книжку памфлетів М. Хвильового «Камо грядеши» (Книгоспілка, 1925).

країна Гаркун-Задунайського позадництва – від імені героя оповідання В. Винниченка «Антрепреньор Гаркун-Задунайський».

Сталін про розвиток національної культури – Хвильовий має на увазі теоретичну працю Йосипа Сталіна (справжнє прізвище – Джугашвілі; 1879–1953) «Марксизм і національне питання» (1913–1914).

Від Котляревського, Гулака, Метлинського, через «братчиків» – тобто Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Амвросія Метлинський (вірші друкував під псевдонімом Амвросій Могила; 1814–1870) і членів Кирило-Мефодіївського братства (див. також примітку до твору «Редактор Карк»).

манівці personalia – тут: особистості.

і Євшан, і Семенко, і Вороний – Микола Євшан (див. також примітку до «[Рецензія на часопис] “Нова думка”. Літературно-науковий журнал. Видання видавничого відділу Ради студентських представників Кам'янецького Університету. Перше-друге число і третє 1920 року», 1 том), Михайль Семенко, Микола Вороний.

l'art pour l'art – мистецтво заради мистецтва (фр.).

Аріосто – італійський поет епохи Відродження Лудовіко Аріосто (1474–1533).

Пушкін – російський поет Олександр Пушкін (1799–1837).

«*Русланом і Людмилою*» – поема-казка О. Пушкіна (1820), написана під впливом Аріосто.

«*Orlando furioso*» – «Несамовитий Орlando» (іт.), рицарська поема Л. Аріосто (1516, повністю опублікована в 1532).

Кобиллянська – Ольга Кобиллянська (див. примітку до статті «Художній матеріал у «Новій Україні»», 1 том).

«*младомузці*» – учасники модерністського літературно-мистецького угруповання «Молода муза», що виникло 1906 р. у Львові (зокрема Богдан Лепкий (1872–1941), Остап Луцький (1883–1941), Петро Карманський (1878–1956), Василь Пачовський (1878–1942), Михайло Яцків (1873–1961)).

Вергілій – давньоримський поет Публій Вергілій Марон (70–19 до н. е.).

Златовратський – російський письменник Микола Златовратський (1845–1911).

Успенський – російський письменник Гліб Успенський (1843–1902).

«*неистовому*» *Віссаріону* – тобто Віссаріона Белінського (1811–1848), російського критика та публіциста.

лікнеп – просвітницька компанія з ліквідації неписьменності в Україні, що реалізовувалася через мережу товариства «Геть неписьменність» (1923–1936 рр.), тут у переносносу значенні.

Роллана, Барбюса, Дюамеля – французьких письменників Ромена Роллана (1866–1944), Анрі Барбюса (1873–1935), Жоржа Дюамеля (1884–1966).

Петрарка – Франческо Петрарка (1304–1374), італійський поет доби Відродження.

Боккаччо – Джованні Боккаччо (1313–1375), італійський письменник доби Відродження.

дантівського періоду – Хвильовий має на увазі їхнього попередника – італійського поета доби Відродження – Данте Аліґ'єрі (1265–1321).

Рабле – французький письменник Франсуа Рабле (1494–1553).

Шекспір – англійський письменник Вільям Шекспір (1564–1616).

декаданс – низка художньо-естетичних явищ наприкінці XIX – початку XX ст., що характеризувалися естетизмом, індивідуалізмом, імморалізмом.

Арістофан (бл. 450 до н. е. – бл. 385 до н. е.) – давньогрецький письменник, відомий своїми комедіями.

«*Іліада*» – найдавніша зі збережених пам'яток давньогрецької літератури, поема приписується Гомеру (VIII ст. до н. е.).

Коляда – поет Гео Коляда (справжнє ім'я – Григорій; 1904–1941).

Коваленки – від імені критика й літературознавця Бориса Коваленка (1903–1937).

«*Ad fontes*» – «До джерел», збірник статей М. Зерова вийшов 1926 р. в київському видавництві «Слово».

XIV

Лист відправлений 27 жовтня 1925 року.

«Одіссея» – епічна поема Гомера, пам'ятка давньогрецької літератури.
савченко-ярошенківської коаліції – від прізвищ футуристів-комун-
культівців Якова Савченка та Володимира Ярошенка (1898–1937).

киянських бутербродників – вочевидь, обігрується прізвище Петра Ки-
яниці (1899 – після 1953 р. відомостей немає).

буде авторитетна нарада – ідеться про анонс наради письменників, яка
відбулася в Харкові 14 жовтня 1925 р., у її роботі взяли участь представники
«Гарту» й «Плугу», а її ухвала стала початком створення ВАПЛІТЕ (Вільної
академії пролетарської літератури). Хвильовий згадує про цю нараду і в на-
ступних листах (XV та XVI).

пилипенківщина – від прізвища Сергія Пилипенка.

Рильський – Максим Рильський.

XV

Лист відправлений 4 листопада 1925 року.

Статті Щупака й Кияниці та нові етюди Пилипенка – ідеться про статті
Самійла Щупака (1895–1937) «На літературні теми (Про спробу утворити
нове літературне об'єднання)» у газеті «Пролетарська правда» від 25 жовт-
ня за 1925 р., П. Кияниці «Замість рецензії (З приводу опублікованої стено-
грами диспуту 24 травня 1925 р. “Шляхи розвитку сучасної літератури”, що
його організувала культкомісія місцкому У.А.Н.)» у дев'ятому числі журна-
лу «Життя й революція» за 1925 р. та С. Пилипенка «Тов. Хвильовий у ролі
літпопа», та «Від агітації до пропаганди», відповідно, у третьому (липнево-
му) та четвертому (жовтневому) числах журналу «Плужанин» за 1925 р.
У п'ятому (листопадовому) числі «Плужанина» вийшла стаття С. Пилипен-
ка «Голова без хвоста».

За Вашою статтею – стаття М. Зерова «Євразійський ренесанс і пошехон-
ські сосни» в одинадцятому числі журналу «Життя й революція» за
1925 р.

буде, очевидно, й моя – вочевидь, ідеться про цикл памфлетів «Думки
проти течії», що був надрукований у додатку до газети «Вісті ВУЦВК» «Культу-
ра і побут» від 22 листопада, 29 листопада та 13 грудня 1925 р.

tour de tour – почергово (фр.).

герой з «Маріци» – мається на увазі оперета «Графиня Маріца» угорського
композитора Імре Кальмана, яка з січня 1925 р. ставилася в Радянському
Союзі під назвою «Маріца».

ГПУ – абревіатура з рос.: Государственное политическое управление –
Державне політичне управління при Народному комісаріаті внутрішніх
справ, політична спецслужба.

«Диспут» – очевидно, ідеться про стенограму диспуту 24 травня 1925 р. «Шляхи розвитку сучасної літератури», що вийшла окремим виданням.

Черняк – Євген Черняк (1895–1937), на тоді – відповідальний секретар журналу «Життя й революція».

XVI

Лист відправлений 14 листопада 1925 року.

дякую за Франка – ідеться про видання «Поезії» Івана Франка, яке підготував М. Зеров (Книгоспілка, 1925).

Статтю про нього – «Франко-поет», передмова М. Зерова до книжки.

до Вашої відповіді Кияниці – стаття М. Зерова «Євразійський ренесанс і пошехонські сосни».

про Сосюру – у дев'ятому числі журналу «Життя й революція» вийшла стаття М. Зерова «Володимир Сосюра – лірик і епік (З приводу роману “Тарас Трясило”)» з редакційною приміткою «Виконуючи свою обіцянку в попередньому числі журналу, Редакція дає другу статтю для всебічного освітлення Сосюриної творчості». У попередньому – восьмому – числі була надрукована стаття Якова Савченка «Володимир Сосюра», її й має на увазі Хвильовий, пишучи далі про Савченка.

Ганцов – мовознавець Всеволод Ганцов (1892–1979).

тоном Якубовського – критика Фелікса Якубовського (1902–1937).

про «Іраїду» – частина твору «Іраїда (Початок роману)» вийшла в одинадцятому числі журналу «Життя й революція» за 1925 р. (див. також примітку до VIII листа).

уривків з Лукреція – див. примітку до VIII листа.

XVII

Лист відправлений 23 листопада 1925 року.

залишити Лебідя – літературознавець Ананій Лебідь (1898–1937), був секретарем журналу «Життя й революція».

довіряти загуло-щупаківській лінії – від прізвищ критиків Дмитра Загула та Самійла Щупака (1895–1937).

резолуції нашого ЦК (партії) – постанова ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 р. «Про українські художні угруповання».

течя «пейзанів» – тобто «селянська», пейзаж – селянин (фр.).

ми вже фактично утворили нову організацію письменників пролетарських – 20 листопада відбулося «організаційне засідання групи письменників пролетарської літератури», на якому було створено Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), а її президентом обрано Михайла Ялового.

«Фальстаф» – вірш Максима Рильського, де постає шекспірівський образ сера Джона Фальстафа.

Щодо Яковича – літературознавець Ієремія Якович Айзеншток (1900–1980).

XVIII

Лист написаний 6 грудня 1925 року.

смерть Еллана – Василь Еллан-Блакитний помер 4 грудня 1925 року внаслідок вродженої хвороби серця. У першому томі подаємо статтю Хвильового «Поет-комунар», яка вийшла через день у газеті «Вісті ВУЦВК» від 6 грудня.

мої останні статті – ідеться про другий цикл памфлетів «Думки проти течії».

Підмогильний – Валер'ян Підмогильний.

lapsus linguae – омовка (латин.).

Чи піде вона в слідуючому № – останній розділ циклу «Думки проти течії» вийшов у наступному числі від 13 грудня 1925 р.

Коли він ображається й на Вас – як подає П. Майданченко в примітках до книжкового першодруку, стосунки поміж О. Дорошкевичем і М. Зеровим на тоді загострилися. Тому для останнього виникли певні проблеми з публікаціями на сторінках журналу «Життя й революція», а стаття «Зміцнена позиція» була вилучена з верстки.

XIX

Лист відправлений 23 грудня 1925 року.

листа з «Титом Антитиком» – Петро Майдаченко в примітці до першодруку зазначає, що доля цього твору М. Зерова невідома.

продрозверстка – (продрозкладка) – система заготівлі сільгосппродуктів в 1918 – 1921 рр., що передбачала обов'язкову здачу всіх «надлишків» (понад встановлену норму) хліба та інших продуктів за твердими, часто заниженими цінами. Під час заготівлі активно використовувалися т. зв. «продзагони» (продовольчі загони) каральні підрозділи Червоної армії.

брошура В. Поліщука – ідеться про книжку Валер'яна Поліщука «Літературний авангард. Перспективи розвитку української культури, полеміка і теорія поезії», що вийшла в Харкові в ДВУ 1926 р.

приїхав уже й Кл. Поліщук – Клим Поліщук повернувся в Україну ще в 1924 р. (див. також примітку до статті «Художній матеріал у “Новій Україні”»).

наш «Гомер» – Хвильовий шкилює з В. Поліщука, обігруючи вислів В. Коряка (у статті «Етапи» критик писав, що поет «дає обіцянки зробитися справжнім епіком, Гомером Революції» (збірник «Жовтень», 1921 р.).

памфлет на один друкаркуш – «Ахтанабіль» сучасності, або Валеріян Поліщук у ролі лектора Комуністичного Університету». У книжковому виданні «Думок проти течії» 1926 р. памфлет було додано окремим розділом.

була комісія (консільум) лікарів – Хвильовий хворів на сухоти.

XX

Лист відправлений 19 січня 1926 року.

статтю Дорошкевича в 11-му №-і – стаття О. Дорошкевича «Моя апологія, альбо оборона», що вийшла в одинадцятому числі журналу «Життя й революція» за 1925 р.

Як з Вашою збіркою статтів? – мається на увазі збірник статей М. Зерова «До джерел» (див. примітку до XIII листа).

XXI

Лист отриманий адресатом 8 лютого 1926 року.

з Черняком і Лакизою – співробітниками журналу Євгеном Черняком і Іваном Лакизою (1895–1938(?)).

vanitas vanitatum – марнота марнот (латин.).

надіслані статті Шупака й Якубовського – вочевидь, ідеться про статті, що вийшли в журналі «Життя й революція»: Самійла Шупака «Псевдомарксизм Хвильового» у дванадцятому числі за 1925 р. і Фелікса Якубовського «До кризи в українській художній прозі» в першому числі за 1926 р.

дякую за «Мазепу» – мається на увазі трагедія на п'ять актів Юліуша Словацького «Мазепа», що вийшла в перекладі та з передмовою М. Зерова у видавництві «Слово» 1926 р.

книжки «слов'янського» видання – тобто, що вийшли в київському видавництві «Слово».

Мих[айла] Мих[айловича] – Михайла Могилянського.

т[овариша] Филиповича – поета і літературознавця Павла Филиповича (1891–1937).

свого «Ахтанабіля» сучасності – памфлет «“Ахтанабіль” сучасності, або Валеріян Поліщук у ролі лектора Комуністичного університету» вийшов в одинадцятому-дванадцятому числі журналу «Червоний шлях» за 1925 р.

візьму «в роботу» Загула й Савченка – книжки, що вийшли 1926 р. в київському видавництві «Глобус»: «Література чи літературщина (Про українських “неокласиків”» Дмитра Загула та «Азіатський апокаліпсис» Якова Савченка.

XXII

Лист відправлений 11 березня 1926 року.

за етюди двох: Савченка й Загула – вочевидь, М. Зеров надіслав книжки, згадані в попередньому листі Хвильового (див. примітку до XXI листа).

мейерхольдівського «Д. Е.» – російська абрєвіатура «Дайош Європу» – вистава, поставлена Всеволодом Мейерхольдом (справжнє ім'я – Карл Казимир Теодор Маєргольд; 1874–1940) за п'єсою Михайла (Мечислава) Подгаєцького на основі творів росіянина Іллі Еренбурга (1891–1967), німця Бернгарда Келлермана (1879–1951), американця Ептона (Аптона) Сінклера (1878–1968), француза П'єра Ампа (справжнє ім'я – Анрі Бурійон; 1876–1962). Назва взята з роману І. Еренбурга «Трест Д. С. Історія загибелі Європи».

militant ardent – ardent militant – пристрасний воїн (фр.).

в кінці своєї статті «Аполог[ети] писар[изму]» – третій цикл памфлетів М. Хвильового «Апологети писаризму» друкувався в додатку до газети «Вісті ВУЦВК» «Культура і побут» від 28 лютого, 7, 14, 21 та 28 березня 1926 р.

Досвітній – Олесь Досвітній.

довідаєтесь зі статті моєї і Досвітнього – Хвильовий має на увазі свій цикл памфлетів «Апологети писаризму» та статтю О. Досвітнього «До розвитку письменницьких сил», що вийшла в першому зошиті «Вапліте» за 1926 р. Вона складалася з двох частин: «Вільна Академія» та «Неокласики».

«Думки проти течії» – книжка памфлетів М. Хвильового вийшла 1926 р. в Державному видавництві України.

similia similibus curantur... – подібне виликовується подібним (латин.).

XXIII

Лист відправлений 9 квітня 1926 року.

ви зробили з Савченка й Загула «кашу» – ідеться про виступ М. Зерова на літературному вечорі, організованому культкомісією ВУАН 28 березня 1926 р. «Новини літературної полеміки (з приводу книжок Д. Загула та Я. Савченка)» (примітка П. Майдаченка).

замітки в «Прол[етарській] прав[ді]» – мається на увазі «Герць за античні святощі» в газеті «Пролетарська правда» від 30 березня 1926 р. Автор сховався за псевдонімом Присутній (на основі примітки П. Майдаченка).

З Міцкевичем справді-таки трапився ляпсус – вочевидь, зауваження М. Зерова стосувалося твердження М. Хвильового в «Апологетах писаризму»: «Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво», з огляду на специфіку розвитку польської літератури та біографію поета.

Листи до Михайла Могилянського

Епістолярій зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Листи написані в Харкові, за винятком V і VI, коли Хвильовий перебував на лікуванні в Бердянську. Вперше надруковані у VIII томі збірника Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України «Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія» (Київ : Лаурис, 2013). Публікацію підготувала й забезпечила науковий коментар Ярина Цимбал. Листи та матеріал приміток (за окремими винятками) подаємо за першодруком.

I

Лист відправлений 25 січня 1924 року.

новела Вашого сина – син М. Могилянського як письменник виступав у літературі як Дмитро Тась (1901–1938). Його твір «Під мостом» вийшов в альманасі «Квартали» (1924 р.)

альманах – альманах «Квартали» (1924) задумувався як періодичне видання групи «Урбіно», про що свідчить нумерація «альманах перший». Однак вийшов лише один збірник.

харківська група прозаїків – ідеться про літературну групу «Урбіно», яка виникла в 1924 р. в межах Спілки пролетарських письменників «Гарт» і об'єднавала письменників, невдоволених політикою керівника «Гарту» Василя Еллана-Блакитного, та декого зі Спілки селянських письменників «Плут». Назву групи пов'язують з італійським містом Урбіно, де народився один із найвидатніших представників Високого Відродження Рафаель Санті, а також з прагненням «урбанізувати» українську літературу. Проіснувала до листопада 1925, учасники групи стали ядром ВАПЛІТЕ. Документів групи не збереглося, тому її учасників визначають за фактом публікації у «Кварталах».

Тась-поет – Дмитро Тась дебютував у 1918 р. віршами в «Черниговской земской газете».

Ваше оповідання – про яке оповідання йдеться, з'ясувати не вдалося.

Тов[аришці] Лесі – донька М. Могілянського Лідія (Ладя, Леся; 1899–1937), поетеса.

Наталю Даниловну, і тов[аришку] Наталю, і хлопчика-горобчика – тут і далі Хвильовий переказує в листах вітання Наталі Романович-Ткаченко, з якою Могілянський жив тоді в громадянському шлюбі, а також її дочці Наталі Ткаченко-Ходкевич і синові Володимирі Тищенку.

на молодім «Гарті» – мається на увазі вечірка київської студії «Гарт», яка відбулася 6 грудня 1923. Крім студійців «Гарту», у вечірці взяли участь Наталія Романович-Ткаченко, яка зачитала уривки зі своєї повісті «Вітри», та Юрій Меженко, котрий виступив з доповіддю «Що потрібно знати молодому письменникові». Означення «молодий» щодо київського «Гарту» Хвильовий, очевидно, вживає з огляду на молодий вік учасників студії. Зокрема, на цій вечірці оригінальні твори зачитали студійці Богдан Вірний (Борис Антоненко-Давидович; справжнє прізвище: Давидов; 1899–1984), Василь Вуруський (1902–1938) та ін.

Другу свою книжку – «Осінь (Етюди 1922–1923)», вийшла в 1924 р., до неї ввійшли згадані в листі новела «Я (Романтика)» і повість «Санаторійна зона».

II

Лист написаний у лютому 1924 року.

замітку про Коряка – у сімнадцятому числі журналу «Нова громада» за 1924 р. вийшла рецензія М. Могілянського на книжку: *Коряк В.* Поет української інтелігенції М. Коцюбинський. «Бібліотека Книгоспілки». Харків, 1923. 48 с.

замітка на російські книги – у першому-другому числі журналу «Червоний шлях» за 1924 р. була надрукована рецензія М. Могілянського на книжку: *Дневник А. С. Суворина / ред., предисл. и прим. М. Кричевского.* Москва ; Петроград, 1923. 407 с.

III

Лист відправлений 17 березня 1924 року.

статтю, в якій лає і Вас, і Коцюбинського – критичну статтю про «Тіні забутих предків» Коцюбинського Гнат Хоткевич (1878–1938) написав ще в 1912 для журналу «Украинская жизнь», але її так і не було надруковано у зв'язку з хворобою і смертю письменника. Після рецензії Могілянського на книжку Коряка (див. прим. до II листа), у якій було зачеплено й Хоткевича, останній дописав свої старі «критичні зауваги» і подав у «Червоний шлях», а тим часом опублікував у газеті коротшу статтю, де, зокрема, обіцяв незабаром розгорнути публікацію в журналі (див.: *Хоткевич Г.* З приводу уваг М. Могілянського щодо твору «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського // Література, наука, мистецтво. 1924. 18 травня). Могілянський відповів у тій-таки газеті, назвавши статтю Хоткевича «двоповерховим фейлетоном» і східно завваживши, що свіже число журналу вийшло, але без статті його опонента (див.: *Могілянський М.* Audiatur et altera pars // Література, наука, мистецтво. 1924. 13 липня). З невідомих причин стаття Хоткевича так і не побачила світ, хоча її вже було заверстано в «Червоному шляху»: чернетка і верстка збереглися в архіві письменника. Статтю опубліковано лише в кінці 1990-х (*Хоткевич Г.* «Тіні забутих предків» / вступ. слово і публікація Г. Александрової // Українська мова та література. 1997. № 47. С. 4–7).

Стаття мала справді скандальний характер, бо Хоткевич, докладно аргументуючи свою критику, доходив висновку, що «“Тіні забутих предків” – це не тільки найслабший, але попросту ганебний твір Коцюбинського по степені тієї механічності, неохайності, з якою є зліплений, неухажності і взагалі малої участі інтелекта. Це твір вже ослабленого таланта» (*Хоткевич Г.* «Тіні забутих предків». С. 7).

В 3-й книзі йде одно із них – у третьому числі журналу «Червоний шлях» за 1924 р. вийшов друком твір М. Могілянського «Помилка (Із книги “Короче горобиного носу”)».

№ 4 «Книга и революция» – очевидно, Хвильовий чекав на журнал із публікацією: *Могілянський М.* Рец.: Хвильовий М. Сині етюди. Харків : ДВУ, 1923. 193 с. // Книга и революция. 1923. № 4 (28). С. 74. «Книга и революция» – щомісячний критико-бібліографічний журнал, виходив у Петрограді в 1920–1923 рр.

Був у нас Пільняк – див. примітки до статті «Пільняк, “словоблудіє” і “некій” рецензент» (1 том. – *Р. М.*).

IV

Лист написаний у квітні-травні 1924 року.

свою статтю – «Пільняк, “словоблудіє” і “некій” рецензент. (З приводу рецензії на “Фейлетон-вечер” Пільняка в “Комуністі” від 12/III–24)» у додатку до газети «Вісті ВУЦВК» – «Література, наука, мистецтво» від 16 березня 1924 р. (*Р. М.*)

рецензію в «Комуністі» – відгук Петра Краснова (котрий сховався від псевдонімом «Петроний») «Фельетон-вечер» у газеті «Коммунист» від 12 березня 1924 р. (Див. також примітки до статті «Пільняк, “словоблудіє” і “некій” рецензент», 1 том. – Р. М.)

статтю Хоткевича – статтю Хоткевича в уцілілій верстці супроводжував примітка редакції про те, що вона «дає місце цій статті з метою викликати обговорення цікавих і зовсім ще не освітлених в українській критичній літературі деяких моментів у творчості одного з велетнів нашого письменства – М. Коцюбинського, вперше поставлених у цій статті Г. Хоткевичем. До того ж редакція завважає, що всі парадоксальні твердження цієї статті вона цілком покладає на сумнів їх автора» (цит. за: *Александрова Г.* [Вступне слово] // *Хоткевич Г.* «Тіні забутих предків» / вступ, слово і публікація Г. Александрової // *Українська мова та література.* 1997. № 47. С. 4).

Чи не нахабство – імовірно, Хвильовий свідомо чи несвідомо перекрутив інше твердження Хоткевича, який успіх «Тіней забутих предків» Коцюбинського у читачів і критики пояснює «поголовною нашою безграмотністю. Адже наш народ тільки на 20 % грамотний. Що це значить? Це значить, що і серед інтелігенції тільки 30 % грамотних, і серед письменників тільки 20 % грамотних, і серед професорів, і серед академіків» (*Хоткевич Г.* «Тіні забутих предків» / вступ, слово і публікація Г. Александрової. С. 7).

«Былое» – ідеться про публікацію спогадів Могилянського у журналі з історії визвольного руху в Росії, див.: *Могилянский М.* В девяностые годы // *Былое.* 1924. № 23. С. 132–161 ; № 24. С. 97–139.

до т[овариша] Павла – Павла Тичини.

вмістити в книгу і журнал нуднющу «Санаторійну зону» – твір вийшов і в другій прозовій книзі «Осінь» (Харків : Червоний шлях, 1924), і в третьому числі журналу «Червоний шлях» за 1924 р. (Р. М.)

альманах «Гарт» – Гарт. Альманах перший (1924 р.).

альманах «Плут» – Плут : літературний альманах / за ред. С. Пилипенка (Харків : ДВУ, 1924).

нове велике видавництво – 25 червня 1924 р. невеликі видавництва «Червоний шлях», «Гарт», «Плут», «Знання», «Космос», «Молодий робітник», «Шлях освіти» злилися у великий видавничий центр при ЦК КП(б)У і Наркомосі УСРР під назвою «Червоний шлях». А вже навесні наступного року постановою відділу друку ЦК КП(б)У від 28 січня 1925 р. «Червоний шлях» було об'єднано з Державним видавництвом України.

V

Лист відправлений 29 червня 1924 року.

Дякую за «Минуле» – вочевидь, ідеться про «Былое» (див. примітку до попереднього листа).

Яловий – Михайло Яловий тоді був фактично редактором журналу «Червоний шлях».

VI

Лист відправлений 14 липня 1924 року.

VII

Лист відправлений 11 грудня 1924 року.

М. Христовий – Микола Христовий (1894–1938), прозаїк, журналіст. У 1924–1929 рр. – керівник відділу мистецтв при Наркоматі освіти.

VIII

Лист відправлений 1 листопада 1925 року.

«Шлях Освіти» – видавництво, організоване в 1923 на базі підвідділу навчально-педагогічної літератури Всевидаву, підпорядковувалося Головополітосвіті Наркомосу України. З 1930 – «Радянська школа», з 1991 – «Освіта». Спеціалізувалося на підручниках для школи, освітній літературі з різних галузей знань, педагогічній і художній літературі.

виступу Кияниці – див. примітки до XIV–XVI листів до М. Зерова (*Р. М.*).

Вашого листа до «Ч[ервоного] Ш[ляху] – у «Червоному шляху» лист не друкувався.

«царя-дурака та городовика» – очевидно, Могилянський цитував старий дореволюційний анекдот про те, як городовик арештував чоловіка, який на вулиці кричав «Дурень!», за зневагу царя. Арештований заперечив, що він не казав, ніби цар – дурень, а городовик йому відповів: «Не намагайтеся мене заплутати, ми й так усі знаємо, хто у нас дурень».

IX

Лист відправлений 16 грудня 1925 року.

листа до Миколи Костевича – очевидно, Хвильовий відписав Зерову за кілька днів, 23 грудня 1925 р.

одеський Лермонтовський санаторій – найстаріший санаторій Одеси, заснований у 1914 р., існує до сьогодні.

«Гомер революції» випустив брошуру – див. примітки до XIX листа до М. Зерова (*Р. М.*).

В черговому №-і «К[ультури і] П[обуту]» даю на цю книжку рецензію-памфлет – памфлет «“Ахтанабіль” сучасності, або Валеріян Поліщук у ролі лектора Комуністичного університету» вийшов в одинадцятому-дванадцятому числі журналу «Червоний шлях» за 1925 р.

захезанцям – тобто засранцям (*Р. М.*).

«червоного» Пулишкіна – герой твору Хвильового «Лілюлі», голова пролеткульту, бездарний письменник.

сотні «червоних» ярошенків – від прізвища Володимира Ярошенка (див. також прим. до XIV листа до М. Зерова. – *Р. М.*).

т[овариш] Филипovich – Павло Филипovich.

X

Лист відправлений 23 грудня 1925 року.

Цю Вашу новелу я передав т[оваришу] Тичині для надрукування в «Червоному» Ш[ляху]» – ідеться про оповідання «Вбивство», у якому описано сон головного героя: нібито він убив людину, котру шанував як вождя народу, за негідний вчинок. Портрет облудного керманіча, зокрема біла борода, безпомилково виказував Михайла Грушевського, який нещодавно повернувся з еміграції до УСРР, чим глибоко розчарував націоналістично налаштовану українську інтелігенцію. Завдяки протекції Хвильового і Тичини оповідання з'явилося в найближчому – першому – числі журналу «Червоний шлях» за 1926 р. Ця публікація викликала незадоволення партійних вождів, які сприяли поверненню Грушевського в СРСР, що, своєю чергою, зумовило заборону періодичним виданням надалі друкувати твори Могилянського.

XI

Лист відправлений 19 квітня 1926 року.

стаття Миколи Костевича – ідеться про статтю М. Зерова «Наші літературознавці і полемісти», що вийшла в четвертому числі журналу «Червоний шлях» за 1926 р. і стала відповіддю на книжки опонентів: «Азіятський апокаліпсис» Якова Савченка та «Література чи літературщина» Дмитра Загула (обидві – 1926 р.).

XII

Лист відправлений 18 листопада 1926 року.

Хвилину статтю – ідеться про статтю Андрія Хвилі (справжнє прізвище – Олінтер; 1898–1938) «Як російський кадет Могилянський сам себе вбив», що вийшла в газеті «Комуніст» від 23 липня 1926 р.

Листи до Наталі Романович-Ткаченко

Епістолярій зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Уперше листи надруковані у VIII томі збірника Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України «Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія» (Київ : Лаурис, 2013). Публікацію підготувала й забезпечила науковий коментар Ярина Цимбал. Листи та матеріал приміток подаємо за першодруком.

I

Лист відправлений 23 січня 1924 року.

Вашої повісті – ідеться про повість «Мандрівниця», яку Романович-Ткаченко просила опублікувати в журналі «Червоний шлях», а рукопис треба

було взяти у Всевидаві, куди вона його надіслала раніше. З цим самим проханням письменниця зверталася до Тичини, див. його відповідь: *Тичина П.* Лист до Н. Д. Романович-Ткаченко від з лютого 1924 р. // *Тичина П.* Збір. творів. У 12 т. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 12: Листи. Кн. 1. С. 22; Кн. 2. С. 135.

ні в Любченка – Аркадій Любченко з 1923 р. працював у секторі художньої літератури ДВУ.

ні у Всевидаті – Всевидат – розмовна назва Державного видавництва України, яке з квітня 1919 до 30 серпня 1922 р. називалося Всеукраїнське видавництво (скорочено Всевидав).

Фрагмент (як Ви умовились з Тичиною) «Із зеленої книжечки» – твір вийшов у дев'ятому числі журналу «Червоний шлях» за 1923 р.

тов[аришці] Наталі – доньці Наталі Ткаченко-Ходкевич.

Михайлові Михайловичеві – Михайлу Могилянському.

II

Лист написаний у березні-лютому 1924 року.

Вашу новелу про «Вітри» ми вміщаємо в 3^ю № – «Уривок з повісті «Вітри»» вийшов у третьому числі журналу «Червоний шлях» за 1924 р.

Лист до Наталі Ткаченко-Ходкевич

Лист зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Не датований. Уперше надрукований у VIII томі збірника Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України «Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія» (Київ : Лаурис, 2013). Публікацію підготувала Ярина Цимбал. Подаємо за першодруком.

АВТОБІОГРАФІЯ

Краткая биография

Цей документ, написаний М. Хвильовим 20 листопада 1924 року, Олександр Мукомела (1941–2009) віднайшов наприкінці 1980-х в архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині це Центральний державний архів громадських об'єднань України). Уперше автобіографія була надрукована в другому томі видання: Хвильовий М. Твори у двох томах / упоряд., передм. і прим. М. Жулинського, П. Майдаченка. Київ : Дніпро, 1990. Подаємо за першодруком.

поклонник Михайловского – див. прим. до твору «Редактор Карк».

увлекся Горьким и его бродячей Русью – ідеться про твори М. Горького (зокрема «Проходимец»), поняття «бродячая Русь» було досить поширене в колах російської інтелігенції від часу виходу книжки Сергія Максимова «Бродячая Русь Христа-ради» (1877).

по одной брошюре Бакунина, кажется, «Бог и природа» – вочевидь, мається на увазі праця «Бог и государство» («Бог і держава») одного з теоретиків анархізму Михайла Бакуніна (1814–1876).

до объявления войны – 28 липня 1914 року Російська імперія оголосила повну мобілізацію. 1 серпня офіційно розпочалася Перша світова війна.

армия 9-я ген[ерала] Лечицкого – загальновійськове оперативне об'єднання частин Київського військового округу під командуванням Платона Лечицького (1856–1921).

в селе Миски Млинки – Миські Млинки – рідне село письменника Андрія Заливчого (1892–1918), який на той час був членом Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів.

приступил к организации т. н. «спілок» – мається на увазі куштові осередки Селянської спілки, громадської організації, створеної за ініціативою есерів (УПСР) у квітні 1917 р., яка мала забезпечити належне представництво селянства в органах місцевого самоуправління з метою відстоювати його національні й станові інтереси.

корпуса Приймаки – ідеться про 1-й полк Червоного козацтва, створений в Харкові в грудні 1917 р. Віталієм Примаковим (1897–1937), цей військовий підрозділ був підпорядкований більшовицькому уряду.

Московском восстании против юнкеров – тобто у збройному виступі більшовиків у Москві з 7 по 15 листопада 1917 р. під час Жовтневого перевороту.

на Благазовских рундуках – тобто в торгівельних спорудах Благовіщенського базару.

с отрядами графа Келлера – одного з керівників білого руху генерала Федора Келлера (1857–1918).

против дроздовцев – тобто військових підрозділів Добровольчої армії під керівництвом Михайла Дроздовського (1881–1919).

критиков Меженко, проф[есора] Белецкого, Пилипенко, Доленго, Христюка, Якубского, Могилянского – маються на увазі рецензії та відгуки Юрія Меженка, Олександра Білецького, Сергія Пилипенка, Михайла Доленга, Павла Христюка (1890–1941), Бориса Якубського, Михайла Могилянського.

ЗМІСТ

Пошук занпащеного часу	7
<i>Віра Агеєва</i>	
ЕТЮДИ	
Вступна новела	27
Життя	32
Колонії, вілли... ..	38
Редактор Карк	44
Кіт у чоботях	61
Юрко	74
На глухім шляху	83
Солонський Яр	88
Силуети	96
Шляхетне гніздо	108
Синій листопад	113
Чумаківська комуна	127
На озера	139
Бараки, що за містом	147
Свиня	160
Кімната ч. 2	172
Легенда	185
Заулок	192
Елегія	199
Дорога й ластівка	205
Арабески	208
ПОЗА КНИЖКАМИ	
...Прелюдія	229
ЛИСТИ	
Листи до Миколи Зерова	233
Листи до Михайла Могилянського	273
Листи до Наталі Романович-Ткаченко	287
Лист до Наталі Ткаченко-Ходкевич	288
АВТОБІОГРАФІЯ	
Краткая биография	291
ПРИМІТКИ	299

Літературно-художнє видання

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ
ПОВНЕ ЗБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТИ ТОМАХ
Том 2. Етюди

Упорядник *Ростислав Мельників*

Відповідальний за випуск *Ростислав Семків*
Випусковий редактор *Олександра Сауляк*
Верстка *Олени Нужної*
Дизайн обкладинки *Миколи Леонovichа*

Підписано до друку 30.07.2018.
Формат 60×90 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 21,5.
Зам. № 18-501.

ТОВ «СМОЛОСКИП»
04071, Київ, вул. Межигірська, 21.
Тел. і факс (044) 425-23-93.
E-mail: mbf.smoloskyp@gmail.com; www.smoloskyp.org.ua
Державний реєстраційний номер 2348 від 21.11.2005

Віддруковано на ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідоцтво серія ДК № 5454 від 14.08.2017 р.
Впроваджена система управління якістю
згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

